

В першій половині XVII віку князь Михайло Вишневецький був один з найбагатіших магнатів на всю Україну й Польщу. Він мав великі маєтності на Волині, на Подолі, в Галичині й на Білій Русі. Це була його батьківщина й дідизна. Польський король затвердив за ним і за його родом ще й усю Лубенщину: усі землі на річці Сулі з містами Хоролом, Ромнами, Прилуками, усі землі до самої тодішньої московської границі, котрими з давніх-давен обладували канівські міщани.

Князь Михайло жив недовго. Його жінка Раїна, з роду молдавських господарів Могил, зосталась удовою з недолітком сином Єремією. Вона доводилась сестрою київському митрополитові славному Петрові Могилі. Михайлів брат, князь Костянтин Вишневецький, став за опікуна удові та небожеві Єремії.

Княгиня Раїна проживала з сином у волинських маєтностях у Вишневці, де був палац покійного князя Михайла. Але Єремія підростав. Настав час давати в науку молодого князя. Раїна переїхала до Києва й оселилась в своєму палаці на Старому Києві. Вона приставила до сина одного студента Києво-Могилянської колегії за вчителя. Сам префект колегії, старий чернець, приїздив в палац, щоб наглядати за вченням молодого княжати і сам виясняв Єремії початки православної віри.

Єремія Вишневецький рано зоставсь сиротою.

Після смерті матері Раїни його взяв до себе його опікун, дядько, брат вдругих Єреміїного батька Михайла Вишневецького. Князь Костянтин вже давно перейшов на католицьку віру й спольщивсь. Але він не насмілюсь наvertати до католицької віри свого молодого небожа Єремію й через те запросив студентів київської колегії вчити Єремію наукам в своєму палаці. Як Єремія вже підріс, князь Костянтин звелів лаштуватись в дорогу і сам одвіз свого небожа в Львів, щоб дати його в єзуїтську

колегію, маючи певну надію, що Єремія вийде з колегії од єзуїтів католиком.

Раннім ранком вони виїхали з двору князівського палацу в Києві у важкому здоровому ридвані. А за ними потяглись хури, навантажені всяким добром, та повозки, на котрих їхали служники князя Єремії та шляхтич православної віри пан Коноплінський як доглядач княжати Єремії.

Баскі та прудкі коні князівського поїзду бігли, наче заіграшки. День був погожий. Надворі стояла спека й суша. Курява вкрила на палець навантажені хури, понакривані шкурами. І князь Костянтин, і Єремія, й слуги припали пилом і зчорніли на виду. Серед широкого простору поля Єремії стало легше на душі. Жаль йому було за матір'ю, але теперечки в дорозі ніхто не навчав його, ніхто не докучав йому. Князь Костянтин заговорював до Єремії, але молодий хлопець, обізвавшись до його одним словом і то з неохотою, знов мовчав. Замовк і старий князь, втомлений духотою та труською дорогою, і почав дрімати. Тільки погоничі вряди-годи ньокали, поганяючи вкриті потом та порохом коні.

Надворі почало смеркати. Князь Костянтин звелів погоничам стати на ночівку під старим дубовим гаєм. Випас попід гаєм був добрий, і течія була недалечко. Погоничі порозпрягали коні, попутали й пустили на пашу. Два шляхтичі напнули під дубами княжий намет. Слуги розіклали багаття, поставили таган, почепили казанок і почали варити куліш на вечерю. Старий князь ліг на траві, підмостивши під голову згорнутий жупан, і дожидався вечері.

Вже смерком слуги і пани посідали вкупі кругом казанка й почали вечеряти. Дворецький вийняв з воза два срібні полумиски, насипав у їх кулешу і поставив долі перед князями. Після вечері слуги встали й подякували старому князеві й кухарям за вечерю. Князь Костянтин з Єремією пішли в намет. Молодому Єремії чомусь було ніяково сидіти в наметі вкупі з старим дядьком. Він почував, що старий князь, неначе якась вага, душить його, не дає волі ні йому, ні його думкам.

Князь Костянтин, втомлений од спеки, незабаром ліг долі на простеленому килимі, підмостивши під голову жупан, і швидко заснув міцним сном. Молодого Єремію не брав сон. Йому здавалось, ніби старий, поважний і трохи суворий дядько й сонний обважнює його душу, одбирає в його волю. Він вийшов з намету й ліг на траві коло багаття, спершись ліктем об землю. Багаття жевріло й куріло. Сизий димок вився клубками вгору й курився, неначе синюватим серпанком, заплутуючись в важкому гіллі та листі. Червонуватий світ обливав високе випнуте чоло молодого хлопця. Слуги шляхтичі один по другому поприходили до багаття і посідали поруч з Єремією. Пішла тиха розмова, неначе вони усі говорили нишком, щоб не стривожити пишної краси червоного неба на заході та старого лісу, щоб не збудити старого князя.

Гордий і неласкавий з старшими й вищими за себе, Єремія був привітний до челяді. Він навіть братався й єднався з челядинцями шляхтичами, але в тому самому братанні було знати якесь потайне глузування, прикрите жартами та смішками.

— От теперечки доведеться нам, князю, жити у Львові, — сказав старий дворецький Коноплінський, простягаючи ноги на траві, — служив я при княгині у Вишневці, служив у Києві, а от довелося ще послужити і в Львові.

— То й служитимеш. Адже ж старі коні служать до самісінької смерті, поки й не поздыхають, та якось і служать, — сказав Єремія.

— Тягнуть, аж жили в них витягуються та лущать, а вони все-таки тягнуть, — сказав один челядинець шляхтич. — Будеш і ти, старий, тягти, доки не луснеш.

— О, я ще не швидко лусну! — обізвався дворецький. — В молодого княжати Єремії робота буде неважка.

— Будеш, старий, вилежуватись в моєму житлі та люльку смоктати. Яка пак там в мене буде тобі робота? — сказав Єремія.

— Отак буду потягуватись на перині, як тепер, — додав дворецький і при тих словах простяг ноги на всю довжину, закинув руки під голову і так потягся, що засиджені за день кістки залускали й захрущали в його старому тілі, неначе ломаки.

— А я прийду з школи та тебе зверху нагаєм по череві, щоб не дуже вилежувався, — сказав Єремія.

— В покійника вашого батька, князя Михайла, нехай буде йому земля пером, була мені служба дуже важка. Князь справляв бучні бенкети. Приїжджала сила гостей з України й з Польщі й з Литви. Оттоді був скрут в вишневецькому палаці! Крутився колись пан Коноплінський, наче муха в окропі. А тепер, як заслабла княгиня... Ет, минуло наше — сказав дворецький і важко зітхнув.

Довго балакав молодий Єремія з дворецьким. Небо за лісом ледве червоніло. Смуга чорного лісу перетинала червоний фон неба, неначе чорні скелі. Коні паслись, совали мордами по траві, вряди-годи пирхкали. Ніч густішала й чорнішала. Потомлені челядинці почали куняти.

Єремія підмостив під голови жупан і простягся на землі. Слуги поснули. Дворецький хріп і присвистував носом. Одного Єремію не брав сон. Він лежав горілиць і втопив очі в темно-синій намет неба, неначе витканий з чорно-синього шовку і обсипаний брильєнтами. Не краса неба, не ясні зорі манили його; його манив широкий простір небесного намету. Якись невиразні бажання й поривання заворушились в душі молодого князя.

І його думи полетіли далеко, повилися птицею понад якимись безмірними степами, понад морями, летіли за ті моря, все далі та далі, в

якийсь інший пишний край, де гуляв старий князь — козак Байда Вишневецький...

І молодому князеві тепер здавалось, що він, виїхавши з батьківського дому, ніби одчалив од берега і пустився на те синє просторне безмежне море шукати щастя-долі й великої слави, такої слави, щоб вона затінила славу усіх князів, гетьманів і королів, засліпила увесь світ... щоб про його ймення та про його славу пройшла чутка од краю до, краю й залунала піснями. Як вона залунала піснями про славні козацькі вчинки славного лицаря Яреми Байди-Вишневецького.

Молодий князь пірнув у свої палкі мрії, неначе в безодню моря: і вже не чорні дуби мріли перед його очима на червонястім небі — чорніли в його уяві хвилі Чорного моря, мріли скелисті береги далекого краю, миготіли по хвилях чайки. От його військо сходить на берег. На березі на скелях ніби дримає в темряві величезне вороже місто. Він веде військо на місто, розвалює високі стіни. Почався гвалт в місті, почалась кривава запекла битва. Він розбиває вороже військо і вступає на майдан побідником. Місто займається одразу. Пожежа охоплюється на чотири боки. Червоний, неначе кров, одлиск грає й мигоче на списках, на шаблях, на шликах. Кров аж дзюрчить потоками по улицах. Гармати гуркають, і пісня побідників зливається з гуркотом гармат. Військо його величає; його славлять і самі вороги, виносять йому ключі од міської брами на золотій тарілці. Про його славу битву складають пісні. І ті пісні пішли луною по Україні, по далеких чужих краях.

Молодий князь незчувся, як заснув у тих палких мріях, неначе одразу провалився і пішов крізь землю або пірнув в безодню Чорного моря.

Маєтності покійного князя Михайла Вишневецького були густо розкидані по Волині. Найбільшою маєтністю князя Михайла був Вишневець, од котрого й пішло назвище князів Вишневецьких. Одпочивши в стародавньому тісному та низькому вишневецькому палаці кілька день, князь Костянтин рушив далі в дорогу на Галичину, і через кілька день перед очима молодого Єремії неначе розгорнулася неширока

долина між чималими крутими горами, а в долині, неначе на дні зеленої посудини, він побачив стародавній Львів. Тіснувата долина була неначе в безладді закидана чималими панськими палацами, жидівськими невисокими хатами та крамницями. Високі гострі чорні покрівлі здалеки були схожі то на чорні велетенські кротовини, то на висипані купи порушеної землі. А з того безладдя витикались стародавні церкви, манячіли невисокі дзвіниці. Край міста під спадистою горою неначе вгніздився католицький монастир серед старого здорового садка, широкий та здоровий, неначе в місто спустилась якась велетенська птиця, звила собі під горою гніздище і вгніздилась в тому чорному кострубатовому гнізді, серед розкішного зеленого садка. На пригорку стояв собор святого Юра, пануючи над усім містом, і неначе оглядав з гори своїми рясними банями та вікнами те безладдя неначе накиданих та стовплених домів, тих чорних дахів, схожих на горби чорної землі. Здавалось, ніби там недавно тряслася земля й накидала з свого нутра ті чорні задимлені купи сирої землі.

Важкий ридван Вишневецьких спустився возвозом у місто, і князь Костянтин звелів погоничеві заїхати в жидівський заїзд, який був найкращий в місті. Навантажені хури в'їхали в просторний двір. Слуги повносили в кімнати скрині. І незабаром князь Костянтин з молодим Єремією, убрані в дорогі шовкові кунтуші та жупани, пішли до єзуїтської колегії, котра стояла внизу під горою серед зеленого розкішного садка, мурована й не обцикатурена, вкрита червонуватою черепицею, й така здорова та довга, що в неї можна було змістити половину львівських пожильців. Довга колегія на два етажі з двома високими флігелями, причепленими, неначе двоє крил, неначе розпустила й простягла в довжину свої міцні крила, сіла серед зеленої маси дерева й вчепилась кігтями в ґрунт міцно, твердо, ніби на віки вічні, запанувавши над усім містом. Єзуїти ставили свої масивні колегії неначе на віки вічні, неначе сподівались, що ніяка сила, навіть самі пекельні брами не спроможуться розваляти їх до віку — до суду.

Князь Костянтин та Єремія приступили до високої брами, причепленої до стовпів-ворітниць. Два муровані білі шпичасті стовпи, що служили

ворітницями, криті зверху черепицею, стояли неначе два сторожі по обидва боки брами. В обох стовпах в глибоченьких западинах стояли дерев'яні подоби матері божої та єзуїта Ігнатія Лойоли. Статуї були помальовані грубими різкими фарбами. Перед подобами висіли невеличкі череп'яні лампади. Брама була зачинена й замкнута. Високі зчорнілі муровані стіни з визубнями зверху кругом садка були схожі на стіни твердині й наводили сум. Уся та єзуїтська оселя була схожа на сумну зчорнілу середньовікову твердиню з міцною, обкованою залізом брамою. Козацькі повстання Косинського, Лободи та Наливайка вже тоді далися знаки Польщі: вже на львівському базарі скотилася додолу стята голова козацького отамана Наливайка, котрий підняв козацьке повстання проти Польщі. Єзуїти стали обережні.

Князь Костянтин постукав у браму держалном шаблі. З маленького віконечка в брамі виглянуло двоє сірих витрішкуватих очей і почувся чийсь голос. Воротар спитав у прибувших, хто вони такі й чого їм треба. Незабаром важка брама заскрипіла й трохи одхилилась, неначе чогось стереглася. Князь Костянтин та Єремія насилу протислись в одхилену браму, їх стрів послушник у чорній сутані й у широкому чорному брилі й повів їх через садок до колегії. Товсті дубові двері в колегії були замкнуті. Князь Костянтин і тут насилу достукався. Двері одчинились і перед ним у дверях знов з'явилась якась чорна постать з обголеним видом і заступила дорогу. Князь Костянтин просив заповістити за себе ректорові. Чорний служник повів князя Костянтина в колегію.

Довгі й темні та сумні коридори, зверху закруглені, вилися по обидва боки, неначе чорні київські печери. З одного боку, десь далеко-далеко в куточку вгорі, блимало невеличке кругле віконце, ніби прокручене свердлом-лопатнем у товстій стіні. Там в кінці коридора при стіні стояв притулений до стіни здоровий хрест, неначе на кладовищі, а на хресті висіла вироблена з дерева подоба Христа, простягнувши руки високо вгору на перехрестя й схиливши голову з важким чорним терновим вінцем. Подоба Христа була помальована різкими фарбами. З одного боку ніби лилася гаряча кров і стікала по тілі червоними патьоками, ще й покрапала хрест до самого низу. На руках, на ногах, на чолі тієї подоби

червоніли страшні виразки, червоніли запечені краплі крові. Цей покривавлений вид розп'ятого Христа був виставлений на ефектований показ, щоб вражати і без того вразливі та прийнятливі молоді душі студентів колегії.

Молодий Єремія впився очима в ті страшні криваві виразки, у покривавлену широку виразку в боку і не міг одвести очей од тих ран, од тієї запеченої крові, котра неначе аж дзюрком дзюрчала, все не переставала литись з тіла.

Чорний служник довів їх до того хреста і на ході впав на одне коліно. Коридор загнувся гострим закрутом і знов повився далеко-далеко, темний, сумний, неначе в катакомбах. А в далекому кінці знов заманячів такий самий здоровий хрест при стіні, зачервоніли рани, залисніла кров. В тих довгих без кінця коридорах було тихо, мертво, віяло холодом, неначе десь глибоко під землею. Єремії здалося, що він іде десь під землею, якимсь підземним кладовищем.

Аж на самому кінці тих довгих без міри сіней служник одчинив одні двері. З дверей полився ясний світ і блиснув у темні сіни, неначе вирвався на волю. Служник неначе випустив на волю десь замкнутий день і впустив його в ту темряву ночі. Князь Костянтин з Єремією вступили в просторну високу білу світлицю, з довгими узькими вікнами в розкішний садок, обставлену довгими чорними ослонами з спинками. Ослони були застелені темно-зеленими килимками.

Незабаром у кутку високі двері неначе самі одчинились нечутно, без найменшого скрипу, без найменшого шелесту. В світлицю несподівано вступив ректор — єзуїт патер Вінцентій, вступив крадькома, тихо, без найменшого шелесту. М'які черевики не стукотіли, не човгали, навіть не шелестіли, неначе вони були на оксамитових підшвах. Отець ректор вийшов десь з закутка так несподівано, неначе з мурованої стіни виникла мара.

Ректор патер Вінцентій був уже пристаркуватий, сивий, але повний на виду, здоровий, плечистий та тілистий чоловік. Обголений вид лиснів, неначе обмазаний оливою. Сірі круглі очі світились тихо, але чоловічки в очах виглядали розумно, гостро й неначе пронизували людину наскрізь. Червона сутана на йому неначе винесла з собою ще більше світа. Князь Костянтин уклонився йому, назвав себе й свого небожа. Ректор випростався на весь свій зріст, і його очі ніби заграли, як у того вловчого, котрий натрапив на дуже значну й ціновиту здобич. Він одчинив навстіж двері й попросив гостей до другої світлиці тихим привітним голосом.

Світлиця патера Вінцентія була дуже здорова й світла. Попід стінами стояли шафи, заставлені здоровими старими книгами та фоліантами; на стінах висіли довгі полиці, закладені манускриптами та сувоями пергамену. Серед світлиці стояв довгий стіл, застелений чорним сукном, а на столі стояв високий хрест з чорного дерева, на котрому біліла подoba розп'ятого Христа. Кругом стола були поставлені непомальовані точені стільці з високими, грубо повирізуваними спинками. В світлиці тхнуло пергаменом та старими книгами й паперами. Розкішні квітчасті перські та турецькі килими були розстелені кругом стола й по стародавніх канапах з високими спинками. Одразу було знать, що ця колегія була заснована для дітей панських та магнатських. Один куток був заставлений давніми темними образами в золотих шатах.

Патер Вінцентій ще раз уклонився князеві Костянтинові, і потім обидва вони поцілували один одного в плече.

— Молодий князь Єремія надісь син помершого ясновельможного князя Михайла Вишневецького та княгині Раїни? — спитав патер Вінцентій.

— Еге, превелебний отче! — обізвався князь Костянтин. — Єремія син мого брата вдругих і унук славного козацького гетьмана Яреми Байди-Вишневецького.

— Славний паросток славного дерева! Паросток дому Гедиминового та Ягеллонового, — сказав патер Вінцентій до молодого Єремії, окинувши гострими очима Єремію од ніг до голови.

І патер Вінцентій обняв молодого Єремію і щільно й гаряче й з притиском цмокнув його в обидві щоки і в чоло.

Єремії не сподобались ті поцілунки. Він не любив пестоців ще гірше, ніж усякого напутіння та докорів. Як патер розняв свої гладкі та гарячі руки, Єремія одвернув голову набік, неначе боявся, щоб ті противні руки не лапнули його й не обхопили його плечей вдруге.

Ректор попросив князя Костянтина сісти коло стола й сам сів; потім, показавши рукою на стілець, що стояв оддалік коло канапи за столом, звелів Єремії там сісти.

— Славний рід вашої ясновельможності, князю Костянтіне, на всю Україну й Польщу! Давні предки вашої ясновельможності були князями литовськими, — сказав патер.

— І руськими, — додав князь Костянтин з притиском, бо він ще гаразд не сполячивсь.

— Яко опікун княжати Єремії просимо вашу превелебність прийняти Єремію до колегії отців єзуїтів. Його вчили студенти й навіть професори нашої Київської колегії, і я сподіваюсь, що він матиме спроможність далі вчитись у вашій колегії, бо латину знає вже добре.

— Вірю, вірю, і ми з великою охотою приймемо молодого князя в нашу колегію, — сказав ректор, і його погляд, швидкий, як блискавка, впав на Єремію й неначе пронизав його наскрізь.

Патер зиркав на княжа жадібними очима, неначе кіт на клітку, де тріпала крильцями пташка.

— Ми, ясновельможний князю, з дорогою душею прийемо до своєї колегії цей славний паросток славного роду, котрий так багато прислужився нашій дорогій вітчизні. Я дуже радий, дуже радий! Ми не вважаємо на віру наших вихованців і приймаємо до себе усякових, якої б віри вони не були. Про це нам байдуже!

— Хоч я сам тепер католик, але княгиня, мати княжати, бажала помираючи, щоб цей нащадок славних предків зостався в благочестивій вірі, — обізвався твердим голосом князь Костянтин.

— Борони боже, щоб ми кого силували приставати до святого римського костьолу або силували одвертатись од свого народу. В нас тільки науки і науки. Ми вчимо, а не силуємо. Ми проливаємо тільки світ науки і більше нічого. А вже з нашої колегії ніхто не виходить темним неуком.

— Я відомий тому і задля того ми з удовою княгинею постановили оддати молоде княжа до вашої колегії, — сказав князь Костянтин.

— Але я передніше мушу князю сказати, що в нас є свої постанови. От прикладом: студенти не мають права навіть ходити й гуляти по садку по дві душі вкупі, вони повинні ходити або по одному, або втрох, — сказав патер. — Молодому княжаті доведеться коритись і слухатись і нас, і своїх менторів.

Патер примітив, що за кожним його словом в Єремії насуплюються густі брови, а очі стають сердиті та розгoryються, як у вовчєнати, і він замовк.

"Насуплене та якесь вовкувате і ніби звiркувате княжа привiз до нас оцей князь, але ж безлічні маєтності князiв Вишневецьких... Це княжа — не дуже похиле дерево... але ж сила грошей... Ой коли б залучити оце звiря до свого табору, щоб воно часом потiм не наробило нам клопоту.

Борони боже, як воно часом піде слідком за Криштофом Косинським та Наливайком!"

Патер своїм досвідним оком прочитав в очах і на виду княжати запеклість та завзяття, й сумні думи виникли і заворушились у його старечій голові.

Несподівано в кутку світлиці одчинились двері тихо, без шуму, і з дверей ніби висунулась червона постать єзуїта-професора, гладкого й сивого. В той час з прихожої так само одчинились двері, неначе самі, і звідтіл вийшов молодий єзуїт, незвичайно гарний, увесь в червоному, з високим білим чолом, з блакитними ясними очима, з осміхом янгола на рожевих устах, гарний, як херувим. Єремія несамохіть задивився на його. Молодий єзуїт простував до стола тихо, помаленьку, неначе линув на крилах. Але в той час коло тієї шафи, де сидів Єремія, неначе провалилась стіна, і звідтіл одразу висунувся, неначе вискочив старий єзуїт, сухорлявий, худий, як скіпка, лисий, з запалими щоками, з гострим орлиним носом. Єремії здалося, що десь в стіні одчинили склеп з-під землі й звідтіл, з одчиненої домовини встав мрець в червоній мантиї. Сміливий хлопець, небоязкий на вдачу, аж жахнувся і подався назад.

Усі ті професори вийшли буцімто випадком в світлицю й попрямували до стола тихою рівною ступою, неначе червонясті ляльки сунулись чиєюсь захованою потайною рукою. Незабаром в якихсь суточках за однією шафою знов неначе провалилась стіна, і з чорної провалини виступив, як тінь, червоний патер, з круглою, неначе гарбуз, головою, лисий, червоновидий та витрішкоокій.

Князь Костянтин окинув світлицю здивованими очима. Єремія зорив очима на всі боки, неначе він оглядав якусь несподівану сцену на театральній виставі, де несподівано піднімались по закутках завіси і звідтіля виходили червоні тіні, неначе мари. Один ректор спокійно дивився на червоних патерів: він знав, що усі ті патери підслухували за потайними дверима, котрі вели в їх сумежні покої, і теперечки усі ті патери випадком вийшли разом до світлиці, неначе змовились. Вони чули

все і вже знали, яка висока особа привела до їх колегії молодого й багатого княжевича, чули й знали, що розмова вже скінчилась. Кожного взяла цікавість подивитись на князів Вишневецьких, а нетерплячка сама підвела їх руки і поклала їх пучки на клямки коло потайних дверей з м'якими, підкладеними сукном завісками.

Єзуїти поклонились старому князеві й посідали коло стола. Зачервоніли червоні сутани під здоровим чорним хрестом, залисніли голі черепи, заблищали неначе обмазані оливою обголені щоки. Тихий світ лився в довгі вузькі вікна, затінені густими грушами. Здавалось, ніби під чорним хрестом зібрались не апостоли Христові, а єрусалимські садукії та підлесливі фарисеї з хитрими лисичими очима.

— Шановні колеги! Ходімо до каплиці й помолимося за молодого княжевича Єремію, щоб бог подав силу й тямую й хист молодому княжевичеві до наук, щоб дух святий просвітив його розум світом до прийняття світла науки, напутив його серце до добра й правди.

Всі раптом підвелись, наче машини. Ректор пішов через світлицю й одчинив двері в подовжасту темну каплицю. В далекому кінці каплиці сяв престол, обставлений срібними та золотими свічниками, сяла золота зізда над дароносицею, неначе сходила на вечірньому обрії ясна та блискуча зоря. Ректор впав на коліна перед престолом. Патери поставали навколішки на східцях і позгортали руки на персах на молитву. На темних хорах високо під склепінням загук орган тихо, неначе нишком, неначе в густому бору зашелестів та жалібно загук вітер в густих соснах. Патери довго молились нишком; тихий гук все гук рівними низькими тонами, неначе благав небо вкупі з патерами. Тихий світ лився через зелені та жовті шибки довгих та узьких готицьких вікон і розсипав по червоних сутанах фантастичний одлиск колоритними сутінками, плямами та смугами. Але не про Єремію розум, не про добро й правду була та молитва під тихий жалібний гук органа. Та молитва була схожа на благання злих духів, щоб князь Єремія став ворогом свого рідного краю й пролив ріки рідної крові. Не до бога долинули ті палкі молитви палких фанатиків: пішли вони до темних сил, котрі у пеклі аж стрибали

гопака, зачувши ті неправдиві молитви з неправдивих уст на загин та кривду усій Україні.

Ректор схопивсь проворно й жваво, неначе підскочив на radoщах. Підскочив і лисий череп професора, неначе резиновий м'яч, аж залиснів синім цвітом од світа синьої шибки у вікні; підскочив і молоденький красунь Станіслав, облитий рожевим світом од рожевої шибки в готицькому вікні. Орган одразу ніби гукнув, крикнув, а потім заспівав весело, урочисто. І полились його веселі мелодії попід темними склепіннями. Сама темна каплиця неначе зраділа.

Князь Костянтин вийшов з Єремією з колегії. За ними слідком зачинались і замикались усі двері на замки та на засови. Тим часом дворецький Коноплінський напивав кільки кватир для молодого князя. Князь Костянтин оглядів доми і зайняв житло для свого небожа в окремому домі одного багатенького купця, родом русина. Дім був на ті часи один з більших і показніших у Львові. Дворецький обставив покої багатою обставою, яка личила й подобала нащадкові славного роду князів Вишневецьких.

Незабаром поз'їжджались після вакацій студенти колегії. Багато між ними було синів українських князів та панів. Декотрі ще держались своєї віри й мови, декотрі вже попереходили на католицьку віру. Може з половина значних українських магнатів та дідичів попереходила на католициство і сполячилась. Ці перевертні стали ворогами України і українського народу. Фанатик Сигізмунд III заповзявся зовсім зломити православну віру і навести народ і духовенство до католициства, спольщити Україну доостанку. До помочі його замірам стали єзуїти. Вони наполягли з усієї сили на українське дворянство, духовенство й на народ.

Як демони спокусники, нашіптували єзуїти нібито випадком в розмові Єремії ненависність до його віри, до його мови, і молодий гордий княжевич, як тільки вийшов з колегії, зараз пристав до католицької віри, кинув українську мову і сполячився.

Єзуїти заплескали в долоні на радощах, що придбали такий значний добуток. Вони одправили потихеньку молебень за те... що перевернули на ворога Україні українського князя славного й багатого роду.

— Тепер ти, князю, навертай і своїх підданих на Україні до своєї нової віри, до нової вітчизни, до польської мови. Ти тепер зразець для дрібних українських панів, для темного хлопства й міщанства на Україні, а не воно для тебе. Ви, українські пани, що перейшли на католицьку віру й нашу мову, теперечки дбайте й пеклюйтесь, щоб навернути на свій зразець усю темну українську масу. Ведіть за собою слідком тих темних товаряк, "те бидло", перероблюйте їх навіть силою, а вони, як сліпці, повинні йти слідком за вами, за своїми проводирями. А коли вони не підуть, княже, за тобою, маєш в руках меч. Орудуй мечем во ім'я Христове!

Так напутив ректор колегії Єремію на прощанні, як той виходив з колегії, повернувши християнство навпаки та навиворіт. Замість єднання та братерства між двома народами, єзуїти в колегіях посіяли пекельну ненависність та ворогування. Ріки людської крові полились і... все-таки не залили того пекла...

II

Але молодий Єремія почував у душі, що не місіонерство манило його до Польщі. Не той бог змалку запанував в його душі. Він змалку вже любив війну, любив битви, любив славу, його молода честолюбна душа поривалась до чогось великого та славного, до великих славних подій на полі битви. Крики перемоги й слава були найсолодші для його.

Вийшовши з єзуїтської школи, молодий Єремія зараз вирядився за границю, щоб там навчитись військовій справі. Він довго пробував в Голландії, блукав по Рейні і скрізь, передніше за все, придивлявся до військової справи. Згасаюче в Європі лицарство манило його, неначе пишний квіт.

Пробувши кілька років за границею, надивившись на усякі дива в Європі, без міри вищої в усьому і за Польщу і за Україну, Єремія вернувся 1632 року додому.

Переїжджаючи через свої маєтності на Волині, Єремія тільки тепер, дійшовши до повного зросту, вперше запримітив, яка в його сила землі, борів, степу, сіл та панщанних людей. Він вперше почув свою силу і на Україні, й у самій Польщі. В Києві він вступив у свій ще батьківський палац і, глянувши кругом себе, почервонів од сорому. Палац здавався йому теперечки тісний, нікчемний, не вартий давнього князівського роду Вишневецьких. Його взяла досада й злість на своїх предків, неначе предки були винні в тому, що не поважали свого славного роду і не збудували палацу, вартого славного давнього роду князів Вишневецьких.

"Для слави нашого великого роду мені не подобає жити в таких печерях та ще й вітати в їх славних магнатів з Польщі й України. Мене підіймуть на сміх. Не в таких замках жили славні лицарі на Рейні, не в таких конурах жили і їх славні діди та прадіди, в яких жили мої", — подумав Єремія, ходячи по тісненьких покоях, з вузькими віконцями, з темними закутками, заставленими рядками давніх темних образів.

Скинувши з себе опіку князя Костянтина, Єремія вперше поїхав за Дніпро оглядати свої лубенські маєтності. Ті маєтності були ще більші за волинські, їм неначе й краю не було в безмежних степах. Ще його батько, князь Михайло, викликав з Київщини та Полісся людей на осади, заводив через осадчих села та хутори понад Сулою, Удаєм, Ворсклою. Дикі поля неначе оживали; села й хутори росли; збільшувались міста: Лубни, Ромни, Прилуки, Хорол. В безкраїх степах заворушились осади, заворушилось життя. Єремія привіз з собою шляхтичів католиків Яна Бесядовського та свого слугу Криштофа Сіножацького, чернігівського хорунжого, настановив їх старостами та осадчими й звелів їм правити маєтностями і заселяти осадами порожні степи. Осадчі викликали людей з Київщини та Подолу, з Полісся, з Мінщини і закладали нові осади. Лубни, давніший Олександрівськ, став вже містом. Єремія вибрав пишне місце на горах, недалечко од Лубен, над самою річкою Сулою і постановив збудувати

там палац, щоб назавсіди оселитись в йому. Вольні степи манили його, неначе якимись чарами.

"Оттут мені жити на цих горах, серед вольного степу. На Волині в моїх маєтностях буде мені тісно серед тих Сангушків, Заславських, Острожських, Збаражських й інших магнатів. Тут немає магнатів. Сюди не зайде й власть короля. Тутечки моє царство й панство. В цих вольних краях буде чинитись моя одна воля. Я буду в цих степах ніби уділовим князем, який був князь Костянтин Острожський. Тут за Дніпром я буду королем в моїх безкрайніх маєтностях. Ніхто мені не стане на дорозі. Тут я поставлю палац, кращий, як у короля, заведу силу війська, піду в степи на татар, добуду слави, може візьму татарські степи, завоюю самий Крим... А тоді прибуду до Варшави, приведу своє військо, розпущу свої прапори на варшавських улицах, засліплю очі магнатам своєю силою, своєю славою, стану першим на усю Польщу, на усю Україну. От тоді знов засяє давній рід князів Вишневецьких, а потім... може мене жде й королівська корона... В Польщі це можлива річ..."

Єремія оглядав високі круті гори понад Сулою, і його думки линули все вище та вище, за ті гори, все далі та далі, за ті степи, сягали далеко-далеко, до пишного Криму, до Чорного моря, летіли за море й міри не знали. Одна велика подія, одна висока мрія підіймалась над другою й неначе намагалась дістати до самого неба й тільки там спинитись, де вже не було й кінця, й простору, де гасли найсміливіші мрії в безодні безмежності.

Єремія зійшов з ґанку невеличкого домка, в котрому часом пробував його батько, навідуючись в Лубни, скочив на коня й полетів через греблю на Сулі, вилетів возвозом на гори і побіг конем по горах, по горбах та долинах, вкритих пишними старими лісами. Він задумав вибрати собі місце на тих горах для свого палацу.

День був гарячий, сонячний. Стояла суша й спека. Повітря мигало маревом, наче дрижаче живе срібло. Єремія об'їхав високі гори понад Сулою, оглядів долини і спинив коня на одній високій горі. Краса місця

вразила молодого князя. Висока гора неначе спадала наниз, розсипаючись дрібними горбами, неначе устеляла себе сходами до самої річки. І горби й западини, погнуті й поламані в найвередливіші звивки, були вкриті віковичним лісом, неначе закутані в пишні зелені шати. Сула виляла нанизу срібною стрічкою по зелених лугах, по сіножатях, по густих очеретах. З-за лісів на закруті Сули виглядали верхи Мгарського монастиря. А по другий бік на горі розкинулись Лубни. За Сулою слалися скатертю зелені степи, скільки сягало око, без кінця, без краю, неначе зелене море. Степи зеленіли, а далі сизіли й зливалися з синім небом в прозорій імлі. Імла лисніла, мріла кругом небокруга, неначе фантастична мрія, і манила в далечінь, в далекі невідомі краї.

"Тут мені жити! На цьому пункті збудую собі палац лицарський, палац королівський, найкращий і найбільший за всі магнатські палаци на усю Польщу й Україну. Це мій Рейн! Це береги мого Рейну! В цих степах я уділовий потужний князь і магнат і король. Тутечки, дійсно тутечки на широкому роздолі не досягне до мене нічия воля, нічия сила, навіть королівська".

Єремія Вишневецький вернувся до Лубен, забрав старостів, забрав своїх шляхтичів військових і зараз дав загал обкопувати окопами здорове місце на горі для палаца і загадав садити на горі навкруги сади та гаї.

Неначе вітром рознеслася по Лубенщині й усій Лівобережній Україні чутка про те, що князь Єремія вернувся з заграниці католиком і вже спольщився. Духовенство й ченці в монастирях в Лубенщині стривожились. Народ сполохався. В Київщині, на Волині, в Галичині й на Білій Русі саме тоді лютували ксьондзи та єзуїти; силували всіх до унії й до католицтва, однімали силою церкви і повертали їх на костьоли; пани оддавали свої маєтності з панщанними людьми і з церквами в посесію жидам. Плач і крики народу доходили і на Задніпрянщину. І за Дніпром усі стривожились, що князь Єремія оселяється над Сулою; усі думали, що він наведе ксьондзів та єзуїтів, заведе польське військо й силуватиме до унії й католицтва.

Ченці в монастирях змовились і з переляку незабаром повтікали з монастирів за московську границю в Курський край. Славний Петро Могила з великого гніву та жалю й не писав до свого небожа: він знав його завзяту вдачу.

Київський митрополит Ісаїя Копинський написав до князя Єремії послання, докоряв йому за зраду Україні й вірі, нагадував йому, що славний рід князів Вишневецьких в Чернігові держався православної віри і стояв на обороні рідного краю, своєї віри й народності. Але гордий Єремія не вважив на його послання. Не такі думки, не такі мрії зародилися й зміцніли в гордому князяті. Інші стежки до іншої слави вже визначив він собі в своїй гордій та завзятій душі.

Єремія звелів зігнати на роботу силу панщанного народу на шарварок.

На горах заворушилися люде, неначе комашня. Копали окопи, насипали здорові вали, возили цеглу, ставили частоколи.

Незабаром після того Єремія розіслав по Україні й по Волині своїх комісарів закликати ходачкових шляхтичів до себе на військову службу. В його була думка завести двірське військо таке здорове, якого не мав ні один магнат у Польщі й на Україні. Старости знов зігнали народ на шарварок. Єремія закладав коло свого палацу неначе свою Січ. Він загадав копати землянки, ставити довгі курені для нежонатих військових. Окопи й вали далеко вигналися в степ. Коло куренів викопали довгі ями, поставили муровані кабиці, замурували в кабицях здорові казани, щоб варити страву, поставили довгелецькі стані для коней. Єремія за всім доглядав сам, усьому давав ряд. Уся його душа лежала до тих військових окопів, до тих куренів, де мало пробувати його князівське військо.

І незабаром потяглися до Лубен ходачкові шляхтичі, усякі пройдисвіти та волоцюги, що пробували на ласкавому хлібі при тодішніх

магнатських дворах. Одні тяглися пішки по степах, інші їхали на шкапах, неначе Дон-Кіхоти, обірвані, закудлані й неумивані по цілих тижнях, але з диким завзяттям в очах, з гордими очима. Єремія приймав їх до себе на службу з дорогою душею. Жонатих сірачкових шляхтичів він оселяв в Лубнах, усяких нежонатих пройдисвітів та приبلуд оселяв в куренях та в землянках. Усім давав він чудові степові коні, військову зброю й вбирав у дорогі шати, неначе своїх дітей, не шкодуючи грошей.

Заіржали коні в степу. Закуріли димом кабиці, завештались люде. Щодня кухарі різали воли та вівці на прохарчування цієї дикої, але гордовитої шляхетської орди. Навезли з Лубен бочок горілки та медів. Єремія сам порядкував, сам частував військових, сам сідав з цією ордою за обід надворі просто неба, на землі. В цьому таборі ніби була його уся душа. До неї линуло його серце. На широкому майдані Єремія сам вчив своє нове військо, показував, як битись на шаблях та на списах, гарцювати на конях, вчив стріляти й потрапляти та влучати в ціль: скрізь на горах розлягавсь шум, крик та галас. Іржали коні, кричали військові за чарками, за кубками, за змаганнями та бійкою, тріщали рушниці. Здавалось, ніби з далекого Сходу найшла якась нова орда, отаборилась в степу над горами на якийсь час і була наготові рушити з місця на якісь городи, і щось руйнувати, і когось воювати.

Єремія приймав до себе на військову службу в козаки не тільки католиків, але й українців і уніятів, навіть православних шляхтичів і козаків. Він ніби заводив нову Січ, але не для оборони України, а для своєї слави, для свого честолюбства.

Для свого двірського війська, для своїх слуг — дворян католиків та усякої польської челяді Єремія зараз звелів збудувати в Лубнах католицький костьол. Незабаром наїхали у Лубни з Варшави католицькі ченці. З костьолю швидко став бернардинський католицький монастир. Єремія одписав на той монастир землі та сіножаті. Перегодя Єремія поставив костьол і в Прилуках. Але він осівся в Лубенщині не задля того, щоб будувати католицькі монастирі та розповсюджувати католицьку віру.

В той час пройшла чутка, що буде війна з Москвою. Маєтності Єреміїні доходили до самої московської границі. Єремія хапався набирати у військо жовнірів. В йому заграла кров. Він був радий війні.

"От тепер настав час показати мені себе! — думав Єремія. — Піду на Москву, поведу своє військо, розіб'ю москалів, наберу побідних лаврів. І швидко про мене заговорять у Варшаві. Про мою славу піде чутка по всій Польщі, а може й далі".

Воевода московський Бутурлін вступив з військом в Полтавщину і зруйнував Миргород. Загони московського війська виступили на Чернігів. Єремія вислав тисячу свого війська на москалів з паном Длотовським, але військо було побите москалями. В місяці лютому 1634 року Лука Жолкевський привів з-за Дніпра військо з поляків, литвинів, німців та українських козаків під приводом полковника Якова Острянина й пішов в Московщину на міста Сівськ, Курськ та Рильськ.

Єремія хапався, щоб захистити й обороняти свої городи й села. Він зараз пристав з своїм військом до Жолкевського, кинувся за московську границю, почав там палити московські села і випалив їх так багато, що козаки його продражнили палієм. Військо Єреміїне й Жолкевського обложило Путивль, але не могло його взяти, потім пішло на Сівськ, обложило його, пошарпало й попалило, але не взяло. Саме тоді пройшла чутка, що на Лубенщину йдуть татари. Єремія на той час забувся й про свої лаври й повернувся з своїм військом у Лубенщину, щоб одбиватись од татар. Його загони вигнали татар, але швидко потім Москва постановила з Польщею Полядівський мир і Єремії не вдалось добути собі слави в Московщині в битвах з московським військом. Він тільки показав жорстокість та дикість своєї вдачі, бо руйнував і палив, неначе татарська або давня монгольська орда. Зате ж через кілька років князеві Єремії довелось добувати собі слави в рідному краї в битвах з козаками, котрі встали на Польщу. І він добув собі слави на ганьбу славного роду князів Вишневецьких.

Завзятий фанатик, польський король Сигізмунд III постановив, силою завести по всій Україні унію. Єзуїти розсипались по Україні й силували духовенство й народ до унії. Значніші православні пани приставали до католицької віри й сполячувались. Король щедро роздаркувався, пороздавав великі маєтності на Україні значним польським магнатам. Поляки завели на Україні панщину, хапали землі вже й за Дніпром у Полтавщині та Чернігівщині, де тільки можна було захопити, загарбували навіть землі вольних козаків і козацької старшини. Народ робив на панів панщину і стогнав у неволі. Десяту частку з хліба, з пасік і з усього свого добра селяни оддавали своїм панам. Пани оддавали свої маєтності жидам в посесію вкупі з церквами. Жиди держали в себе ключі од церков. Народ платив їм за подзвінне, за хрестини, за вінчання. Діти zostавались нехрещені, молоді жили невінчані. Польське військо стояло по селах на станціях і обдирало селян, обдирало народ, як хотіло. Пани брали, окрім податів, ще три рази на рік одсипне з кожної хати: перед різдвом, перед Великоднем та перед зеленими святками по кільки четвертів пшениці та жита, по кільки пар каплунів, качок та гусей. Їхав дідич кудись на прощу, до якого монастиря, народ платив йому за мандрівку; видавав дідич дочку заміж, панщанні люде знов платили на придане дочці. Народ стогнав у ярмі, а його ще й до того силували приставати на унію. Козаки заступились і за народ, і за свою віру, і за свої вольності, бо король та пани задумали вже знести усю козачину. І козаки піднялись як один чоловік.

Ще до приїзду Єремії в Лубни гетьман Жмайло піднявся з козаками на Польщу 1625 року, щоб обороняти народ і віру. Через два роки після Жмайла запорозький отаман Тарас привів на Україну запорожців і знов підняв козаків на Польщу. Він засів з козаками в Переяславі, і польний гетьман Конецпольський не мав сили вибити його з Переяслава й мусив помирितись з козаками. Повстання затихло, але воно тільки притаїлось.

1637 року козаки знов піднялися на поляків. Їх підняв гетьман козацький Павлюк Гудзан. Єремія Вишневецький почував лихо і зараз виїхав на Волинь у свої маєтності: він бачив, що в його у Лубнах мала сила, що в його мало війська, а час наставав небезпечний. Там на Волині

він почав набирати на вербунок дрібних шляхтичів у своє двірське військо.

В той час, як Єремія виїхав з Лубен і набирав військо, до Павлюка пристали і задніпрянські козаки, пристала й Лубенщина. 17 жовтня 1637 року Павлюк прибув до Лубен і видав звітіль свій універсал, закликаючи усіх козаків і селян до повстання проти Польщі. Селянам він звелів виганяти католиків панів з маєтностей. Польські й сполячені українські пани почали втікати з своїх палаців. Тоді польний гетьман Миколай Потоцький повів польське військо на козаків. Під Кумейками Потоцький побив козацьке військо. 1637 року, на зимнього Миколи, козаки мусили покоритись Польщі. Павлюкові й старшині постинали голови у Варшаві. Од козаків одняли право настановляти собі гетьмана. Над ними поставили за старшого поляка комісара.

Але повстання за Дніпром не вгамувалось. Молодий Кизим, син полковника Кизима, підняв Лубенщину. Він напав на Лубни, звелів вирізати усіх католиків, усю челядь Вишневецького, зруйнував бернардинський монастир, повбивав польських ченців і порубав їх на шматки і вивинув собакам. Двірська челядь Вишневецького замкнулась в старому замку, котрий поставив ще Єреміїн батько князь Михайло й перевіз туди сорок три гаківниці з Вишневця.

— Паліть гніздо одступника! Бийте його челядинців недовірків! — кричав Кизим на своїх козаків. — Не жалійте зрадника, бо він ось небавом наведе своїх жовнірів і буде різати нас. Руйнуйте зрадника України, поганого недоляшка князя!

Кизимові козаки підпалили католицький монастир, кинулись на замок, вирізали усіх челядинців католиків, запалили курені, в котрих жило двірське військо Вишневецького.

— Оце тобі, князю, за твоє одступництво! — кричав палкий Кизим.

Польний гетьман Миколай Потоцький перевів польське військо за Дніпро й звелів хапати козаків та селян, що ходили у повстання. Він обставив шлях од Києва до Ніжина залізними палями і посадив на їх забраних козаків. Він зумисне проїхав тим шляхом, щоб подивитись на муки тих нещасних мучеників України. Поляки впіймали й молодого Кизима і забили в кайдани. Але козацька справа ще не загинула. В Січі вибрали за отамана Остряницю. Він, не гаючись, зараз рушив у Лубенщину з запорожцями. Козаки й селяне зараз поздймали потаєнці з паль покараних козаків і повтікали до Остряниці. Остряниця дійшов з військом до Голтви під Хоролом. Миколай Потоцький виїхав тоді в Пруссію й поставив над військом за гетьмана свого небожа Станіслава Потоцького. Цей Поточченко кинувся сміливо на козацький стан. Але козаки поклали в пень дві роти поляків і розбили сім корогів жовнірів. Остряниця рушив далі й став станом за Лубнами над Сулою.

Саме тоді в місяці маї Єремія привів на вербоване на Волині військо. Він прибув у Лубни і побачив тільки руїни кляштора та старого батьківського замка. Єремія розлютувався й рушив 27 мая до стану Поточченка.

Остряниця рушив з козаками далі од Лубен. Поляки погнались за ним і догнали його під Жовнином, Єремїною слободою. Остряниця сам кинувся в Сулу, переплив і втік в Московське царство. Але козаки отаборились в кружок і замкнули в тому кружку три польські корогви. Вишневецький вдарив на табір раз, але козаки його одбили, вдарив він удруге й втретє, а козаки все його одбивали.

Але нарешті він таки прорвав табір і замкнуті польські корогви якось таки та вискочили з табору. Це був єдиний сміливий вчинок Єремїї в битві.

Замість Остряниці козаки вибрали собі за гетьмана Дмитра Томашевича-Гуню. Єремія Вишневецький з Потоцьким вдарили на козацький табір. Козаки подались до Дніпра, стали табором над річкою Старицею, де вона впадає в Дніпро, і обкопались валом. В юні, 22 дня

прибув з-за Дніпра з свіжим польським військом польний гетьман Миколай Потоцький.

Довго оборонялись козаки за окопами. Багато полягло й поляків од козацьких куль. Але польського війська було більше. В козаків не стало харчі. Почався голод. І козаки мусили йти на мир. Гуня не покоровся й втік в Московське царство з вольними не реєстровими козаками. Козаки мусили прийняти важкі для себе умовини од Потоцького: вони втратили право од того часу вибирати собі гетьмана й полковників. Поляки настановили над ними за старшого шляхтича Петра Комаровського, полковниками в усіх козацьких полках стали шляхтичі поляки. Од козаків одняли їх давні права, ще й заборонили селянам приписуватись в козаки.

Знов запанували єзуїти на Україні. Ті пани, що повтікали з України, знов повертались в свої маєтності. Народ мусив платити панам важкі податі й робити панщину. Козацька сила притихла. Єремія вернувся з недобитками свого війська до Лубен. По селах, по містах скрізь стриміли шибениці та залізні палі. Поляки ловили козаків та селян, котрі приставали до козаків, вішали на шибеницях та натикали на залізні палі. За Дніпром скрізь тянуло трупом та кров'ю мучеників, пролитою за рідний край. Єремію тішив той дух трупів та крові, неначе він набирався од його здоров'я та сили.

Молодий князь прибув у Лубни. З п'яти тисяч його двірського війська повернулось до Лубен кільки сотен. Бернардинський монастир чорнів, неначе обсмалена головешка. Старий замок його батька Михайла стояв пустою. Гаківниці, привезені його батьком і поставлені в замку, щезли. Курені для двірського війська були спалені. Єремія оглянув руїни і засичав од злості. Од того часу він став лютим ворогом козаків і свого народу.

До Єремії приступив його лубенський староста шляхтич Коляда.

— Що будемо чинити, ясновельможний князю! — сказав староста, уклонившись низенько князеві.

— Невже ще яка біда трапилась? Буде вже з нас однієї біди! — крикнув Єремія і показав пальцем на руїни кляштора та куренів.

— Це ще не все лихо! — обізвався Коляда. — Поляки вішають козаків та хлопів схизматиків по твоїх селах, а хлопи втікають в Московщину до Путивля. Вже їх втікло мабуть тисяча, коли не більше. Ми осаджуємо слободи, а слободи порожніють, пустують. Вже повтікали в Путивль і ченці з Густинського монастиря з своїм ігуменом. Насторочились до втеків і ченці з Мгарського монастиря. Що маємо чинити в такому випадкові?

— Вернути хлопів з Путивля! — крикнув Єремія.

— Вернути б, якби то вони вернулись, ясновельможний, але вони доброхіть не вернуться, — сказав Коляда.

— Гм, гм, — замикав Єремія, — погана справа: не буде кому панщини робити.

Єремія побачив, що треба змінити спосіб діяння, щоб часом його слободи не спустошились зовсім вкрай, до решти. Він заборонив вішати людей і покликав до себе ігумена Мгарського монастиря. Саме тоді кияни обрали архімандрита Петра Могила за митрополита. Єремії ніяково було перед своїм дядьком навертати монастирі та народ на унію та на католицьку віру.

— Нехай ясновельможний князь втішиться, — сказав Коляда, — з Києва маю звістку, що полковника Кизима і його сина, котрий зруйнував кляштор та вирізав князівських челядинців католиків, гетьман Потоцький звелів настромити на залізні палі на горі Кисілівці перед замком. Їх настромили при самому гетьманові.

Єремія зареготався злим реготом, а потім задумався.

— Ну тепер козаки вже не мають сили, щоб бунтуватись. Ми одрубали гідрі усі голови. Тепер спокійненько оселюсь в Лубнах. Козацтво загинуло навіки. Буду писати до Путивльського воєводи, щоб вернув моїх підданих з Московщини, — сказав Єремія, — а тим часом треба поновляти те, що зруйнували козаки.

І Єремія задумав зовсім оселитись в Лубнах, щоб втихомирить край і заселити порожні землі понад Сулою. Він знов оповістив через своїх старост по Україні, щоб люде йшли в Лубенщину на слободи. З Київщини, з Волині, з Білої Русі люде втікали од панів, од ксьондзів і оселялись на пустих землях понад Сулою та Хоролом.

Єремія на недовгий час оселився в одній простій хаті. А тим часом викликані з Вишневеця майстри поновили католицький монастир, збудували замок, поставили курені для двірського війська. Старости молодого князя вербували у військо гулячих убогих шляхтичів, вербували захожих німців та українців перевертнів, що поприставали до унії та католицької віри, а згодом набирали й козаків. Знов заворушились люде на високих горах. Запалало багаття. Заіржали коні. Закуріли ряди печів, де готували обіди для війська.

— Оттам на високій горі поставлю собі здоровий палац, вартий славного роду князів Вишневецьких! — сказав Єремія до своїх старостів. — Поставлю міцний лицарський замок-твердиню на страх козакам, хлопам і татарам. Я покажу, що князі Вишневецькі міцніші за міцний камінь, не тільки за козаків та хлопів.

Князь викликав майстрів з Варшави і з-за границі.

Незабаром наїхали майстри. Єремія сипнув батьківськими та дідівськими червінцями, неначе половою, — і надиво здоровий та високий палац виріс за одне літо на горах, неначе якимсь дивом. Незабаром

майстри поновили й католицький монастир. Знов наїхали з Польщі нові патери. Православні ченці по монастирях знов стривожились, вгляdivши здоровецький палац, схожий на твердиню, й догадавшись, що князь Єремія має гадку оселитись в йому, а не у Вишневці на Волині. Вони злякались такого страшного сусіди, небезпечного для їх монастиря й для благочестивої віри. Вони боялись, що тепер Єремія, заводячи католицький монастир, пооднімає од монастирів землі, надаровані предками молодого князя, православними князями Вишневецькими. Боялись ченці, щоб Єремія вкупі з патерами не заходився навертати їх і усей народ до унії.

Ігумен Густинського монастиря поїхав до Єремії просити, щоб князь затвердив удруге своїм записом землі за монастирями.

— А мені байдуже про вас! Живіть собі там до моєї ласки! — сказав двозначними словами князь.

"Ласка кожного пана висить на волосинці, а як увірветься, тоді геть з маєтності к чорту"! — писав густинський ігумен до ігумена Мгарського монастиря.

Ігумени Густинського та Ладинського монастирів вже тоді були повтікали з ченцями в Московське царство в Путивль, ще й перекликали до себе ченців Мгарського монастиря. За ними утікали й селяни з слобід.

Єремія побачив, що діло виходить погано, покликав до себе мгарського ігумена і заспокоїв його. Мгарський ігумен зараз таки написав листи в Путивль до втікачів-ченців, ще й кепкував з їх, що вони перелякались якоїсь унії.

— Чого ви так злякались тієї унії? Хіба вона з рогами, чи з цибатими ногами, чи з вусами, чи з здоровою бородою. Невідомо, чи вона пішки ходить, чи їздить.

"Ет! Клопоту мені з якимись ченцями! Мені треба вгніздитись тут в Лубенщині, осістись тутечки назавсіді, залюднити порожні степи, розвести господарство й придбати грошей, силу грошей! Це моя сила! З цих степів поллється в мої скрині золото річкою. Тоді я заведу військо, як уділовий князь, заведу двадцять, тридцять тисяч війська й стану найдужчий і найвищий за усіх магнатів, буду верховодити шляхтою, магнатами й королем. Польща підхожа до моєї вподоби, до моїх замірів, до моїх планів. Мене ніхто не скине з місця, як козаки скидають своїх гетьманів. Україна з гетьманством, з козаками мені не припадає до вподоби. Якась там нікчемна, гидка чорнота, якісь сіромахи будуть надо мною верховодити. Не бажається мені стати козацьким гетьманом, яким був мій дід Байда Вишневецький. На козацьких радах якийсь там Грицько, якийсь Павлюк крикне тобі в вічі: "Клади булаву!" Якийсь Крутихвіст, якийсь Задериморда скине тебе з гетьманства й видере з твоїх рук булаву. Плюнути мені на такі ради! Не варті вони княжої слини! Я сам візьму свою булаву і ні перед ким не покладу її. Моя гетьманська булава — то землі безмірні, безліч грошей, військо. Он де моя сила! А з цим я добуду й слави, а може й корони... Це багато вартніше за якусь гетьманську булаву. Козацькі порядки, козацький мужицький уклад противні мені! Я їх ненавиджу. Польща — це рай задля панів: там, тільки там у Польщі моє царство, моє й панство... Козаків, їх гетьманів, усю Україну треба знищити і вбити на смерть... Але треба задля цього маєтностей силу! грошей силу! війська силу! Я повигоню з Лубенщини усіх, навіть польських панків та панів, повидираю в їх землі силою, зберу військо, стану міцно на Дніпрі, потім піду далі, стану в Варшаві, викину свій стяг, стяг князів Вишневецьких, Ольгердовичів! І тоді нехай потягається зо мною магнатство! Нехай повойдується зо мною сам король!.. Але задля цього треба поріднитись з польськими магнатами... Треба вибрати собі жінку з роду, вартного князів Вишневецьких".

І князь Єремія, покинувши усю господарську і військову справу в Лубенщині на руки вірного старости Якуба Коляди, полетів до Варшави. Його палка нетерпляча вдача несла його, наче на крилах, до призначеної високої мети, до високої ролі.

"Тепер козаки побиті, — думав Єремія, їдучи до Варшави. — Їх сила впала й не підніметься. Край заспокоївся. Скрізь безпечно. Хлопи будуть послухати і робити панщину. Час мені ставати до свого діла. Час мені йти вгору, підніматися високо, як тільки мога! Час мені вступити в королівський двір, забрати од короля якусь значну посаду, сісти на якомусь старостві, або стати воєводою, втиснутись між магнатів і... підгорнути їх усіх під себе та й верховодити над ними і в Польщі, і в Литві, і на Україні. Час мій настає. Моя душа, моє серце почуває це добре. Слава й честь жде мене й, коли не діждеться, то сама завітає в гості до палацу князів Вишневецьких, до князя Єремії. Я побив козаків: вже блиснуло проміння моєї слави і досягло до Варшави, до двору. Вже чутка про Старицю й Путивль долинула туди!"

І в палкій Єреміїній голові манячіли великі битви, славні його вчинки в битвах, йому привиджувалось, що він вже вчинив якісь славні події і його жде уся Варшава, висипле йому назустріч, заглушить його вуха радісними криками; що його сподіваються усі магнати й сам король, привітають його в королівському палаці, гукнуть "vivat" на сеймі йому назустріч, засліплені й зачудовані його славними вчинками, а панни й панії в білих кунтушах та сукнях стрінуть його з вінками в руках, обсиплять йому стежку квітками і заспівають гімни в його славу.

III

В кінці серпня 1637 року у Варшаві ждали приїзду молодої королеви Цецілії Ренати, сестри австрійського цісаря Фердинанда III. Вже на 37 році свого життя Владислав IV задумав оженитись з дочкою покійника Фердинанда II, австрійського цісаря, й сестрою його сина, молодого цісаря Фердинанда III. Він послав до Відня своїх посланців. На чолі посланництва поїхав менший королів брат Ян Казимір. Цісар з великою охотою згодився видати свою сестру за короля. Місяця серпня, 9 дня 1637 року, Фердинанд III поблагословив Цецілію Ренату на вінчання з королем Владиславом, і її зараз, по тодішньому звичаю, повінчали з королевим братом Яном Казиміром, котрий заступав на той час місце брата. Цецілія Рената через три дні виїхала до Польщі з польськими

посланцями. Тірольська ерцгерцогиня Клавдія, вже літня людина, поїхала проводити молоду королеву до самої Варшави.

З великою пишністю зустріли королеву польські магнати та біскупи на польській границі в розкішному наметі й проводили її в Краків і далі до Варшави. Поїзд став на одпочинок за 18 верстов од Варшави в містечку Ілжах. Король Владислав виїхав в Ілжи назустріч Цецілії, привітався до неї й вернувсь до Варшави. Поїзд рушив далі й знов став на одпочинок в Уяздовському палаці коло самої Варшави. Тут королеву одвідали королів брат Карл, що був біскупом Вроцлавським, та королева сестра Ганна Констанція. Назустріч королеві виїхала з Варшави велика сила польських панів та паній, виїхали й чужоземські посланці. Королева вїхала у Варшаву з великою церемонією. За її позолоченою каретою їхали карети магнатів, такі ж самі багаті та пишні, як і королівські, обковані сріблом, оббиті шовком та оксамитом. Поїзд був здоровий і надто пишний. Молода королева та ерцгерцогиня Клавдія здивувались розкоші та збиткам польської шляхти. Брат Цецілії Фердинанд дав за нею приданого всього 100.000 гульденів. Цього приданого не стало б на карети, коні та оксамити для тих польських магнатів, що проводили молоду німецьку королівну до Варшави.

Кругом карети королеви гарцювали верхи на чудових конях молоді сини польських магнатів. Сідла на конях та чепраки були облиті золотом, обсипані перлами. Дорогі оксамитові ясні кунтуші, облямовані золотом, пера на шапках, обсипані брильєнтами, срібні й навіть золоті підкови та остроги на закаблуках, кінська зброя, облита сріблом, — уся ця розкіш зачудовала молоду німецьку королівну. Розкіш здавалась незмірна і неймовірна навіть багатим чужоземцям і заграничним посланцям. В каретах сиділи жінки та дочки польських магнатів, убрані в шовкові та оксамитові убрання. На весь поїзд неначе впав з неба золотий та срібний дощ і розсипався й розлився по оксамитах, по шовках та дорогій парчі, розсипався й перемішався в одну колоритну блискучу масу червоних, жовтих та зелених кунтушів, і блискучих позолочених карет, і дорогих баских коней усякої масті, з сідлами, обсипаними перлами, вишитими золотом.

На чудовому вороному коні коло самої королівської карети гарцював молодий князь Єремія Вишневецький. Кругом карети їхали верхи на баских конях сини значніших магнатів та князів, але ні в одного з їх не було такого чудового баского коня, такої багатой зброї на коні, такого багатого убрання. Єремія торкав під боки свого гарячого коня золотими острогами. Кінь ставав гопки, як скажений, завертав голову назад і маяв на вітрі блискучою чорною гривою, неначе й його збурювала пишність королівського поїзду.

Позад королеви тихо посовувались рядки карет з жінками та дочками значніших польських панів. В одній кареті сиділа молода Гризельда, старша дочка коронного канцлера Фоми Замойського. Вона окинула очима блискучий кортеж з молодих магнатів, котрі роєм вились кругом карети Цецілії Ренати, і примітила Єремію. Вона його бачила вперше: князь Єремія недавно прибув до Варшави, ставився в палаці перед королем, і як він був з роду славних князів Вишневецьких, то король ласкаво прийняв його до свого двору.

"Яка пишна фігура на коні! — подумала Гризельда. — Яке убрання, скільки золота й перлів розсипано на його кунтуші, на сидлі, на усій зброї! І хто такий цей молодий лицар? І де він взявся у Варшаві? Це, певно, якийсь чужоземець з Франції або з Риму, з королівських двірських. Треба буде спитати, хто він такий, як прибудемо до двору".

Єремія ледве вдержував страшного коня за поводи. Кінь гарцював, як навіжений, ставав дибки, крутився, як птиця в клітці, на усі боки. Поли червоного шовкового кунтуша, червоні оксамитові рукави, засукані до плечей, метлялись од вітру. Єремія сердився на непокірливого коня. В його очі зайнялися й блискали гнівом.

"Пишна фігура! Ой коли б мені подивитись на його очі", — думала Гризельда, виглядаючи у вікно карети на Єремію. От кінь крутнувся убік, майнули чорні кучері, блиснули чорні очі, ні! ніби карі... — "Який в його сміливий погляд! Це, певно, італіянець або якийсь венгер з Семиградії",

— подумала Гризельда й вже не зводила очей з чорнявого Єремії до самого королівського палацу.

Довгий блискучий поїзд тихою ходою посовувався до королівського двірця по вузьких вулицях. Рядки низеньких домків, критих черепицею та драницями, а подекуди й соломою, мали без міри велику супротивність з розкішним блиском поїзду. Здавалось, ніби якимсь чудом таке позолочене й поцяцьковане перлами диво блиснуло серед смітника або десь серед села, або на місці, вкритому пилом та сміттям. Міщан та жидів на вулицях стовпилась велика сила! Вони стояли двома довгими рядами вдовж узеньких улиць і тільки витріщали очі на поїзд. Позолочені карети, дорогі коні, шаблі в золотих піхвах, дорога упряж, обкована сріблом, карети та екіпажі, оббиті всередині шовком, золото, срібло й перли на магнатах — усе те сяло, облите ясним світлом сонця. Червоні, жовті, зелені й сині кунтуші, облямовані золотом, неначе дивовижні квітки манячіли перед здивованими міщанами. Вони ще зроду ніколи не бачили такої розкоші серед польських старих магнатів за передніших часів! Жидки з жадобою в очах позирали на золото й перли на людях та конях і тільки цмакали з дива губами.

Розкіш вже запанувала в ті часи в Польщі. Шляхта вже втратила давню лицарську вдачу і давню простоту і стала зовсім нестатковитою. Давня завзятість та статковитість, давні прості звичаї вже тоді випахались в неї до решти. Вже запанувала розкіш у всьому. Шляхта жила так розкішно, що навіть чужоземці дивувались. Ця розкіш в убранні, в їжі й напоях наводила смуток на старосвітських панів — лицарів, котрі ще недавно їздили на простих драбинчастих возах і одягались в кунтуші з простого сукна. Старі шляхтичі, поглядаючи на той блискучий поїзд, тільки хитали головами.

— І де вони понабирали стільки срібла, золота, перлів та оксамитів?
— гомоніли міщани, дивлячись на те диво.

— Обдерли своїх хлопів, бо завели страшну панщину, грабують і беруть в хлопів все, що тільки схотять. Це все багатство — то праця хлопів, — обзивались деякі старі міщани.

Король Владислав V стояв на дверях палацу й дожидав королеви. Коло його стояли натовпом старі магнати та шляхтичі в багатих уборах. Хоч Владиславові було тоді вже тридцять сім років, але він був ще молодий на взір та гарний з лиця, білявий та ясноокий. Довге русяве волосся спадало кучерями на плечі. Борода була коротка по тодішній шведській моді. Довгі прямі вуси надавали мужності делікатній спанілій фігурі короля — родом шведа.

Королівська карета стала коло дверей. Музики вдарили на привітання молодій королеві веселого маршу.

Король Владислав взяв під руку молоду королеву, повів до чималої тронної зали, вивів по сходах до трону, посадив її на троні. Двірські дами стали по один бік трону, магнати стали по другий бік. Декотрі сенатори промовили поздоровні промови латинською мовою. Біскуп Яваринський відповідав їм за королеву, хоч сама королева й розуміла латинську мову і вміла навіть нею говорити. Молоді сини магнатів стовпились натовпом коло порога. Єремія Вишневецький, як потомок давніх литовських князів, став поперед усіх і гордим оком зорив по світлиці на молодих двірських дам. Ненароком його гострі очі впали на Гризельду Замойську. Вона була найпоказніша між усіма дамами, висока, поставна, плечиста та рівна станом, як тополя. В блакитній сукні, в пишному вишневому кунтуші, з золотими позументами, в золотій діадемі на темно-русих розкішних косах, Гризельда Замойська була велична на взір, неначе якась цариця. Єремії здавалось, що не Цецілія королева в тих пишних палатах, а Гризельда, що Гризельді подобало б вийти по сходах і сісти на троні на місці невеличкої сухорлявої німкені Цецілії. Гризельда підвела ясні очі й гордовито поглядала на блискучий натовп синів багатих магнатів, її гордовиті очі неначе промовляли до їх: нема між вами ні одного такого, котрий припав би мені до вподоби, нема між вами ні одного мені до пари;

усі ви не варті мого ласкавого слова, мого ласкавого осміху, ви не для мене...

Після коротких промов король почав знайомити молоду королеву з магнатами та чужоземськими посланцями. Довгий ряд блискучих кунтушів заворушився. Магнати один по другому виходили по сходах, цілували королеву в руку, ставши, давнім лицарським звичаєм, на одне коліно. Перед Гризельдиними очима довгим рядом заманячили то сиві, то чорноволосі чуби на підголених головах, товсті червоні лиця з довгими сивими кудлатими вусами, котрі нахилялись до Цеціліної руки. За магнатами виступили молоді сини магнатів, і на чолі їх гордо виступав Єремія.

— Князь Єремія Вишневецький з славного роду Ольгерда литовського князя, — промовив король до королеви.

Гризельда почула ті слова й пильно придивилась до молодого князя. Єремія стояв перед тронем, пишно убраний, в червоному оксамитовому кунтуші, в червоних сап'янцях, вишитих золотом, з золотими підківками. При боку висіла шабля в піхві з золотим держалном, обсипаним дорогими камінцями. Високий, рівний станом, бадьористий, чорнявий, аж смуглявий, він одразу вразив Гризельду і своїм станом, і грізними чорними блискучими очима, і пишними чорними кучерями.

"Це той самий, що гарцював на чудовому коні в поїзді. Він не чужоземець... Яка пишна фігура! Які дивні чорні очі, неначе в того волоха! Який гострий, грізний погляд! Скільки в йому огню! Який блиск!" — подумала Гризельда і в гордої магнатки десь узявся ласкавий погляд в гордовитих очах; а легенький осміх сам злетів з її повних малинових уст, неначе листочок спав з пишної троянди, зірваний легесеньким вітром, заманячів у повітрі й в одну мить сховався десь в зеленому листі.

Єремія поволі ступив на сходи трону, став на одне коліно, нахилив кучеряву голову й поцілував королеву в руку. Золота шабля черкнулась

об поміст і легенько забряжчала. Єремія підвівся, вирівнявся на весь зріст, підвів гордо голову і оступився. Він повернув голову, повів очима, глянув на Гризельду, і в його здорових очах блиснули іскри, чорні брови неначе звело докупі і між бровами майнув зморшок, цупкий, твердий і гострий. В лиці виявилась мужність, сміливість.

Гризельда впіймала той мужній гострий погляд і їй припав до вподоби такий погляд, припали до серця такі очі, чорні, блискучі, гострі, як ніж, ріжучі, як гостра козацька шабля. Щось одразу заворушилось в її серці, гостре, різке, але приємне, неначе в гарячу літню спеку звідкільсь пахнуло гострим холодним вітром в самісіньке її лице й різнуло і разом з тим прихолодило його серед важкої духоти важкого гарячого дня.

Єремія одійшов од трону й став серед блискучого та лиснючого натовпу, гордо позираючи на церемонію. Гризельда не зводила з його очей.

"Чи янгол з неба оце з'явився мені серед цього пишного натовпу князів та магнатів, чи демон з пекла прийняв лицарський пишний, чудовий вид і вмішався серед молодих магнатів, щоб одразу і так несподівано стривожити мою душу? А душа моя стривожена. Серце одразу заворушилось. Не можу одвести очей од його грізного, трохи навіть страшного виду. Яка краса в тих чорних кучерях та смуглявих рум'яннях! Які різкі та гострі очі! Це демон, але демон з неба, з одлиском якоїсь незвичайної краси. І ніби не дуже гарний з лиця, і який чудовий з очей, з брів, з чола! Я люблю таку демонську красу, тільки таку. Чимсь гарячим, палким пахотить од неї", — подумала Гризельда.

І вона вже не дивилась ні на церемонію, ні на королеву, не бачила, як ворушились магнати, як манячили їх підголені товсті голови. Усе разом неначе зникло десь сперед її очей. Усе неначе вкрилось туманом перед очима молодії гордовитої панни: і трон, і король, і королева на троні. Неначе зник десь усей блискучий натовп. Гризельда почувала, ніби вона стоїть сама, а проти неї стоїть тільки один він, а кругом його порожній простір без людей, без світа, без повітря, без шелесту двірської ворухні.

Королева встала з трону. Король поклонився до світлого збору і звелів збиратись в двірській каплиці, де він мав брати шлюб з Цецілією. Гризельда тільки тоді опам'яталась, неначе прокинулась од приємного, пишного сну, повного чарівних мрій.

Натовп поволі виходив до другої світлиці, поклонившись королю й королеві. Двірські дами перемішались з кавалерами. Пішла розмова, несмілива, тиха, здержна. Двері каплиці одчинили. Світили свічки на престолі. Біскуп одягався в свої церковні убрання. Магнати здоровкались, розмовляли стиха; панії й панни шепотіли, розмовляли пошептом трохи не на вухо одна одній. Коронний канцлер Фома Замойський, вже старий, з сивою чуприною серед голови, але ще здоровий та кремезний, тихо розмовляв з Єремією Вишневецьким. Угляdivши свою дочку Гризельду серед паннів, він узяв Вишневецького за руку, підвів до Гризельди і промовив:

— Моя люба Гризельдо! Недавно на нашому варшавському небокрузі зійшов новий молодий місяць: приїхав до королівського двору князь Єремія Вишневецький, славного руського роду, але віри католицької. Найясніший наш отець, король полюбив його; полюбив його й я, — промовив Замойський.

— Князь Вишневецький! — аж крикнула Гризельда. — Чутка про твою, князю, славу давно доходила до нас, але мені довелось оце побачити тебе вперше; я їздила за границю, була оце при дворі найяснішого австрійського цісаря й проводила молоду королеву до Варшави. Не диво, що мені не довелось тебе й досі бачити.

— Я не так давно прибув до Варшави, ласкава панно Замойська, щоб ставитися перед очима нашого найяснішого короля. Король привітав мене дуже щиро й ласкаво. Ще ласкавіше привітав мене твій славний панотець, за що йому од мене сердечна подяка, — сказав Єремія й поклонився Замойському.

Єремія стояв проти вікна. Ясний світ лився на його вид, сипавсь на дороге убрання. Він стояв неначе серед сяєва. Гризельда почувала його силу й завзятість так, як відчувають лицем гарячий промінь сонця. Вона була ладна мерщій одвести очі од його, так вражала її та сила. Але незабаром після розмови та привітання Єреміїні гострі очі стали ласкавіші. І Гризельда милувалась тим ласкавим поглядом, який часом вихоплюється в найгостріших жорстоких очах в рідкі години, коли часом випадком і в твердому черствому серці майне промінь ласки й кохання.

— До нас доходила чутка про твої славні вчинки в битвах з козаками за Дніпром під Лубнами та над річкою Старицею, — обізвалась Гризельда.

— Князь Єремія бував в битвах і з московитами вкупі з славним Лукою Жолкевським, випалив і знищив силу московських сіл, — сказав старий Замойський.

— Мені дуже, дуже приємно бачити молодого князя, що вже вславився в битвах в таких молодих літах, — сказала Гризельда. — Кажуть, що козаки бились на одчай з нашими полками, але ти, князю, все-таки переміг їх силу.

— Я ладен стояти з мечем щодня, щогодини для оборони нашої дорогої вітчизни Польщі, для оборони нашої католицької віри, — говорив Єремія, похопившись виявити свою ревність до Польщі та католицтва.

Він знав, що на його вважають при дворі як на неофіта й недавнього перевертня, і боявся, щоб Замойський та його дочка не подумали часом, що він зостався українцем і затаїв в душі спочування до козаків та прихильність до рідного краю.

— Ми дуже раді цьому, — обізвався старий Замойський, — українські князі та магнати повинні ставати вспіль з нашою шляхтою, якої б віри вони не були: чи благочестивої, чи католицької, чи кальвінської та

социніянської. Найліпше було б, якби українські дворяни та магнати вкупі з литовськими стали однієї віри з нами.

— І я такої думки, — сказав Вишневецький, — я задля того й став католиком.

— І поляком?.. — несміливо обізвалась Гризельда.

Єремія замовк: йому було байдуже, чи він українець, чи поляк: віра була задля його одна формальність, без котрої йому не можна було досягти до визначеної для себе високої мети. Він окинув очима Гризельду і пильно придивився на неї. Вона була на вроду не погана, але й гарною не можна було її назвати. Панна Замойська була русява. Розкішні заплетені коси двічі обвивали її чималу голову. На голові блищала невисока діадема, обсипана брильєнтами. Темно-сірі чималі очі були холодні й тверді, як сталь. В широкуватому лиці, у високому чолі виявлялась чоловіча енергія й завзятість. В сталевих очах світився чоловічий розум. Уся її висока плечиста постать нагадувала постать амазонки або статую пишної Юнони.

Єремія окинув очима увесь збір пишних паній та панянок. Між ними багато було панянок, гарних, білявих, делікатних, з янгольською красою. Але Єремії чомусь не припадала до вподоби делікатна панянська краса. Гризельда стояла серед того світлого пишного збору, неначе королева над усіма тими гарненькими, легенькими панночками, неначе вони усі належали до її двору, сновигали кругом неї, запобігаючи її ласки.

"Оттакої мені жінки треба! Тільки така, як Гризельда, заслуговує стати княгинею Вишневецькою. В її вроді є щось царське, неначе вона і вродилась, і хрестилась королевою, і на вдачу вдалася в королеву. Вона, одна вона тутечки варта мене, мене, князя Вишневецького. Усі ці панянки якісь дрібненькі, мізерненькі, легенькі, гарненькі, неначе пташки в садку; і щебечуть вони, мов пташки, і слова, і мова в їх

пташина. А в Гризельдиних очах виявляється щось лицарське, вище", — думав Єремія, перебираючи очима панянок.

— Моя кохана Гризельдо! треба нам зайняти місце в каплиці заздалегідь, бо натовп великий, от-от швидко вийде король з королевою, — промовив старий Замойський. — А ти, князю, не забувай мене, старого, прибувай до мене в гості. Оце недавнечко моя дочка прибула до моєї господи. Моя хата повеселішала.

— Дуже, дуже дякую ясновельможному панові канцлерові за ласку, — обізвався Вишневецький на прощанні.

Гризельда пішла повагом слідком за батьком до каплиці. Вона йшла горда та пишна, поміж рядами дрібненьких панночок, неначе біла лебедиця попливла. Єремія несамохіть задививсь на її пишний стан, на кремезну постать.

"Треба й справді частіше навідуватись до старого Замойського та придивлятись до панни Гризельди. Ні гарна, ні погана, але яка величність в її постаті! Які розумні в неї очі! І говорить повагом! розсудливо й помірковано, не лепече, як інші панночки лепечуть, якимось пташиному".

В той час, як Єремія стояв і балакав з старим Замойським та його дочкою, блакитні очі Домініка Заславського слідували за кожним його рухом. Тільки що Замойський з Гризельдою вийшов з покоїв, Домінік Заславський кинувся до Єремії, розвів руки, щоб його обняти, і крикнув радісно:

— Чи впізнаєш мене, давній колего?

— Ні, не впізнаю, — обізвався знехотя Єремія, хоч і говорив неправду.

Він наглядів серед натовпу Домініка Заславського і впізнав його. Але до його вже дійшла чутка, що Заславський вчащає до господи старого Замойського й увивається коло Гризельди. Годину передніше він признався б до свого давнього товариша в єзуїтській колегії у Львові, але теперечки, як він углядів Гризельду і згадав, що Домінік Заславський давно топче стежку до Гризельди, він став чогось йому неприємний. Єремія стояв гордо піднявши голову, холодний, байдужний, неначе неприступна стрімка скеля... і гордо позирав на Домініка.

— Невже я так постарівся, що мене й впізнати не можна? — спитав Заславський зачудовано.

— Не впізнаю, — гордо обізвався Вишневецький і насупив густі чорні брови так, що вони зійшлися до купи на перенісці.

На палкого веселого Домініка неначе одразу хто вилив відро холодної води: він опустил руки. Очі з веселих стали такі здивовані, неначе він гадав побачити світлого янгола, а замість його висунулась з-під землі рогата морда самого сатани.

— А ми ж у Львові колись жили вкупі в одному домі й вчилися укупі в колегії. Невже я так змінився?

Єремія придивлявся до Заславського, неначебто й справді впізнавав його. Перед ним стояв високий на зріст, але тоненький станом Заславський, білявий, аж білий, з білим, як у панни, лицем та тоненькими рожевими устами.

— Я Домінік Заславський, твій давній колега в єзуїтській колегії. Певно ж я дуже змінився теперечки, коли мої давні колеги мене не впізнають. Чолом тобі, князю! — сказав Заславський і подав Єремії руку.

Єремія взяв його за руку, але й слова не промовив. Вид його був гордий. Чорні брови, що й без того зрослись вкупі, стали насуплені й

неначе говорили: одкаснись од мене, хлопче; ти не вартий того, щоб князь Вишневецький чоломкався з тобою й навіть говорив до тебе.

Веселий Заславський на radoщах, що вcтpівся з давнім колегою славного роду, говорив до Єремії надто голосно. На їх обох звернули увагу, їх обступили молоді сини магнатів. Старі батьки насторожили вуха.

— Невже ти, Єреміє, забувся, як ми вештались по львівських ulицях, як слідували за львівськими красунями. Чи пам'ятаєш панну Зволінську? — говорив веселий Заславський.

— Я такої нісенітниці не пам'ятаю. Але тебе оце таки пригадав. Це правда, що ми рік чи що вчилися вкупі з тобою у Львові. Це я пригадую, — знехотя обізвався Єремія.

Заславський прикусив язика й почервонів: він примітив, що гордий Вишневецький якось наче нехтує ним.

— Коли ти такий гордий, що не хочеш мене знати, то бог з тобою. А мені приємно, що я з тобою вcтpівся й тебе тут побачив, — сказав Заславський.

— Я не гордий і я... так само радий, що впізнав тепер тебе, свого давнього колегу. Але ти дуже змінився, неначе не той став: ти виріс, і дуже виріс, і якось вилюднів, не то що змужнів... — знехотя заговорив Єремія, але тон його мови був гордовитий, неохочий, трохи неласкавий.

— Князь Єремія гордовитий, — зашепотіли кругом магнати та їх молоді сини, — не хоче признаватись до своїх давніх товаришів; певно гордує ними, бо багатир на всю Польщу і з славного роду князів Вишневецьких. Може й з нами не схоче знатись, бо дуже багатий. В його сіл та міст на Волині й не злічити, ще й до того його батько Михайло загарбав собі за Дніпром усю Лубенщину.

— Ти, Єреміє, славного роду і незліченно багатий. Тут, при дворі нашого найяснішого короля, тобі випаде славна роль, — сказав одкрито молодий Заславський. — Давно треба було б тобі приїхати до Варшави і стати вхожим до двору.

— Я довго їздив за границею, щоб вивчитись військової науки, а потім обороняв свої лубенські маєтності од московського та козацького нападу, — обізвався Єремія.

— Ми чули про твої битви з московитами та козаками. Слава про твої військові вчинки дійшла й до нас аж у Варшаву. Я завидую тобі, князю, завидую твоїй славі, — обізвався веселий князь Заславський.

— Настане твій час, то й ти здобудеш лаври на полі битви. А мій час вже настав задля мене. Багато поклав я ворогів на полі битви; багато покотилось їх голів для оборони нашої дорогої Польщі й наших шляхетських прав та привілеїв, — сказав гордо Вишневецький і окинув гордими гострими очима сивоусів і безусів магнатів, — не знаю, чи траплялось кому і з наших старих шляхтичів повалити на землю стільки ворогів Польщі, скільки я їх повалив.

Старим сивоусим магнатам така річ молодого князя не припала до вподоби. Вони понадимались і мовчки крутили сиві вуса. Заславський спустив очі додолу. Він був чваньковитий. І його брала заздрість до слави Вишневецького.

— Гордий цей молодий Вишневецький. Він має на думці заткнути за пояс та кинути під лаву нас, старих, — шепотіли між собою старі магнати. — І московитів він не побив, і козаками під Лубнами мало нашкодив, а вже кирпу дере вгору, задирає носа перед нами старими.

— Не забувай же мене, давній товаришу, і не минай у Варшаві моєї господи, — сказав Домінік Заславський до Єремії на прощанні.

— Добре, — обізвався Єремія. — Прошу одвідати й мене у Варшаві й у Вишневці.

Домінік Заславський вийшов з світлиці задуманий. Йому вже давненько сподобалась Гризельда Замойська. Він частенько навідувався до старого Замойського в гості. Гризельда була ласкава до його. Але тепер, після того, як вона познайомилась і розмовляла з Єремією, він примітив якусь тривогу в її холодних очах, примітив несподіваний рум'янець на щоках. Він постеріг, що з Гризельдою щось трапилось, що вона якось ніби трохи змінилась.

"Не така вона буває, як розмовляє зо мною. Вона завсіди спокійна, рівна, розсудлива, поміркована й помірна в розмові. Ніколи я не запримітив, щоб вона до кого осміхнулась, щоб коли почервоніла. А як заговорила з Вишневецьким, десь для його взявся осміх, десь узялись рум'янці; очі заблищали й повеселішали..." — думав Заславський, помаленьку йдучи до каплиці через рядок покоїв королівського палацу.

Незабаром король з королевою увійшли в каплицю й стали перед престолом. Примас Польщі біскуп Ян Венжик знов вдруге повинчав особово Владислава з Цецілією. Оповістили, що король буде коронувати Цецілію другого дня в соборі святого Яна.

IV

Гризельда вернулась з батьком додому, увійшла в покої й сіла край вікна в невеличкій своїй кімнатці. Вікно виходило в старий садок, садок слався наниз по невисокому горбі й доходив до берега Вісли. Гризельда не роздягалась, сіла на стільці й задумалась. Сонце вже стояло на вечірньому прюзі. Берег Вісли вже тонув у тіні, а за річкою сонце ясно освічувало густі бори, зелені луки. Вісла лисніла, неначе була скляна. Надворі було тихо-тихо. І в палаці й надворі не чуть було ні найменшого гуку та шуму. Після пишних двірських церемоній, після шуму та галасу на улицах коло королівського палацу Гризельді здалося, що якась сила

перенесла її в далекий тихий край, в тихе село, в якусь мертву пущу. Думки її тихо заворушились. Руки лежали на колінах, неначе мертві. Гризельда й голову похилила.

В покоях було тихо, мертво, а Гризельда не могла заспокоїти своєї стривоженої душі. Перед її очима все неначе ворухнулись якісь люде, якийсь блискучий натовп, манячіли кольорові кунтуші та дамські пишні сукні, лисніло золото, мигали очі, чорні брови. Все те ворухнулось, як зграя голубів в тихому синьому небі, без шуму, без гаму, неначе натовп мрій. І серед того натовпу повсякчас виникав смуглявий Єремія, неначе повний місяць виникав з чорних хмар. Він неначе й тепер стояв тут перед нею в тісному покої й дивився на неї гострими палкими очима. Його голос, міцний та різкий, неначе й тепер лунав в її душі. Вона неначе бачила перед собою його міцну постать, пишний убір, густі чорні кучері, чорні рівні високі брови, що ніби зрослись до купи. Гризельда думала про його й неначе замерла на місці.

Двері рипнули. В кімнатку увійшла її нянька, стара Ганна, проворна й смілива баба. Гризельда, прибувши з батьком з Замостя до Варшави, взяла з собою й Ганну з кількома дівчатами горнишними та швачками.

— Панно Гризельдо! — промовила Ганна. Гризельда аж кинулась неначе спросоння.

— Оце, як ти мене злякала, — тихо обізвалась Гризельда.

— Чого це ти, панно, сидиш і не роздягаєшся? Може ждеш до себе гостей? — сказала баба.

— Ні, Ганно! Не жду я цього вечора нікого до себе. Та коли б хто й одвідав мене ввечері, то я не вийду до світлиці: я дуже втомилась сьогодні. Поклич горнишних. Я хочу роздягатись і піду в садок.

— Щось там та було в королівському дворі, що ти вернулась така стурбована та задумана, як ніколи такою не верталась додому. Певно, бачила князя Домініка, — сказала Ганна з легеньким натяканням.

— Дай мені покій з тим Домініком. Я втомилась, аж тлінна стала, — знехотя обізвалась Гризельда.

Дві молоді дівчини, привезені з Замостя, допомогли Гризельді роздягтися, поздіймали з неї золоті прикраси. Гризельда накинула на себе легенький літник-кунтуш і вийшла в садок.

Вже сонце сховалось за ліси, вже й тінь впала на Віслу, на завісянські бори, а сиза імла вкрила береги, неначе наміткою, а Гризельда все ходила по садку і не примітила, як смерклося надворі, як вогкий туман обкropив її русяві важкі коси на голові срібними крапельками.

Вже пізно вернулась вона в покої, не сіла за стіл вечеряти й пішла в свою кімнатку, ховаючись од людей з своїми думами, з своїми солодкими потайними мріями.

"Вразив мене цей чорнявий князь в самісіньке серце. Багато бачила я славних молодих білявих та русявих німецьких князів у Відні в цісарському палаці, багато їх майнуло перед моїми очима й у Варшаві, але ні один не припав мені до вподоби так, як цей палкий та смуглявий Єремія", — думала молода Гризельда.

І вона до півночі не зачиняла вікна, забитого залізними ґратками. До півночі дивилась вона на чорне небо, засіяне золотими зорями.

Вранці раненько Гризельда промовила до Ганни:

— Принеси мені найкращі убори, знайди найдорожчі діаманти. Сьогодні буде коронація королеви. Хочу вбратись, як королева.

Горнишні поприносили найдорожчі убори, прибрали Гризельду, мов королеву до вінця. Гризельда з батьком поїхала до собору, де після служби божої королева вінчалась короною. Магнатів зібралась сила. При коронації був папський нунцій Філонарді, був цісарський посол граф Магні, французький — де-Розе, бранденбурзький граф Бранденбург й інші чужоземські посланці. Гризельда вгледіла Єремію Вишневецького. Він уклонився, приступив до неї й привітався так ласкаво й щиро, неначе знав її з давніх-давен. Гризельді ще більше припав він до вподоби.

"Чи не само небо призначило мені до пари цього смуглявого чорноокого козака?" — думала Гризельда, вловивши ласкавий погляд гострих очей молодого князя.

— Прибувай до мого батька в гості, там ми поговоримо, бо тут на церемонії не встигнеш і слова промовити.

— Завтра dokonешне прибуду до тебе зранку, — промовив тихо Єремія й оступився.

Другого дня раненько Гризельда, сидячи в своїй кімнатці, сказала до своєї давньої няньки баби Ганни:

— Перенеси, Ганно, мою роботу в ту кімнатку, що виходить вікнами в двір. Там ми сядемо сьогодні за роботу.

— А чом же не тутечки? Було гарно тут, а тепер стало гарно там. Ой вередливі ж оті молоді панни! — обізвалась весела баба.

— Не жартуй та зараз перенось туди й свій гребінь та пряжу і моє шитво. Мене в цьому покоїчкові чогось нудьга бере. Там видко в двір, по дворі вештаються люде: там мені буде веселіше сидіти за роботою, — сказала Гризельда.

— Оце! Як коржа так коржа! Нехай буде й корж, — сказала Ганна й забрала робочі причандали.

— Кинь, Ганно, свої замостянські жарти та роби те, що я тобі кажу.

— Та добре ж, добре!

І Ганна з дівчатами попереносила в ту кімнатку усі робочі Гризельдині причандали.

Гризельда сіла вишивати золотом та сріблом шовковий блакитний кунтуш. Дві дівчини, привчені до шиття, сіли коло порога й вишивали сріблом бережки до кунтуша. Баба Ганна сіла за кужіль прясти лляну куделю: вона дала обітницю напярсти своїми руками на покрівець для престола в костьол. І баба Ганна, і дівчата з Замостя вже поприставали на католицьку віру ще в Замості. Панна Гризельда та ксьондзи приклали до цієї справи своєї праці. Усей двір Замойського в Замості, уся челядь, набрата по українських селах в Холмщині, була повернута на католицтво.

Вже сонце височенько підбилося вгору. Гризельда вишивала знехотя й все поглядала у вікно на просторний двір, серед котрого зеленіло здорове кружало, засаджене посередині кущами бузку та троянд. Брама стояла одчинена навстіж. Чотири гранчасті муровані стовпи брами білили на сонці. Замойський ждав до себе на одвідини гостей, приїжджих з-за границі. В браму влітали коні, запряжені впростяж; кругом дернового кружала котились лиснючі карети магнатів і ставали перед ґанком, обставленим важкими білими колонами. Приїжджали з одвідинами до коронного канцлера й заграничні гості з Відня, що наїхали з молодого королевою. Карети приїжджали й незабаром од'їжджали. Гризельда не зводила очей з тих гостей, що виходили з карет. Вона неначе сподівалась, що от-от незабаром вскочить у двір молодий Єремія, щоб одвідати і старого її батька, й її.

— От тепер я, панно Гризельдо, догадуюсь, чого ти перейшла з роботою в цей покоїчок з своєї кімнати, — обізвалась баба Ганна.

— Не з твоєю старою тямом в сивій голові догадатись. Та й догадуватись нема чого: сіла я тутечки, щоб подивитись на приїжджих гостей, — сказала Гризельда.

— Авжеж! Піддури кого дурнішого. А в Ганни, хвалить бога, таки є тямки в сивій голові.

— Нема там ніякісінької тями: була колись, та вже давно вилетіла з сивої голови, — пожартувала Гризельда.

Молоді дівчата осміхнулись коло порога й зирнули одна на одну.

— От-от незабаром прилине якийсь орел і шугне крилами по дворі, — сказала баба Ганна.

— Який же це орел? Про кого ти верзеш? — спитала Гризельда.

— Про кого ж, як не про князя Домініка, — сказали баба.

— Князь Домінік не підхожий до орла, — сказала Гризельда.

— Ой підхожий! Ще й який підхожий, — обізвалась з кутка горнишна Маруся.

— Брешете ви обидві. Він схожий на сизого голуба, а не на орла, — обізвалась Гризельда.

— А хіба ж ти, Гризельдо, не любиш голубів? — спитала смілива баба-нянька.

— Не припали чомусь мені до вподоби отакі сизі голуби. Я люблю орлів. Ото так птиця. І шугає високо аж під хмари, і просто очима дивиться на сонце, і падає наниз швидко, мов куля, й не випустить з своїх пазурів дичини: орел то лицар між птаством, — сказала Гризельда й зирнула в вікно.

У відчинені ворота влетів баский кінь, ніби шугнув кругом кружала, наче вихор, і спинивсь перед ґанком, неначе укопаний.

На коні сидів князь Домінік, стрункий та рівний станом, як очеретина, і такий тонкий, як очеретина. Блакитний кунтуш маяв на вітрі. Блакитна шапка синіла на русявих кучерях. Він був білий з лиця й русявий. Вуси були ясні, русяві, неначе лляні.

Домінік скочив миттю з коня додолу. Гризельді здалось, що він переломиться надвоє, неначе очеретина, на швидкому скоку з коня.

— От і орел прилетів у твій двір, — обізвалась баба Ганна. — Ой гарний же, гарний, як місяць повний!

— Та то не князь Домінік! Це, певно, якась панна одяглася в лицарські шати й приїхала до нас в гості. Це, напевно, якась німкеня з Відня, що прибула вкупі з королевою, — жартувала й собі Гризельда.

— Ой гарний, як голуб сизий! — крикнули й собі дівчата й повставали з місця та заглядали в невеличке вікно.

Князь Домінік увійшов у невеличкі сінці, обтрусив густий порошок з дорогого шовкового убрання й влетів у світлицю. Світлиця була невеличка, стародавня, узьковата й довга, з трьома узькими віконцями в садок. Вікна були переплетені залізними ґратками. З одчинених вікон повіало холодком. На ґратках вікон вчепилися ніжками дві ластівки і щебетали на усю світлицю. На старомодній широкій канапі, оббитій жовтим сап'яном, сидів старий сивий огрядний канцлер Замойський.

Поруч з ним сиділи два чужоземські посланці — австрійський граф Магді та бранденбургський граф Бранденбург, у широких білих комірах з оборками, і балакали з Замойським.

— Вітаю ясновельможного канцлера! Добридень ясновельможному!
— промовив веселий Домінік і низенько вклонився Замойському та гостям.

Замойський раптом підвівся з канапи і швидкою ходою пішов назустріч Домінікові, дріботячи куценькими маленькими ніжками. Він радо привітався з князем, бо знав, що князь Домінік залицяється до його старшої дочки і хоче її сватати. Про це вже пішла погolosка по Варшаві. Домінік був з значного й славного роду князів Острожських і тільки по своїй маєтності Заславові звався Заславським. Він був і значний магнат, і багатий, хоч і не такий багатий, як князь Єремія. Старий Замойський з дорогою душею був ладен прийняти його собі за зятя.

— Візьме тебе нудьга, молодий князю, од нашої старечої розмови. Я тобі знайду молодше й приємніше товариство, ніж наше, — сказав Замойський.

Він пішов по кімнатах, никав скрізь по закутках старого палацу, шукав Гризельди, але нігде її не знайшов.

— Не там, ваша ясновельможність, шукаєте молодих панянок. Там їх не знайдете, бо вони сидять у тому покоїчкові, що од двору. Там я вглядів, як вони виглядали у вікно в двір, — сказав Домінік.

— Ого! молоді почувають носом, де ховаються панни, — сказав Замойський і засміявся, крутячи свого довгого сивого вуса. — Колись і я почував здалеки, де пробувають панни, а тепер вже цього не потраплю зробити.

Старий Замойський так швидко почимчикував через світлицю до того покоїчку, котрий був од двору, що на ньому аж жовті сап'янці з халявами зарипіли й зашелестіли. Незабаром він вийшов до світлиці й вивів за руку Гризельду. Вона вступила до світлиці поважно, але з неохотою, ніби опинаясь позад батька.

— Вітаю од щирого серця панну Гризельду! — промовив князь Домінік і поклонився низенько Гризельді.

— Доброго здоров'я князеві! — тихо промовила Гризельда й ледве схилила свою важку од русих кіс голову. Вона окинула очима Домініка. Скочивши з коня й хапаючись, він розчервонівсь. Делікатний рум'янець виступив на білих щоках.

"Панна, зовсім панна! Він аж надто вже білий та делікатний. Коли б він був смуглявіший, то був би краший, і може б я його вподобала, — подумала Гризельда, пригадуючи смуглявого й рум'яного Вишневецького, — не люблю я дуже білих та білявих паничів".

— Йдіть же та тим часом погуляйте в садку, доки ми скінчимо свою старечу розмову й пораду з чужоземськими посланцями, а потім прошу князя Домініка на ранній сніданок, бо я чогось вже голодний.

Князь Домінік одчинив двері в садок і оступивсь. Гризельда з неохотою вийшла на терасу, неначе боялась переступити високий поріг. Пішли вони попліч по старому садку і, ходячи по стежках, довгенько розмовляли про вчорашній приїзд королеви Цецілії Ренати та про деяких знайомих.

— Між усіма двірськими паннами при королеві панна Гризельда Замойська була найпоказніша, — промовив Заславський. — Панна Гризельда була там ніби правдива королева серед того ясновельможного натовпу, серед блискучих пишних паній. Ніби місяць між зорями! Панна Гризельда була й найкраща за всіх.

— О, вибачайте, князю Домініку! не за всіх. Яка з мене красуня? Там було багато кращих за мене, — обізвалась Гризельда.

— Може були й кращі за вас, панно Гризельдо, але ви одна найбільше мені сподобались. Я не люблю отих дрібненьких та мізерненьких паннів, що роєм вилися кругом найяснішої нашої королеви. Вас, тільки вас одну я щиро люблю й любитиму довіку.

І передніше Гризельді князь Домінік не дуже подобався. Після вчорашніх церемоній, як вона угляділа Вишневецького, Домінік став їй навіть неприємний. Вона глянула на його довгобразий вид, на делікатні панянські рум'янці на щоках, і він став тепер для неї навіть трохи противний. Вона довгенько мовчала, а потім сказала:

— Князю! я свого серця досі ще й сама не знаю добре. Поговоримо про це колись згодом, іншим часом. А тепер давай, князю, розмовляти про щось інше. Дивись, як пишно сьогодні в нашому садку, як пишно розцвілися квітки.

І Гризельда нахилилась, зірвала дві гвоздички і заклала їх за свою косу.

— Коли ж той інший час настане? Я тебе так люблю, що не діждуся того іншого часу. Як ти не зохотишся стати княгинею Заславською, то князь Заславський і не буде шукати іншої.

— Ой буде шукати і знайде! Не зарікайся од цього, князю. Людське серце змінне, як оте синє небо. Сьогодні воно синє й ясне, а завтра вкриється хмарами.

— Ти, панно Гризельдо, таке синє небо задля мене, котре ніколи не вкриється хмарами. До віку — до суду воно буде ясніти для моїх очей, для моєї душі.

Заславському Гризельда дуже припала до вподоби не за свою красу, котрої вона не мала. Він полюбив її за пишну постать, за поважні, ніби в коронованій особи, манери та за розум. Заславський любив і поважав розумних паннів. А Гризельда була навіть письменна, вміла читати й писати, прочитала деякі книги, що задля того часу було немалим ділом. Вона побувала за границею, побувала при дворі австрійського цісаря, бачила багато усяких людей, була досвідна. Знала двірський етикет і двірські звичаї ліпше, ніж інші дочки магнатів. Князь Заславський знав це добре. Це постеріг і князь Вишневецький.

— Ласкава панно Гризельдо! Чи дозволиш мені просити твоєї руки в твого шановного ясновельможного панотця? — спитав згодом у неї Заславський.

— Навіщо ти, князю, так хапаєшся? Ти ще молодий і я не така вже стара, щоб тобі хапатись з цією справою. Мене ще ніхто й не сватав, за мене й не б'ються молоді двірські лицарі, навіть не змагаються. Підождемо — побачимо, — сміливо обізвалась Гризельда.

Вони обоє йшли поруч і зайшли в далекий закуток садка, що тягся поза двором палацу. Гризельда зумисне зайшла туди, щоб заглянути в подвір'я. Неначе якась сила приманювала її очі до одчиненої брами. Вона сподівалась, що от-от незабаром шугне у двір на коні князь Вишневецький.

Не встигла Гризельда й подумати про це, як у браму і справді влетів на пишному чорному коні князь Вишневецький, шугнув орлом кругом двора, хапком зирнув очима в садок, вгледів там Гризельду й на льоту здійняв червону шапку з пером, обсипаним діамантами, і підняв її високо над головою. Гризельда поклонилаь йому похапцем і спახнула на виду. Єремія так швидко майнув кругом двору і сховався за колонами ґанку, неначе блискавка майнула на небі й впала одразу в хмари і зникла. Гризельда тільки й прикмітила його блискучі грізні очі та якесь сяєво од оксамитового кунтуша, од сідла, обсипаного золотом та перлами. Вона

повернулась і швиденько пішла до палацу, неначе хапалась, простуючи до тераси. Заславський ледве поспішав за нею.

— Яка ти спішна сьогодні, Гризельдо! Погуляймо ще в садку, доки не од'їде отой Вишневецький, — промовив Заславський, — не маю бажання стрінутись з ним. Вчора я признався до його в королівському палаці, як до давнього свого колеги, а він чи не впізнав мене й справді, чи тільки вдавав так, бо не хотів впізнати. Надута, гордовита й неприємна людина.

— Але мені ніяково не привітатись з ним в нашому палаці, він же мене вглядів у садку, знає, що я вдома, подумає, що я зумисне ховаюсь.

І Гризельда по сходах вийшла на терасу й одчинила двері в світлицю. З другого кінця світлиці в одчинені двері вступив Вишневецький. Гризельда окинула його очима і знов почутила в серці вчорашнє приємне вражіння. Чимсь палким, гарячим знов пахнуло на неї од його очей і навіть од його пишного убрання. Той огонь неначе обпалив її, впік серце.

"І що за сила криється в цьому молодому князеві? І з лиця неначе й не дуже гарний, і смуглявий, а од його неначе пашить огнем, щось неначе поїдом їсть моє серце од того часу, як я його вперше побачила", — подумала Гризельда, оглядаючи Єремію. Єремія привітався до старого Замойського, почоломкався з чужоземцями, приступив до Гризельди і поцілував її в руку. Гризельда почутила на руці гарячі, як огонь, уста. Той поцілунок неначе впік її в руку. Привітавшись до Гризельди, Вишневецький кинув очима на двері. На порозі стояв Заславський і сердито поглядав на Єремію. Єремія знехотя й якось непривітно привітався до свого товариша й зараз одійшов од його, навіть слова не промовивши, неначе його й у світлиці не було.

— От я й радий, що ти, князю, одвідав мене, — обізвався старий Замойський, — у мене в палаці князь Домінік, певно, занудив світом без молодії компанії, а ти саме в добрий час оце на поріг! Вам обом буде

веселіше в мене. Ви ж, здається, товариші по школі; разом вчилися у наших шановних патерів єзуїтів.

— Вчилися разом, хоч я й трохи старший за князя Єремію, — сказав князь Домінік.

Єремії ці слова очевидячки не сподобались: він насупив брови. Заславський це примітив і похопився поправити свої слова.

— Я на літа старший, але князь Єремія старший став за мене на полі битв, бо вже гаразд вславився в битвах, чого я ще не сподобився на своє нещастя.

— Прийде час, то й сподобишся, князю Заславський: кожному настане свій час, — обізвався Єремія якось понуро й ніби сердито.

— Але ти, князю Вишневецький, вже й дістав вінок перемоги, бо недурно ж тебе подражнили в Московщині й на Україні палієм, — сказав Замойський.

Вишневецький покрутив свого чорного довгого вуса й спідлоба оглядав панну Гризельду. Вона стояла серед світлиці рівна, поважна та струнка, неначе статуя перемоги.

— Шкода, що в нашій Речі Посполитій нема звичаю, щоб жінчини вели військо на ворогів, — сказала Гризельда.

— А ти б повела військо на ворогів Польщі, якби тобі довелося обороняти Польщу? — спитав Замойський.

— Атож! Сіла б на коня та й махнула б рукою до війська: лети, військо, в битву, а я перша поперед війська! — сказала Гризельда й простягла свою довгу руку на всю довжину з мигами такими сміливими

та приказуючими, неначебто вона й справді була наготові летіти в битву.

"Королева! Правдива лицарша! Вона одна варта бути княгинею Вишневецькою", — подумав Єремія. І вона в той час ще більше сподобалась своєю сміливістю й лицарськими рухами.

Єремія багато бачив паннів, багато гарних, навіть красунь переглядів він на своєму віку, але жодна з них не припала йому до вподоби. Він вже боявся, що в його серце холодне, нікого не може любити правдивим коханням. Тепер він почував, що в його серці й справді заворушилось щось схоже на кохання. Але то була тільки прихильність та симпатія до героїчної панни, що була схожа видом на героїню, бо Єремія щиро кохався тільки в героїчних, лицарських справах. Така була його роджена вдача.

"Треба сватати Гризельду, бо цей князь Домінік очевидячки вхопить її перед самісіньким моїм носом, — подумав Єремія. — Мене піднімуть двірські на сміх. А мені ліпше смерть у битві, ніж смішки двірських".

— Вибачай, панно Гризельдо, що я одбив тебе од розмови з князем Домініком. Ти з ним ходила по садку й розмовляла, а я непроханий замішався між вас, — промовив Єремія.

— А що мені до князя Домініка? Говоритиму, з ким схочу. Я на це не дуже то зважаю.

— Як то — що тобі до князя Домініка? Він твій давній знайомий і такий приємний на вдачу... Я чув, що панни так і липнуть до його.

— Може й липнуть якісь панни, але про себе цього не можу сказати. Я ні до кого не липну, бо теж маю свій гонор і покладаю в тому свою шану, — сміливо обізвалась Гризельда.

— Але ж князь Домінік такий завзятий та сміливий. Скільки в його було поєдинків з шляхтичами! Він віщує з себе славного лицаря завзятця.

— Може й віщує, але нехай же передніше справдиться те віщування. А поєдинки ще не є доказ сміливості. Кожний шляхтич певно проштрикнув на своєму віку когось шаблею на поєдинках, як бусел своїм гострим носом штрикає жаби. Це ще не диво. От ти, князю, то вже виявив свою завзятість у битвах. Про це я добре знаю. Я ціную шляхтича по битвах та по героїчних вчинках. Така вже я на вдачу зроду. Такою я певно родилась й охрестилась.

— І я, сказати по правді, тільки й ціную та люблю тих паннів, що люблять усе героїчне, люблять лицарську славу. Не люблю я тих паннів, тих швачок та сидух, що тільки сидять в кімнатах та залюблюються в шитві, та голкою тільки шпортають, кохаються в кунтушах, та в жупанах, та в усяких уборах.

— Ну, князю! в цьому вибачай нам, бо коли теперечки і наші шляхтичі начіплюють на себе дорогі, трохи не панянські шовкові та оксамитові убори, то нам, паннам, вже не годиться zostаватись позаду, — сказала Гризельда з жартом, але поважно.

— Часи простоти й простих звичаїв теперечки минули для шляхти. Минули ті часи, коли наші шляхтичі їздили на драбинчастих возах, спали надворі, на сіні, просто неба на землі, їли хліб святий з сіллю. Це поганий знак. З цим впадає й давня лицарська завзятість. Це мені не до вподоби, хоч і я сам мушу виставлятись на показ, бо мене теперечки засміяли б на смерть, якби я одягся в жупан з мужицького сукна та спав у полі, підмостивши сідло під голову, як робив мій дід впервих, козацький гетьман Байда Вишневецький, та як роблять українські козаки й досі.

— Інші часи — інші люде, — обізвалась, зітхнувши, Гризельда.

Заславський скося поглядав, як Єремія стояв серед світлиці й розмовляв з Гризельдою. Він примітив по очах, що Гризельда стала якась жвавіша, проворніша, що на її щоках заграли рум'янці. Він стривожився, щоб часом Вишневецький не одбив од його Гризельди.

Тим часом у світлицю вскочив двірський слуга, убраний в багатий дорогий жупан, обшитий позументами, і промовив до Замойського:

— Ясновельможний пане канцлеру! двірська шляхта й військова старшина твого війська просить подавати обід, бо вже усі здорово виголодались. Військо на задвірках трохи вже не бунтується, що кухарі опізнились з обідом.

— Накривать столи зараз! Я кухарям утру носа! — крикнув до слуг Замойський. — Скажіть двірським шляхтичам, що обід буде зараз.

В одну мить з кімнат посипались слуги, неначе кури з сідала, і кинулись накривати столи. Для господаря й гостей накрили довгий стіл у світлиці, для старших двірських шляхтичів та військових поставили ряди столів на терасі й на задвірку. Столи вкрились срібною посудом, тарілками, срібними пляшками та пугарями, неначе на їх випав срібний сніг. Безліч срібного посуду була вдивовижу навіть цісарцям. З тераси затрубили в ріг, з військових казарм, з домків посипалась двірська челядь, неначе комашня. Замойська, вже старенька, але ще здорова й кремезна людина, вийшла з світлиці до обіду й привіталась з гістьми. Замойський попросив гостей сідати за стіл. Він посадив Єремію поруч з собою. Князь Домінік сів між Замойською та Гризельдою. Старша шляхта, то була на службі при дворі Замойського, сіла за столи на терасі; менші шляхтичі й військові старшини посідали за столи на задвірку в холодку. Прості двірські шляхтичі пишались багатими уборами, кунтушами, облямованими золотом, шовковими жупанами. На багатьох шляхтичах бряжчали срібні й золоті гудзики та ланцюжки. Розкіш і прилюбність до дорогих уборів пішла вже, як пошесть, і між дрібну шляхту. Всі гроші, усей заробіток вони бгали в дороге убрання. Чужоземці тільки поглядали скося через одчинені двері на чубату дрібну

шляхту, так розкішно прибрану, неначе в якесь свято, що її трудно було одрізнити од високої шляхти.

Кухарі подавали прислужникам одну потраву за другою. Кравчі наливали вином пляшки та бутлі. Вина були недешеві, більше заморські. Шляхтичі пили, скільки хотіли. Обід тягся цілі години: цілий віл пішов на усякі потрави для двірської челяді й двірського війська Замойського. Поросята та гуси полягли десятками під ножами кухарів. Нагодовані й напоєні з ласки й кишені багатого канцлера, двірські шляхтичі й військові гомоніли, галасували, бряжчали шаблями в будень, неначе на якомусь бенкеті.

— Чи це в вас, ясновельможний канцлеру, сьогодні якийсь фамільний празник, чи іменини, що ти даєш такий бенкет? — спитав у Замойського один австріяк-німець.

— Ні, пане! Це в нас теперечки повелись такі обіди повсякдень. Це наш буденний щоденний обід, бо в нас кожний значний пан та магнат держить при своєму дворі сотню або й дві дрібної шляхти на службі, так... для пошани... держить і своє військо. Треба ж їх усіх і нагодувати, і напоїти, то бач... щоб на сеймиках вони подавали свій голос за свого ментора, — сказав Замойський.

— Ми, бачте, обсталяємо наші двори по-королівськи, бо ми в Польщі правдиві королі, — говорив гордий Вишневецький, — в нас кожний шляхтич, кожний пан має сливе королівські права. Ми не платимо в державний скарб нічого; тепер навіть ми скинули з своїх маєтків плату за землі, — "ланове", по два шаги з лану. А права наші великі, яких не має жадна шляхта в вас за границею. Цим ми можемо і хвалитись, і гордитись перед вами: ми маємо право стинати голови й карати смертю наших хлопів, маємо право будувати городи та твердині на своїх землях, маємо право їх руйнувати, не питаючись в короля. Кожний магнат держить своє військо, скільки спроможеться на свій кошт його держати, може з своїм військом, не питаючись в короля, вчиняти напади на сусідні держави і воюватись з ними. Ми маємо право їздити за границю, не

питаючись в короля, держатись віри, якої схочемо. Ми правдиві державці й королі в Польщі. Хіба ж не ходили воювати з своїм військом Мнишки та Вишневецькі в Московське царство? Хіба ж не воювали Потоцькі та Корецькі з Молдавщиною? Пан Лісовський гуляв досхочу з своїм вільним військом по Московщині, ще й повів туди українських козаків.

Князь Домінік, сидючи поруч з Гризельдою, балакав до неї, але вона його й не слухала. Вона не зводила очей з Вишневецького й милувалась його сміливими рухами, запалом та гострими очима. Озирнувшись через плече на Домініка, вона зблизька кинула очима на його русяві вуса, на тоненькі рожеві уста, схожі на листочки троянди. І князь Домінік став їй навіть противний, навіть гидкий: їй не припадали до вподоби делікатні та русяві паничі. Вона почувала, що од князя Домініка ладна хоч і зараз одкаснутись.

"Треба сказати татові й мамі, що я за князя Заславського зроду-звіку не піду. Нехай він і не їздить до мене, й не топче дурнички нашого двору", — подумала Гризельда, скоса поглядаючи на князя Домініка.

В садку й на терасі був ще більший гармидер. Дрібна шляхта, що була на якійсь нібито службі в Замойського, підняла ґвалт. Панки почали вередувати та коверзувати, що мало вина. Почувся крик. Замойський встав з-за столу і вийшов у садок, їм викотили барило горілки.

Вже сонце звернуло з півдня, а гості Замойського все сиділи за столами, доїдали обід, спорожняли жбани з винами. Господар встав з-за столу й пішов одпочивати. Встала й Гризельда й замішалась між густим гуртом шляхтичів. Домінік ледве держався на ногах і коливався на ході. Один князь Єремія був зовсім тверезий, бо не пив ні горілки, ні вина. Він приступив до Гризельди. Вони вийшли у сад, поминули столи, де пила та шуміла шляхта, й тихою ходою пішли по садку до берега Вісли.

— Один ти, князю Вишневецький, тверезий, — сказала Гризельда.

— На нещастя, один я. Твоя правда, Гризельдо. Усі п'ють та бенкетують напропале. Коли б часом вони не пропили та не прогуляли Польщі. Розкіш між панами пішла неймовірна. Самі оті чужоземці нам дивуються. Це поганий знак.

Гризельда замовкла і засмутилась, аж голову похилила.

— Не потаюсь від тебе, що моя роль важка й небезпечна. Я думаю оселитись аж за Дніпром в Лубнах. Там буде моє царство й панство. Там моїм маєтностям і кінця немає. І в тих пущах я вже оце заводжу села й городи, заведу силу війська й стану подужним князем, і для оборони границь од нападу чужоземців, і для своєї ролі в Польщі, ролі, вартої честі давніх уділових князів Русі.

— Як мені твої мрії та думки припали до вподоби! Як там чудово, в тих далеких диких краях! Ти станеш лицарем у невідомих краях, вславишся в битвах. Я б сама, будши тобою, так би вчинила, — сказала Гризельда, й її ясні очі заблискали сміливістю й чоловічою завзятістю.

Вишневецький глянув на неї й вгадав те почування завзятості та міцності, яке майнуло в ясних Гризельдиних очах.

— Я люблю усе нове, усе незвичайне. Люблю навіть слухати про незвичайні дивні пригоди на війні, в битвах. Часом здається мені, що я сама ладна б йти в світи та шукати таких незвичайних пригод, шукати слави десь далеко в чужих краях.

— Це в тобі промовляє той лицарський дух, що жив і потроху живе й досі в польській шляхті. Це мені дуже подобається, бо я прикмічаю, що той дух вже починає згасати в шляхті серед розкошів життя.

— Але хто зо мною піде в ті дикі степи? Хто зважиться стати моєю вірною дружиною й жити зо мною в тих диких пущах та нетрах? — промовив Єремія згодом і важко зітхнув.

Гризельда глянула на його скоса й сподівалась, що він от-от скаже, що вибрав дійсно її за подружжя, бо вона згодиться йти з ним і в пущі і в нетри, у край козацький, небезпечний. Але Єремія мовчав і думав.

"Я ладна йти з тобою в ті пущі та нетри. Пішла б з тобою й не жалкувала б", — думала Гризельда мовчки, і ті слова вертілись в неї на думці й не виходили з голови довго-довго.

А Єремія йшов мовчки, похиливши голову, і думу думав. У його мрійній уяві заворушились давно викохані мрії панування в далеких маєтностях на правах уділового незалежного князя.

— Гризельдо! — аж крикнув Єремія, несподівано піднявши голову, — ти одна варта слави давнього роду Вишневецьких. В тебе чоловічий розум, і не видихалась давня лицарська завзятість. Ти одна варта бути княгинею Вишневецькою.

Його слова, вимовлені з гордістю на очах, навіть трохи сердито, вразили Гризельду.

"Його слова схожі на загад... Певно дуже привчився загадувати війську в битвах. Очі в його стали аж дикі. Але як ці дикі очі припали мені до серця!"

— Ти, князю, не просиш, а неначе мені даєш загад... Як тебе втямити, я й сама гаразд тому невідома, — гордо промовила Гризельда.

— Я хочу до тебе старостів слати. Чи підеш ти за мене?

— Шли, князю, старостів! Нехай вони передніше договорять з моїм панотцем. А я вже аж потім скажу своє слово, — сказала Гризельда.

Єремія трохи насупив густі рівні брови.

— Певно ждатимеш передніше старостів од князя Заславського, а потім... — обізвався перегода Єремія й не доказав.

— Я, князю, не жду старостів ні од кого. Про князя Заславського нехай не буде мови між нами, — сказала так само гордовито Гризельда і насупила й свої русяві брови.

Чи любила вона його, чи ні, про це князь Єремія навіть не спитав у неї. Гордий своїм славним родом та своїми незлічними маєтностями, він був певний, що ні одна панянка в Польщі й на Україні не одкаснулась би од його, якби він її сватав. Але він наглядав за нею, поглядаючи скоса, й примітив, що він їй сподобався.

Гризельда повернула стежкою до палацу. Єремія мовчки йшов за нею. Обоє мовчали. Вже вони доходили до палацу, вже недалечке стояли столи коло палацу, де бенкетували двірські шляхтичі.

— Так я, Гризельдо, пришлю до тебе старостів, і старостів великих, вартих твого й мого роду. Вони побалакають з паном канцлером, а потім ти скажеш мені про свою думку, — сказав князь Єремія, виходячи по сходах на широку низьку терасу.

— Добре, князю! Присилай старостів, а вже потім я скажу тобі про свою думку, — обізвалась гордо Гризельда й вступила в палац нешвидкою, але гордою ходою.

"Горда та пишна оця дочка славного Замойського! Але ця гордовитість мені подобається. Не люблю я тих смирних паннів ягничок", — подумав Єремія, вступаючи в світлицю.

В покоях був гармидер, шум та галас. І Замойський, і німецькі посланці, і усякі випадком зайшовші гості пили та голосно балакали, аж одляски йшли по залі.

Князь Заславський бачив, як Гризельда вийшла в садок з Вишневецьким на прогуляння, й стривожився. Він пустився на хитрощі, на останній спосіб залучити собі панну Гризельду і одбити її в Єремії. Йому прийшла думка намовити і загодити бабу Ганну та Гризельдиних швачок-дівчат, щоб вони раз у раз хвалили його перед Гризельдою, одмовляли її йти заміж за Вишневецького та намовляли вийти заміж за його.

Заславський вийшов із світлиці непримітно й заглянув через двері в кімнатку, де пряла баба Ганна, де сиділи за шиттям дівчата. Він потаємці, тихою ходою увійшов у кімнатку, ніби крадькома.

— Бабо Ганно! чи часто пак їздить до пана Замойського князь Єремія? — спитав він.

— Навідувався часом... нігде правди діти, — сказала баба.

— А чи не думає він часом сватати панни Гризельди? Скажи по щирій правді.

— А бог його святий знає, — обізвалась баба.

— От що, бабо, і ви, панни: я дам вам гостинця, а ви, сидячи оттутечки з панною Гризельдою, вихваляйте мене та ганьте князя Єремію. Чуєте?

І князь Заславський розшморгнув свій гаманець і подав бабі Ганні жменю талярів, а дівчатам дав по кільки талярів, ще й по парі золотих сережок. Вони поцілували князя в руку. Дівчата аж почервоніли од радощів, а баба аж облизувалась.

— І спасибі вашій ясновельможності, князю, і прости-бі вам! Вже ми хвалитимемо ясновельможного князя перед панною Гризельдою якмога,

бо ваша ясновельможність таки того варта, нігде правди діти. Будемо за тебе повік бога молити, — сказала баба.

— Як тільки я оженюся з панною Замойською, тоді, бабо, і ти станеш справдішньою панією. Дам тобі землю, одягну в оксамитовий кунтуш. Будеш тільки походжати та посиденьки й походеньки панські справляти, — сказав князь Домінік.

— І справите мені шовкову намітку? — аж крикнула баба Ганна.

— Справлю й шовкову намітку. А ви, дівчата, хоч колись моркву пололи та картоплю підсапували, повиходите заміж за моїх двірських шляхтичів і станете шляхтянками. Чи чуєте? — сказав князь Домінік і вискочив з кімнати.

Князь Вишневецький увійшов у світлицю задуманий, насуплений, один однісінький тверезий чоловік серед канцлерових гостей, котрі усі були зусім п'яні або були напідпитку.

"Ні! зараз не скажу канцлерові, що хочу сватати Гризельду. Попрошу за свата самого короля. Нехай сам король скаже. Це буде краще. Для старого магната королеве слово буде вартніше, ніж моє".

V

Вишневецький щодня навідувався в королівський дворець, щоб вибрати добрий час, доступитись до короля та запросити його в старости. Але королеві не було часу: щодня йшли коронаційні бенкети, щодня короля одвідували чужоземські посланці. Вишневецького брала досада. Він заїжджав у гості до Замойського й все бачив, що князь Заславський виїжджає з двору канцлера на своєму чудовому коні. Вишневецький з досади вже й не здоровкався з ним. Заславський так само поминав його конем і навіть не здіймав перед ним шапки. Вони

одразу зненавиділи один одного. А Гризельда все сиділа край віконця за роботою та все виглядала князя Єремію.

Баба Ганна та дівчата все вихваляли перед Гризельдою князя Заславського та гудили Єремію.

— Невже ти, панно Гризельдо, таки оце справді думаєш іти заміж за князя Вишневецького? — питала баба Ганна в Гризельди.

— А чому ж пак мені за його й не вийти? — одказувала Гризельда.

— Та він же негарний! — аж крикнули обидві дівчини.

— Кому негарний, а кому й гарний, — обізвалась знехотя Гризельда.

— Князь Заславський білий, як пан, а Вишневецький чорний, як циган, — сказала баба Ганна, — я б за його зроду-звіку не пішла заміж, якби він мене сватав.

— Якби ж пак тебе сватав. Але він тебе не сватає й не свататиме, — сказала Гризельда.

— І що в йому за краса? очі страшні, смуглявий на виду, наче хлоп, та чорний, неначе три дні висів у диму в комині, — кепкувала баба Ганна.

— Ото дався тобі взнаки князь Єремія! Чорний та чорний! Хоч він чорний, та зате ж я дуже біла: то він мене й не почорнить, а сам од мене може й побілішає, — казала Гризельда.

— Князь Заславський білий, як панна, та русявий, та ясний, як повний місяць. А князь Вишневецький неначе три дні в болоті качався, — говорили дівчата, піднімаючи на сміх Вишневецького.

— Хоч би й в болоті качався, то все-таки він гарний, бо мужній і сміливий, не те, що князь Домінік, котрий скинувсь трохи на бабу Ганну.

— Та князь Єремія не поляк і недавно був схизматиком. Ще й тебе переверне на свою віру.

— Та й князі Заславські й Збаражські й усякі інші недавно були схизматиками і українцями. І ти ж, бабо, трохи не позавчора перейшла з схизми на католицьку віру. Я певна, що Вишневецький став вже щирим католиком і поляком. А коли в йому й нема щирості, то я переверну його на щирого поляка, — говорила Гризельда.

Тим часом Вишневецький, поїхавши до двору, застав короля самого. Король тільки що розпрощався з папським нунцієм і прийняв Вишневецького.

— Що скажеш нам доброго, князю Вишневецький? — спитав у Єремії король.

— Приїхав просити найяснішого короля за свата. Думаю сватати старшу дочку Замойського Гризельду, — сказав князь Єремія.

— Гризельду? Добре, добре! Зараз поїду з тобою. Я сам недавно оженився й ладен пересватати й поженити усіх шляхтичів, усей світ.

Король встав і поцілував князя Єремію в обидві щоки.

— Їдьмо! зараз їдьмо! щоб ти часом не загаявся, щоб та пташка часом не вилинула з гніздечка до нашого приїзду, — сказав король і зараз рушив з палацу вкупі з князем Єремією.

Тим часом баба Ганна, сидючи з Гризельдою за роботою, усе намовляла її виходити заміж за князя Заславського, усе чіплялась, аж настиралась, аж просила та канючила, наче дитина гостинця.

— Як ти, панно Гризельдо, не підеш заміж за князя Заславського, то я з горя та досади повішусь в садку на груші, — говорила баба Ганна, бо перед нею так і манячіли лави, луги, сіножаті та шовкова намітка.

— Як ясновельможна панна Гризельда піде заміж за князя Вишневецького, то й ми підемо до Вісли та й потопимось з горя, — говорили дівчата.

— Про мене й топіться й вішайтеся, а я за князя Заславського зроду-звіку не піду: він не панич, а певно панна, що перебралась за панича. Йди, Ганно, ліпше ти за його, коли він тобі так навис на очі, — сказала Гризельда.

— А ти думаєш, я б не пішла, якби він мене сватав? їй-богу пішла б! Була б княгинею, походжала б по золотих покоях у Заславлі та носила шовкові намітки та оксамитові кунтуші.

— І вже! годі тобі думати про шовкові намітки. А я за князя Заславського таки не піду, він і білий, як панна, й гарний, але все неначе заспаний. А князь Вишневецький проворний, жвавий, говорючий, ще й до того чорнявий. Я люблю чорнявих та смуглявих, а не тих конопляних паничів.

— Та він же родом з козаків, з тих страшних козаків, що повстали на Польщу та виганяли польських панів з України; він для мене страшний, їй-богу я його боюся! Ще й тебе, Гризельдо, або заріже, або втопить там десь в Дніпрі, — сказала баба Ганна, важко зітхнувши. — Ой, Єзус-Марія! спаси тебе од напасті!

— Ти вже стара, а ще й досі дурна: Вишневецькі роду княжого, а не козацького, їх землям, селам, містам та грошам і ліку нема, — сказала Гризельда.

Вона глянула у вікно: в одчинену браму в дорогій кареті в'їжджав король, а коло карети басував кінь князя Єремії. Єремія углядив у вікно Гризельду, в одну мить на скоку зняв шапку з пірами, обсипаними брильєнтами, і поклонився.

В палаці Замойського схопилась біганина. Старий Замойський хапком вийшов назустріч королеві на ґанок і привітав його на порозі.

— А що, мій дорогий та коханий пане канцлеру! — сказав король, сівши на канапі в світлиці. — Я оце приїхав до тебе з великою справою: приїхав за свата. Князь Єремія хоче сватати твою дочку Гризельду, а я оце взявся бути за свата: як буде діло? А може даси нам гарбуза? Чи ні?

— Рід і слава князів Вишневецьких — це найдорожчий клейнод польської корони. Я, князю, незвичайно радий прийняти тебе за зятя, і ліпшого зятя для Гризельди немає на усю Польщу, Литву й Україну, — сказав Замойський і подав князеві Єремії руку, ще й тричі поцілував його.

— От я й радий, що не довелось мені їхати од тебе, коханий дорогий пане канцлеру, з нічим та ще й з почервонілими щоками од сорому. А де ж твоя дочка Гризельда?

Замойський покликав Гризельду. Вона увійшла спокійна й поважна й привіталась до високих гостей.

— Приїхав я до тебе, Гризельдо, за свата. Сватає тебе князь Єремія. Чи підеш ти за його заміж, чи, може, маєш на думці кого іншого? Якого іншого князя? Га? — спитав у неї король.

— Не маю на думці нікого іншого, окрім князя Вишневецького. Я піду за його, — сказала Гризельда сміливо й спокійно.

Замойський зараз звелів подати кубки венгерського вина. Поналивали срібні пугарі. Король випив поперед усього за молоду

княгиню та за молодого жениха. Потім випили за здоров'я високого свата. Король, блідий на виду й неначе заспаний та втомлений, розбалакався з старим Замойським.

Єремія сів поруч з Гризельдою й почав говорити з нею.

— Гризельдо, моя кохана! Я думаю оселитись назавсіди за Дніпром у Лубнах. Там заграничні майстри вже певно збудували пишний палац, вартий роду Вишневецьких. Чи не побоїшся ти, Гризельдо, їхати в той далекий край, далекий од Варшави, од королівського двору, ще й до того дикий? Не лякає тебе пустиня, нудьга в пущах? Не боїшся?

— Ні, не боюсь, нітрішечки, бо я з тобою вкупі й не зазнаю навіть нудьги, — сказала Гризельда.

— Край той порожній, дикий, мало залюднений. По степах завсіди никають та нишпорять татари. Кожного часу треба там сподіватись нападу дикої татарви. Козаки теперечки нам не страшні, бо вже побиті нами. Їх теперечки взяли в руки і приборкали так, що вже їм не літати у вирій, і не спроможуться вже вони бунтуватись проти і Польщі. Вони побиті й вбиті трохи не на смерть. Але татари — це народ вольний і дикий. Кожного часу вони ладні напасти на мої села, на мій палац.

— Я не злякаюсь нічого, коли ти будеш зо мною. А в небезпечні часи я сміливо стану поруч з тобою до оборони. Я зроду не страхополох: мене, княже Єреміє, і не лякай, не злякаєш ні нудьгою, ні татарами, ні козаками, — сказала Гризельда.

— Коли так, то я не помилюся в тобі. Ти будеш мені вірною й вартною дружиною, — сказав Єремія й поцілував Гризельду в руку.

— Коли ж, коханий пане канцлеру, думаєш справляти заручини? Треба мені, як сватові, це знати, бо й королева цікава про це знати і питає в мене, оце таки зараз, — сказав король.

— Хоч завтра! — аж крикнув і схопився з місця старий Замойський. — Таки завтра! Чи так, коханий князю Вишневецький? Чи може в тебе інша думка? Нехай буде наше празникування протягом двірських празників нашого найяснішого короля і отця.

— Моя думка така ж сама! Завтра! Навіщо нам одкладати справу надалі? — сказав Єремія.

— Прошу ж на заручини до свого дому найяснішого короля й ввесь двір, коли я маю таку ласку в найяснішого нашого добродія й отця. Сам я поїду просити найяснішу королеву і чужоземських посланців, — сказав на радощах старий Замойський.

— От і добре! От і добре! Усе йде гаразд і з поспіхом. От і добре! — сказав король на прощанні.

Тільки що король виїхав за ворота, тільки що за його каретою вискочив на коні князь Єремія, до двору Замойського летів на коні князь Заславський і трохи не наткнувся на Єремїїного коня.

— Опізнився, князю Заславський! Повертай коня назад додому! — крикнув гордовито до Заславського Єремія із злим осміхом на устах.

Заславський спинив коня, вихопив шаблю й посварився нею навздогінці за Вишневецьким. Вишневецький оглянувся й собі вихопив шаблю з піхви і посварився на Заславського. Князь Заславський, вгляdivши короля в кареті, догадався про все. З-за баркана саду виглянула на улицю баба Ганна з заплаканими очима й з якогось одчаю тільки махнула рукою.

— Повертай, князю, коня назад, бо вже ж тобі не топтати стежки до панни Гризельди: оце тільки що князь Єремія посватав її, а завтра будуть заручини. Сам король та королева прибудуть на заручини. Пропали лани й сіножаті! пропала й шовкова намітка, — говорила баба Ганна плачучи.

Другого дня Замойський справляв пишні заручини своєї дочки. Гризельда приїхала з батьком та з подругами на службу божу в собор святого Яна. Приїхав і князь Єремія разом з королем та королевою. Замойський запросив до себе на заручини короля й королеву, й чужоземських посланців, і усіх значних панів коронних та литовських, що поз'їздилися до Варшави на весілля короля та коронацію королеви. Після заручин вдарили з гармат в честь князя Єремії, неначе якого уділового князя. Двірська шляхта палила без перестанку з рушниць. Заставили столами світлицю й половину садка. Викотили з льохів бочки горілки та венгерського. Цілих шість день тяглися празники в домі старого канцлера; шість день пили та гуляли усі польські та литовські пани на заручинах панни Гризельди. У дворі перед палацом пани розпочали забавку турнірами та поєдинками. Двірські шляхтичі силачі попросили господаря, щоб він дозволив їм битись на поєдинках перед очима високих магнатів. Замойський дав дозвіл. Усі високі гості висипали на ґанок, поставали на сходах. Панії та панянки дивились в одчинені вікна. Двірські шляхтичі бились на шаблях та на списах. Потім виступили здоровецькі силачі й розпочали битись навкулачки та боротись. Уся челядь Замойського позбігалась дивитись на ті іграшки. Муровані стіни кругом двору та штахети були неначе обнизані людськими головами. Деякі челядинці повилазили на дерева. Жиди позбігались і дивились з-за двору, стовпившись у брамі, повилазили на покрівлі хат, на баркани, дивились у вікна, виглядаючи з своїх халуп, як миші з борошна, неначе показували через вікна свої довгі пейси.

Битва двірських шляхтичів підбадьорила й панів. Виступили й молодші магнати з шаблями і почали бавитись на турніри. Сам князь Єремія не втерпів: вихопив шаблю з піхви і виступив на середину двора.

— Я викликаю князя Заславського на іграшку в поєдинок! — крикнув він на все подвір'я.

Усі оглянулись кругом і ждали, що от-от вийде князь Заславський. Але його не було на заручинах. Канцлер Замойський запрошував його в гості, але він не приїхав.

— Чом же не виходить на турнір князь Заславський? От тепер поміряємось, хто з нас дужчий, хто з нас зручніший! — крикнув Єремія, озираючись навкруги, і засміявся, зареготавсь на все подвір'я.

Усі засміялись і оглядались на всі боки. Усім хотілось подивитись на такий цікавий поєдинок. Але князь Заславський не з'явивсь.

— Коли князь Заславський страхополох та полохливий зроду, то нехай виходить хто інший, — крикнув Єремія...

Знайшлись значні шляхтичі, охочі до битви. Багато їх подужав Єремія, орудуючи незвичайно зручно то шаблею, то списом. Вже Єремія втомився й знемігся і, піднявши вгору шаблю, гордовито крикнув:

— Ще не родився в Польщі той шляхтич, що переможе й подужає мене на шаблях та на списах.

— Ну та й гордий же цей молодий князь, — гомоніли пани стиха.

Усім панам дуже не сподобалась така гордовита вихватка Вишневецького. Пани крутили вуси, скоса позираючи на Єремію. А князь Єремія все стояв, піднявши шаблю вгору й ждав.

— Чом же ніхто не виходить войдуватись зо мною? Невже ніхто не насмілиться виступити проти мене?

Пани образилися і мовчали, тільки вуси крутили.

Єремія одійшов на ґанок і став попліч з Гризельдою. Знов вийшли дрібні шляхтичі та силачі й почали боротись та битись навкулачки. Декотрі борці порозбивали супротивникам кулаками носи, щоки й губи, аж мазка потекла по їх кунтушах. Вже багато було розбитих щік та роз'юшених носів. На деяких шляхтичах борці порвали кунтуші. Одірвані й пошматовані поли й рукави волочились по землі в пилу та в піску. А

сірачкові шляхтичі все виступали та виступали і забавляли високих паній та панянок, для котрих ця бійка, це грубе гульбище було, очевидно, дуже й дуже приємне. На бойовищі валялись одірвані рукава кунтушів та поли жупанів, валялись пояси та шапки в поросі. Панки втирали полами роз'юшені види та носи, позамазували кров'ю кунтуші та жупани; декотрим шляхтичам довелось попадати й покачатись по піску. Здавалось, ніби прості мужики одяглись в дорогі убори, в срібло та золото й почали битись навкулачки та боротись по своєму сільському звичаю, качаючи один одного по піску.

Шість день гуляли та пили пани на заручинах панни Гризельди і вже сьомого дня потомились і почали роз'їздитись з Варшави по своїх маєтностях та по своїх палацах. Князь Заславський перечув через приятелів, як глузував з його Вишневецький на ігрищі. Од того часу вони зненавиділи один одного й стали заклятими ворогами. Усі приятелі Заславського так само не полюбили гордого князя Вишневецького. Вони почали обговорювати князя Єремію перед королем та королевою Цецілією Ренатою.

Замойський та Вишневецький постановили справляти весілля зимою у Львові. В місяці декабрі першого дня 1638 року Вишневецький грав своє весілля з такою пишнотою та розкішшю, з якою не справляли своїх весіллів і польські королі. В його була думка заломити й затьмити своїм багатством усіх магнатів і навіть самих королів. Вишневецький запросив до себе на весілля усіх своїх родичів, усіх значних магнатів з Польщі й України. Просив він на весілля й короля та королеву, але король не згодився. Вишневецький, палкий на вдачу та гордий, вже образив багатьох панів, роздратував князя Заславського та його прихильників. Єремію почали обговорювати та гудити перед королем. Король не любив польських магнатів за їх пиху, сваволю та непокірливість. Він більше любив чужоземців, горнувся до їх, високо підняв вгору Казановських, що були родом з італійців, походзячи з роду Казанови, приятелював з ними, надарував їх великими маєтностями. Єремія був найбагатіший за всіх магнатів, гордий та високодумний. Владислав IV боявся, щоб часом князь Вишневецький не почав верховодити в Польщі гірше за усіх магнатів. Він

послав на весілля двох своїх заступників: Григорія Кнапського та каноника Матвія Любинського. Єремія догадувався, що магнати обговорили його перед королем, і дуже образився королівською неласкою.

Князь Єремія виїхав до Львова в кінці листопада. Десять тисяч його двірського війська проводило його поїзд до Львова. Тим часом до Львова з'їхались князі, родичі Вишневецького, запрохані на весілля магнати та шляхтичі. Двадцять дев'ятого листопада Єремія з родичами князями, з магнатами та силою панів виїхав з Львова назустріч Гризельді до Грудка. Звідтіл пишний поїзд рушив до Львова. За містом стріли поїзд музики. Вдарили з гармат. Військо йшло попереду. Гризельда з матір'ю та меншою сестрою Варварою сиділи в золотій пишній кареті. Рядом з каретою їхав на турецькому коні князь Єремія. Уся зброя на коні була обнизана й обсипана перлами, брильєнтами та обкована золотом та сріблом. Дорогий кунтуш на Єремії лиснів од золота. Пера на шапці були всі обсипані брильєнтами. Золоті підкови й остроги сяли на червоних сап'янцях. Князь Єремія по своїй природженій вдачі не любив розкоші, не любив пишноти, але на своєму весіллі показав усе своє незліченне багатство, щоб підійти під смак попсованим магнатам і заломити, засліпити й забити їх своїм багатством.

За каретою молодії тягся довгий поїзд магнатів у дорогих каретах: їхав Замойський з жінками Чарторийських, далі їхали Чарторийські, князі Збаражські, Воронецькі, Корецькі, князі Острожські, родичі Гризельдиної матері, котра була дочка князя Олександра Острожського, волинського воєводи.

Для весілля Вишневецький найняв у Львові найбільший дім на ринку проти кафедрального собору. Поїзд рушив до того дому. На львівській горі все палили з гармат. Молоду та її рідню стріли на порозі родичі Вишневецького й повели їх в багато прибрані просторні світлиці.

Другого дня, першого числа місяця грудня в десятій годині вранці знов вдарили з гармат, і князь Єремія прибув за молодією в золотій

кареті. В карету було запряжено шестеро білих, як сніг, коней. Єремію проводили шість родичів князів з своїми жінками та дітьми. Гетьман Конецпольський сидів у одній кареті з Єремією: він був в його за старосту. За друга був Микола Потоцький, той самий, що недавно баблявся в козацькій крові, обтикав залізні палі козаками по всьому шляху од Ніжина до Києва. Єремія повіз молоду до костьолу. На порозі костьолу стріли молодих Гризельдині батько й мати і поблагословили їх до вінця. Заграв орган, і молоді вступили в костьол. Їх поставили на подушках, де вони простояли цілу службу божу. Службу служив архієпископ львівський Грохольський. Після одправи молодих посадили на княжих кріслах, і вони слухали проповідь про подружеські обов'язки. Проповідь говорив єпископ краківський. Після вінчання князь Єремія дав клятву в любові та вірі. Він забув на той час і про клятву перед недужою матір'ю й перед Петром Могилою, забув, що він став одступником і зрадником України. Ні одна думка, ні одна згадка про дитячі літа, про матір, про давню свою віру не заворушила його закатованого серця.

Усей костьол сповнили гості князя Єремії та Гризельди. Усе то були князі та магнати: князівна Острожська, дочка воєводи волинського, її брат князь Острожський, князі Збаражські, всі вони були унуки православного князя Костянтина Острожського, вже покатоличені й сполячені; були й польські гетьмани Станіслав Конецпольський, Лука Жолкевський та Микола Потоцький, котрі ще так недавнечко пролили ріки української крові вкупі з новим одступником князем Вишневецьким; були Корецькі, Воронецькі, Олександр Конецпольський, Мартин Калиновський, Криштоф Радзівіл; були замісники короля Владислава посланці венгерського короля Юрія Ракочія; було багато й Вишневецьких, ще православних, несполячених...

Гості рушили з костьолу. Орган заграв. Органіст заспівав "Veni Creator", і гості вийшли під той спів з костьолу. За таку прислугу співака органіста Вишневецький подарував йому здорове село.

Молоді пішли пішки на прощу в костьоли домініканів, бернардинів та кармелітів. За ними рушили усі гості. На горі раз у раз палили з гармат. Молоді молились по костьолах і записували великі вкладки на католицькі монастирі. Аж надвечори молоді та гості вернулись додому. На порозі дома знов стріли їх батько та мати і обсипали пшеницею та червінцями. Гризельда вразила усіх пишними убраннями, золотими прикрасами та брильєнтами, хоч сама судила значних паній за незвичайну розкіш в убраннях та за навіжену розтратливість.

Цілих два тижні грали Єреміїне весілля у Львові. Князь Єремія витратив на своє весілля двісті п'ятдесят тисяч злотих, не лічачи вкладок у католицькі монастирі та подарунка органістові. Ксьондзи говорили проповіді в костьолах про шлюб князя Вишневецького, говорили навіть вже як минув рік після того незвичайного пишного шлюбу, пишнішого й багатішого за шлюб короля Владислава, в котрого часом не ставало грошей на обід і для своїх двірських і для самого себе. Багаті тогочасні польські магнати зовсім заткнули за пояс своїх королів. Королі стали ніби їх попихачами та орудниками їх сваволі.

Молоді заїхали на малий час в Замостя до старого Замойського, а потім поїхали на Волинь у Вишневець, що був осередком незлічних маєтностей Вишневецького на Волині. Там вони пробули зиму і вже літом постановили перебратись на завсідне життя в Лубни, в новий палац князя Єремії.

Настало літо. З Лубен дали знати Вишневецькому, що новий палац вже зовсім готовий. Князь Єремія почав лаштувати підводи в дорогу. Набентежили силу возів усяким князівським добром, скарбами та парчами. Гризельда задумала поновити й збільшити в Лубнах католицький монастир і забрала з Вишневця десять ченців та двох патерів єзуїтів. Вона взяла на себе місію розповсюдити за Дніпром католицьку віру та унію. Патери одправили молебінь в костьолі. Після ранніх обідів здоровий магнатський поїзд рушив у дорогу.

Попереду викотила з двору золота карета, в котрій їхала Гризельда та князь Єремія. За нею потяглися ридвани з домініканами та єзуїтами, вози з слугами та челядинцями. Кухарі навантажили хури харчами та куховарським посудом. В кучах на возах киркали годовані каплуни та кури, геготали гуси, кахкали качки. На одному здоровому возі везли згорнуті дорогі намети та килими. За возами рушила сотня двірських челядинців шляхтичів з жінками й дітьми. Для безпечності в дорозі од нападу хлопів або й татар за поїздом їхало на конях з півтори тисячі двірського Єремїїного війська, узброєного, неначе на битву. За військом йшли валками хури з харчами для великої сили челяді й війська. Поїзд князя Вишневецького був схожий на якусь степову орду, що посовувалась у безмірні й безмежні степи, шукаючи собі нових земель та здобутку.

Поїзд перевезли через Дніпро і він рушив в безкрайні лубенські степи.

Через кілька день аж перед вечором Гризельда побачила, що серед степу десь далеко-далеко засизіла якась здорова купа, неначе незвичайно здорова могила, насипана на степу якимись велетнями. З сизого туману визначились чотири башти, неначе чотири стовпи, а між ними то чорніла, то сизіла гостроверха висока покрівля.

— Ото видко наш палац, ген-ген, далеко в степах! Чи бачиш? — сказав Вишневецький до Гризельди.

— Щось дуже здорове ти збудував в цих степах; цей палац неначе якийсь лицарський замок десь у Німеччині, над Дунаєм, — обізвалась Гризельда.

Перед вечором заманячіли в степу Лубни, вирнули з туману стіни твердині та верхи домініканського, заново одбудованого монастиря. На небокрузі виступили сизою смугою гори понад Сулою, а над тією смугою піднімався новий, напрочуд здоровий палац Вишневецького, неначе стриміла гора над горами.

Поїзд наближався до Лубен. За цариною його стріло три тисячі двірського лубенського війська. Військо випалило з рушниць. На твердині вдарили з гармат. Народу зібралось сила. В церквах і в кляшторі задзвонили в дзвони. Вишневецький вступав у свою дідищину як самостійний володар, як король Лубенщини. Коло замку зібралась уся двірська челядь, усі осадчі й старости лубенських маєтностей. На широкому балконі на другому етажі палацу стояв оркестр і награвав якусь дрібну та гучну мелодію. Вишневецький увів Гризельду у палац, як королеву.

Палац і справді був вартий славного роду князів Вишневецьких. Він був схожий на лицарські німецькі замки, але був далеко просторніший. Знизу на другий етаж по обидва боки широкого балкона на колонах були пороблені некруті пологі широкі сходи. По тих сходах можна було вийти з садка просто на другий етаж. В Польщі магнати для ефекту часом виїздили конем по таких сходах на балкон і тим лякали паній та панянок. На другому етажі була здорова зала через усей палац з узенькими та довгими готицькими вікнами. Закруглене склепіння, схоже на зігнутий листок паперу, було все штучно обліплене виноградним листом та кетягами винограду. З того листя визирали головки амурів з одутлуватими щоками. В декотрих амурів в ротах стриміли дудки та сопілки. Повноперсі Венери неначе були закутані в виноградні паростки та в листя. Усі ті барельєфи були незвичайно грубої роботи, неначе вирубані долотом та обтесані сокирою, ще й помальовані темними зеленими, синіми та червоними фарбами. По обидва боки зали стояли здорові статуї на подовжастих високих п'єдесталах з білого та рожевого мармуру. Ті статуї Єремія попривозив з Італії. Попід стінами стояли рядками дубові стільці з високими спинками, вирізаними в чудернацькі взорці. Стільці були оббиті червоним сап'яном. Внизу в палаці були цілі рядки тіснуватих покоїв.

Високі стільці та канапи були обтягнуті червоним та жовтим сап'яном з золотими гербами князів Вишневецьких. Скрізь були розстелені перські килими. Над вікнами висіли шовкові завіси. На баштах в невеличкі круглі віконця виглядали невеличкі гармати гаківниці.

Вишневецький обвів Гризельду по усіх покоях, показав їй здорову залу.

— От у цій залі не стає тільки королівського трону, — сказала Гризельда, — твій палац кращий, багатіший і більший за королеві палаци у Варшаві та в Кракові.

— Може колись тут і справді стане й королівський трон, а ти сядеш на йому, як королева. Але краще було б, якби ти сіла на трон таки у Варшаві, — сказав гордовито Вишневецький. — Мій палац вартий короля! Заломив я королів Вазів і самого короля Владислава. А хіба ж я тут в Лубенщині й справді не король?

— Твоя правда, — обізвалась Гризельда, — сюди не досягне й королівська рука: так далеко твої Лубни од короля.

Вишневецький вивів Гризельду на здоровий балкон, по другий бік палацу, що виходив у садок по горах. Гризельда глянула наниз, на гори, на Сулу, на луки та сіножаті за Сулою і аж крикнула з того дива.

— Ой яка краса! Яка пишнота! Який звідсіль пишний вигляд на ті гори та ліси! Ти, серце, завіз мене неначе в якесь зачароване царство, — сказала Гризельда.

Вигляд на береги Сули, на гори і справді був пишний. Палац стояв над крутими горами. Од самого палацу гори неначе спадали наниз до Сули невеличкими поламаними крутими горбами, неначе східцями. Здавалось, ніби хтось зумисне понасипав здорові сходи од палацу до самого берега й недбайливою рукою обкутав їх зеленим оксамитом з старих дібров. Зелене оксамитове убрання побгалось, позападало в узькі глибокі яри, піднялося на горби, вкрило їх кругом, бгаючись сотнями вередливих, незвичайно гарних складочок, фалдів, западин. З одного горба на другий вилися широкі доріжки, обсипані жорствою та посипані жовтим піском. За Сулою поламані гори, суспіль вкриті старим лісом, то

западали, то виступали кручами над самісіньку Сулу. В одному яру височенько над берегом, де була криничовина, біліла недавно загачена гребля, блищав ставочок, неначе дзеркало, кинуте у яр серед розкішної діброви. Через муровану греблю тихо лилася вода, булькотіла й шуміла по східцях і вливалась в Сулу. А там далі гори розступались, і понад берегами зеленіли розкішні луки та сіножаті, неначе закидані купами та букетами верболозу та вільхи. За лісами лисніли та блищали бані та хрести Мгарського монастиря. Кругом палацу були посаджені кущі бузку, троянд та усякого дерева, розкидані квітники. На терасах нанизу манячіли усякі гульбища, то хатки, вшиті черепицею, то маленькі гарненькі каплички з позолоченими хрестами.

Вишневецький окинув оком усю ту пишну околицю, а потім і не дивився на неї. Йому було байдуже до тієї пишної краси. Не він, а чужоземські майстри та садовники пеклювались цим дивом, вироблюючи та заводячи те диво по своїй вподобі. Єремія заводив те дивне диво тільки задля того, щоб підійти під смак випечених польських магнатів. Він в душі навіть нехтував тими панськими цяцками. Інші думки, інші заміри ворушились тоді в його голові: він поглядав на довгі рядки казарм для свого війська й міркував, скільки ще треба їх набудувати, щоб збільшити і без того вже здорове своє двірське військо; поглядав на широкий двір, де стояли будинки та усякі забудовання для двірської челяді, для двірської шляхти, і міркував, чи зміститься вона уся в тих нових забудованнях.

— А чом же оце не вийшли привітати нас схизматицькі ченці та попи?
— спитала Гризельда.

— Мабуть злостують за те, що я перейшов на католицьку віру. А може й мій дядько Петро Могила, теперечки вже митрополит, дав їм такий наказ. Але про це мені байдуже, — сказав Вишневецький.

І він покинув Гризельду в палаці з двірськими паннами та бабами, а сам скочив на коня й поскакав швиденько до казарм, щоб розмістити своє волинське військо, нагодувати й напоїти його.

Надворі, в казармах з прибувшими челядинцями почулась польська мова, перевезена з Волині та з Польщі в Лубни. Здавалось, ніби частка Польщі перебралась в Лубенщину й там оселилась. Між військовими шляхтичами сливе половина була з православної української ходячкової шляхти. Але усі вони слідком за своїм приводцем князем швидко змінили свою українську мову на польську.

Вишневецький, ставши перевертнем, почав заводити в Лубнах Польщу.

— Я князь і володар, — говорив Єремія до Гризельди, вернувшись до палацу й стоячи на балконі. — На Україні й тутечки в Лубенщині уся українська шляхта, челядь і хлопи повинні брати з мене зразець, а не я з їх. Нам треба перетворити Україну на Польщу. Не нам, князям, йти сліпцем слідком за тим бидлом, а їм слід перероблюватись на наш лад, от ми й заходимось перетворювати та перероблювати їх, а ти, Гризельдо, станеш мені до помочі з твоїми бабами та паннами.

— О, я готова стати тобі до помочі повсякчас! — сказала Гризельда.

— Треба вбити на смерть оте, що виникає в козаччині, оті їх ради, оті давні віча, той дурний хлопський давній саморяд. Ми, пани, повинні бути для їх і саморядом і усякою управою, як вже сталося в Польщі. Ми, магнати, повинні взяти до своїх рук увесь саморяд на Україні і не випускати його до загину, — сказав згодом Вишневецький з таким запалом, що аж крикнув і тим трохи злякав Гризельду своїми страшними чорними очима.

Щось розбишацьке, хижє блиснуло в його очах і неначе пронизало Гризельдине серце. Серед тієї пущі, на чужині, в здоровому без міри чужому палаці, далеко од Польщі, од родини Гризельда вперше почутила якусь тривогу в душі, вперше постерегла, яке міцне й навіть ніби жорстоке серце заховане в персах князя Єремії.

— Ми вб'ємо на смерть отих козаків з їх хлопськими радами, ми знищимо їх дотла. Отам приховалась наша згуба, прихистивсь наш ворог, що загрожує нам небезпечністю. А отих хлопів та українських ходачкових дворян ми скрутимо в три погибелі й перетворимо їх вроду, їх віру й мову на польський лад. От тоді буде усе гаразд на Україні! — крикнув уже несамовито Вишневецький на увесь сад, аж луна пішла з балкона понад горами, неначе він бачив перед собою уявки і лаяв в вічі й тих українських дворян, і хлопів. Гризельда злякалась, не вважаючи на своє мужнє серце. Очі в Єремії блищали, смугляві щоки почервоніли. Вид аж пашів гнівом. Єремія став такий страшний, неначе стояв видом до своїх ворогів і налагодився битись з ними.

— Чого ж ти гніваєшся та кричиш надаремно? Тут же перед тобою стою я, а не твої люті закатовані вороги, — тихо обізвалась Гризельда.

І Вишневецький одразу стямився й опам'ятався. Міцний, твердий Гризельдин голос, незляканий, сміливий погляд очей зразу повернув його до стямку й свідомості.

— Вибачай мені, моя дорога Гризельдо, що я розкричався. Але ж душа моя ненавидить отих козаків, отих їх гетьманів. Нема міри моєму серцю, моєї злості проти їх.

Гризельда вперше побачила Єремію роздратованого, сердитого й вперше постерегла його палку завзяту вдачу. Вона вийшла на балкон. Спершись ліктями на залізні штахети балкона, вона втупила очі в пишну околицю й задумалась.

"Яке ж то буде моє життя оттут, в цих пущах, з таким гарячим палким чоловіком! Він мене неначе й любить, але ж чомусь не виявляє в коханні такого гарячого почування, як у гніві. Любов його якась холодна, як залізо. Нема палу в його твердому серці, а є тільки поважання та ніби спочування..."

— Чого ти, Гризельдо, так задумалась? — спитав у неї стиха Єремія.
— Може на тебе знаходить сум в цих пущах та нетрах? Може тобі не до вподоби, що я тебе завіз у ці степи, де пасуться дикі коні та никають дикі татари?

— Ні, мій дорогий Єреміє! Я милуюсь отими горами, бо я зросла на рівних рівнинах та низині. Он дивись, між горами, вкритими лісом, висовується над самою Сулою висока лиса гора. По ній рідко розкидані старі дуби, неначе вийшли з лісу на волю, щоб нагуляться та надивитись на Сулу. Мені здається, що взимку, коли та гора побіліє од снігу, вона буде незвичайно гарна серед чорних лісів. Оттоді поїдемо на ту гору санками на влови...

— О, тут і в тих дібровах повнісінько усякої дичини. Будемо їздити на влови і на татар, і на вовків та серн, — сказав Єремія вже зовсім спокійним голосом.

"Він палкий, але й одхідливий, як усі палкі люде", — подумала Гризельда й заспокоїлась.

— Ти, Гризельдо, не думай, що ми оце заїхали аж на край світа, куди й ворон не занесе кості твоїх знайомих. Я накличу до себе гостей з Варшави, накличу магнатів і буду в цьому палаці справляти такі бенкети, яких і король Владислав не справляє у Варшаві. Вір мені, що тут нудьги не зазнаєш. Будеш пишатись на бенкетах, танцювати, їздити на влови. Тут же за Дніпром, недалеко од наших сіл, є маєтності наших магнатів: Конєцпольського, Калиновського, королевого коханця Казановського.

— Сказати по правді, я не з таківських, що припадають усею душею до бенкетів і танців. Я люблю більше влови, — сказала Гризельда. — Люблю ходити до костьола, а то й сидіти в покоях з своїми бабами та двірськими панянками коло жіночої роботи. Я богобояща людина: люблю молитись богу і в себе вдома.

— Ото й добре! Наші боги — Марс та Беллона, ваші жіноцькі боги повинні бути домові Пенати, — сказав Єремія й обняв за стан Гризельду.

VI

Тим часом прибувші католицькі ченці-домінікани та два патери єзуїти розташовувались в кляшторі. Хлопи з великою огидою чистили та прибирали їх просторні покої. Патрала кури та поросята на обід. Між селянами та міщанами пішла чутка, що вже наїхали католицькі патери і будуть запроваджувати в Лубенщині та в Чернігівщині унію. Недавно осаджені по селах та хуторах селяни стривожились і почали думати, чи не доведеться їм знов зніматись з осад і тікати за границю в Московщину.

Через тиждень до Вишневецького вступили єзуїти: старий патер Вінцентій та його молодший товариш Гавденцій. Їх одрядили варшавські єзуїти в Лубни, щоб наглядати за Єремією, настренчувати його до католицької пропаганди і про все подавати звістки у Варшаву. Єремія привітав їх привітно, але побалакав з ними холодно й заборонив їм заходжуватись коло католицької пропаганди в Лубенщині. Він боявсь, щоб єзуїти не порозганяли часом людей з осель.

— Князь, певно, пристав до нашої святої віри не з щирим серцем, — промовив сумно патер Вінцентій.

— Він став католиком, щоб протоптати стежку до двору, — сказав Гавденцій ще смутніше.

— Треба піти на пораду до княгині Гризельди. Попросимо, нехай вона настренчить його. Може він послухає її як жінки, — сказав патер Гавденцій.

І вони пішли до Гризельди.

Гризельда вийшла до патерів. Вони розказали їй усю розмову з князем і просили заступитись за їх і вмовити князя, щоб він зараз розпочав заводити унію та католицтво в Лубенщині.

Гризельда вислухала усе ласкаво, трохи розсердилась на князя й промовила:

— Йдіть до кляштора, а я зараз піду та побалакаю з князем.

Єремія ходив по здоровій парадовій залі, сердитий, роздратований. Гризельда вступила до зали.

— Чого це ти, князю, такий невеселий, аж неначе сердитий? — спитала вона стиха.

— Роздратували мене патери єзуїти. Намагаються, щоб я зараз повигонив ченців з монастирів та запроваджував по містах та по селах унію отут в Лубенщині.

— То й послухай їх. Чом же не стати зараз до такого святого діла? — спитала Гризельда.

— А тим, що я саме оце заводжу осади в цих степах, а патери порозганяють їх. Мої люде повтікають у Московщину. От тобі й матимеш гарну справу.

— Вони стануть до діла так зручно, що не порозганяють ні ченців, ні хлопів.

— Говори до гори! Стануть зручно! Знаємо, як вони стають зручно до діла! Вони так беруться за діло, аж діло тріщить та лущить, як старий, розхлябаний та розторсаний віз. Вони ламають мені воза. Ще не час братись за це діло.

— Як не час? За це діло братись час повсякчасно. Це ж наше велике діло, це наша місія, як кажуть святі патери.

— Нехай вони підуть під три чорти, або й далі! Це гарна місія? Я заводжу в себе осади, а вони розганятимуть! — крикнув Єремія на всю залу.

Гризельда вже постерегла палку Єремїїну вдачу. Вона й сама вже почувала, що гнів підступає до її серця. Але розумна й здержлива зроду, вона здержала своє серце й тихо промовила, поклавши обидві руки на його плечі.

— Єремїє! Не сердься, мій коханий, і послухай, що я буду казати: як ти непустиш сюди в Лубенщину патерів єзуїтів, як одкладатимеш надалі святе діло пропаганди, що скажуть у Варшаві біскупи, пани, магнати? Що скаже сенат, король?

— Нехай кажуть, що хотять! — крикнув Єремія й повернувся од Гризельди так швидко, неначе вирвавсь з її рук. — Там то мені клопоту про біскупів, магнатів та короля! Я тут і біскуп, і сенат, і король! Я тутечки ні під чийм загадом! Що схочу, те й зроблю. Моє діло хапати землі, маєтності, дбати про гроші та військо. Он це моя сила й слава! З військом я стану подужний, міцносилий, подужніший за всіх магнатів, за самого короля! З військом я зруйную Крим, завоюю Волощину, стану королем в Молдавщині, скину з трону польського короля, зроблю, що схочу. З військом я змелю усіх магнатів на борошно!

Єремія став лютий. Його тонкі ніздрі дрижали. На випнутому високому чолі понабрякали жили й ніби стриміли, неначе сині попруги. Одначе Гризельда не злякалась його.

— Єремїє! мій коханий! опам'ятайся! схаменись! Пусти патерів в Лубенщину!

— Одчепись! І не говори, і не мороч мене! Я не люблю слухати суперечки ні од кого, навіть од тебе. Не мішайся не в своє діло! Гляди отам свого бабського діла. Йди до баби Ганни, до своїх паннів, сідай та пряди чи ший, чи пори, чи гаптуй шовком. Ото твоє діло. Домінікани нехай собі сидять в кляшторі. Вони не такі ревні та кусливі. Нехай сидять і схизматики ченці в монастирях до моєї ласки. А єзуїтів я сюди не пущу! Ні за що в світі не пущу!

Єремія репетував, кричав не своїм голосом. Голос його дійшов до найвищих нот. Він бігав по світлиці, трохи не ліз на стіни, часом крутився на одному місці. Очі блищали й крутились у віках.

Гризельда тепер пересвідчилась, що нічого не вдіє, що не з її хистом усмирити Єремію, зламати його волю. Вона махнула рукою, важко зітхнула й вийшла з зали. Патери єзуїти мусіли зараз виїхати з Лубен. Тим часом, трохи заспокоївшись, Єремія звелів осідлати коня й поїхав до казарм муштрувати своє військо. Після муштрів він прохолов, вернувся в палац неозвірений і сів за обід.

— Оце я згадав про тих єзуїтів, про їх приставання до мене з пропагандою. Ти, Гризельдо, дурнісінько сердишся на мене. Мені не випадає напускати сюди єзуїтів та бентежити хлопів та ченців. А коли хоч, то ставай до цього діла ти сама: запроваджуй польську мову в дворі, навертай двірських бабів та шляхтянок на католицьку віру, запрошуй собі до помочі домініканів, але робіть діло тихо, безголосно, помаленьку, потихеньку, без галасу, щоб не сполохати людей. Ти пристаєш на це?

— Де вже не пристати на це! Я давно на це пристала серцем, бо то діло святе. Мені ще у Варшаві патери єзуїти дали таке напутництво, — сказала Гризельда вже зовсім спокійним голосом.

— От і матимеш діло й розвагу в цих пущах. А тим часом надходить день моїх іменин. Я запросив з Варшави багато високих гостей, щоб

показати їм свій палац, своє оце житло. Час би вже готуватись до того празникування, — сказав Єремія.

— І справді вже час, — сказала Гризельда. — До іменин зосталось кілька тижнів.

— Треба привезти з Ніжина музики. Треба все налагодити на великі влови. Шляхта любить влови, а тут діброви дивні! Дичини сила! Налякаємо трохи схизматицьких ченців по монастирях рогами, трубами та мушкетами.

— Чи бочок з вином й досі не приставили на підводах з Києва? — обізвалась Гризельда.

— Ні. А до нас же наїдуть такі, що їм тільки наставай вина. Приїде доконешне старий п'яниця гетьман Миколай Потоцький, а гетьман Конецпольський, певно, привезе розбишаку і завзятого п'янюгу Самійла Лаща, свого любчика. На цього одного треба постачити барил зо двоє, — сказав Єремія.

"А тим часом треба б встругнути якусь фацецію для польських магнатів, треба вигадати щось незвичайне й втішне, щоб забавити та втішити панів. Вони люблять вражати своїх гостей якоюсь несподіванкою, чимсь незвичайним, фантастичним, та ще щоб воно незвичайно дорого коштувало і вимагало великих сил, великої праці, і було показне, навіть чудернацьке, навіть страшне, яке от, приміром, вигадував Нерон, засипаючи квітками до стелі гостей з головою за бенкетом за столами". Довго думав князь Єремія, ходячи по залі. Він вийшов на балкон і кинув байдужними очима на гори. Йому впала в очі Лиса безліса гора. Він пригадав, що колись Гризельда говорила йому, яка гарна буде та гора взимку серед чорних лісів, коли її вкриє білий сніг.

— О! Це ж буде незвичайна панська фацеція! Швидко буде спасівка. Зроблю я в спасівку зиму: обсиплю усю Лису гору сіллю, посиплю до неї й

шлях сіллю й повезу магнатів на санках на Лису гору у спасівку. На санках у спасівку на влови! Це ж буде диво, варте князя Вишневецького. Магнати повітріщають очі з того дива.

"Але це все треба робити потай од Гризельди, щоб і її вразити несподіваним дивом", — подумав Єремія. І він зараз скочив на коня, побіг до свого управителя, викликав його з хати і на самоті нишком звелів йому розіслати слуг на усі чумацькі шляхи, переймати чумаків з мажами солі, закуповувати в їх сіль і зсипати її в здорові комори та повітки десь далеченько од палацу в місті, начебто задля війська.

Настала спасівка. Наближався день Єреміїних іменин.

Військові розвідчики, вислані Єремією в степи виглядати гостей, привезли звістки, що гості вже їдуть. Єремія звелів підняти на баштах флаги. Музики стали на здоровому балконі, що виступав на подвір'я, й ждали. На баштах зверхечку сиділи виглядачі й виглядали гостей. Вони подавали звістку з башти, махаючи флагами і крикнувши, що в степу піднялася курява, що на шляху з'явилась карета якогось гостя. Тільки яка карета в'їжджала в двір, музики зараз грали веселого марша, і магнат виходив з карети під музику маршу. На ґанку стояв Єремія поруч із Гризельдою й вітали своїх високих гостей.

От у першій кареті прибув гетьман Миколай Потоцький, отілий та сивий з випнутими сірими каламутними очима. Білий та спанілий на виду, але дуже броватий та окатий, з грубим обводом лиця, з товстими насупленими рудими бровами, з товстими синюватими губами, Потоцький був схожий здалеки на здорового спанілого хлопа, прибраного в дорогий кунтуш та в жовті сап'янці. Тільки товсті та довгі здорові вуси, що вкривали тінню обголене бруснате підборіддя, та горда постава наддавали йому вид магната. По закривавлених червоних очах було знать, що він і в дорозі був на похміллі. Шапка з червоним оксамитовим вершком, перо на шапці, обсипане брильєнтами, дорога крива шабля наддавали його поставній фігурі сміливий лицарський вид. В

червонуватих сірих очах мигали іскорки і виявляли його люті норови та жорстокість.

— Вітаю вельможного князя в його господі й поздоровляю з іменинами! — крикнув Миколай Потоцький, проворно вискакуючи з карети.

— Спасибі, я дуже вдячний, ясновельможний гетьмане, за ласкавість до мене й до мого дому! — сказав Єремія, подаючи руку Потоцькому, котрий прямував до його, поважно виходячи до дверей по широких східцях. Потоцький тричі поцілувався нахрест з Єремією.

— Ну та палац же в ясновельможного князя! Ні один магнат в Польщі та в Литві не має такого палацу. Заломив княжий палац і королівські палаци, — сказав Потоцький.

З карети вискочив небіж старого Потоцького Стефан Потоцький, той самий, що добивав козаків в Лубенщині після виїзду дядька в Пруссію. Це був молодий повновидий хлопець, жвавий та верткий, пишно убраний в кольорове убрання.

— Просимо ж до покоїв та вип'ємо по кубкові вина після важкої та довгої дороги до моєї господи, — просив господар Потоцького.

Потоцькі привітались з Гризельдою, поцілували її в руку і пішли в нижчий етаж. В покоях стояли столи рядками, понакривані й прибрані. Столи аж захрясли під дорогими срібними кубками, тарілками, полумисками та вазами. Напитки й наїдки стояли три дні наготові для гостей, котрі з'їжджались потім цілих три дні.

— Ну, хвалить бога, що в князя є вино! — гукнув Потоцький, зирнувши на столи, заставлені бутлями з горілкою та винами. — Я знав, що Бахус не твій бог, і боявся, щоб ти часом не забувся про вина, бо Бахус мій улюблений божок, сказати по щирій правді.

Єремія налив прездоровий срібний кубок венгерського вина й подав Потоцькому. Старий вихилив нахильці увесь кубок, в котрий влазило більше як півпляшки вина. Він гекнув, як мужик, що перерубав колодку сокирою, втер оксамитовим рукавом замочені вуса, схожі на дві жменьки конопель, і кинувся на холодне м'ясо, на ковбаси, неначе вовк на ягня. Щось животинне, вовче було в його хижому виду, в хижих очах, в самому апетиті, як він кинувся уплітати баранину та дичину.

— Ну, князю! добули ми слави в Лубенщині, взяли ми перевагу над Гунєю, над Остряницею. А тепер вони пропали без сліду, і ми на їх землях, облитих їх таки кров'ю, п'ємо венгерське та бенкетуємо. Віват, княже! Нехай панують магнати та ясна шляхта!

— Віват Польщі! Нехай гинуть козаки та хлопці! — крикнув Єремія різким голосом, неначе ворон крякнув за вікном.

Знов затрубили виглядачі на баштах. Музики вдарили маршу. Єремія поставив свій кубок, в котрий він тільки вмочив губи, і побіг на ґанок. За ним вийшла і Гризельда. У двір в'їжджала ціла валка карет: то прибула Гризельдина рідня з Волині: князі Острожські за Збаражські. З ними приїхала й її менша сестра Варвара Замойська, а слідком за ними прикотила карета молодого Олександра Конєцпольського, гетьманського сина. Він вже давно залицявся до молодої Замойської й пригнався за нею через степи аж до Лубен.

Гризельда радо привітала сестру й повела її в свої покої. Княжата Острожські посідали за столи. Але знов несподівано вдарив оркестр на балконі, а на баштах затрубили в труби. Єремія вибіг на ґанок. До ґанку наближалась карета, запряжена впростяж. З карети вийшов Адам Казановський, королів улюбленок. Король надарував йому маєтності в Чернігівщині, але він ще добувався захопити землі й у Лубенщині. Казановський з роду італіянця Казанови, був ще не старий на літа, чорнявий та гарний, з чималою чорною бородою та з високими чорними, ніби намальованими бровами. Він скинув шапку і привітався до Єремії. Убраний в чорний жупан та в вишневий кунтуш, з чорним волоссям,

зачесаним назад на тім'я без проділля, Адам Казановський був схожий на київського архімандрита або на протопопа. Делікатні манери, тихий ласкавий голос виявляли в йому спанілого чужоземця, людину просвітнішу й делікатнішу за польських панів.

Казановський ласкаво поздоровив Єремію з новим житлом та з іменинами. Єремія привітався до його трохи надuto й неохоче: в їх обох вже давно був недомисл за Ромни. Король Владислав подарував Ромни Казановському, а Єремія вважав на роменську маєтність як на свою батьківщину й дідизну, якось трохи неясно затверджену королем вкuto з Лубенщиною за родом Вишневецьких. Єремія неласкава привітався до Казановського. Казановський це примітив.

— Приїхав до вашої ясновельможності, князю, поздоровити ясновельможність вашу з іменинами і привітати як свого сусіда: хочу жити з вашою ясновельможністю в згоді, як сусід, — сказав Казановський.

— Коли ваша милость приїхали до мене, то будьте моїм шановним гостем. Я не маю на думці змагатись з паном. Вступіть до моєї господи і їжте мою хліб-сіль, — припрошував Єремія.

— Спасибі, князю, за привітність, — сказав Казановський і тихою плавкою ходою вступив у світлиці й поклонився гостям таким поклоном, як архієреї кланяються в церкві до парафіян.

— Ну, князю Яремо! попрацювали ми в твоїй Лубенщині коло козаків, а от тепер одпочиваємо в твоєму палаці. Чи ти, князю, знаєш, що на цьому самому місці, де тепер стоїть твій палац, я посадив на палі два десятки козаків, — гунув чваньковито Потоцький. — Їй же богу посадив! Отам в тому кутку палацу корчилось на палях три козаки, а там коло твого порога стриміло п'ять паль з бидлом; та й тут, де стоять твої столи тесові, стояв рядок паль і висіли проткнуті наскрізь аж до шиї здорові козарлюги! Ій-богу правду говорю! — чванився Потоцький.

Йому мало хто йняв віри. Не йняв йому віри і сам Єремія, але підходячи під чваньковитість гетьмана, він сказав:

— Де лилась кров отих душогубів, отих наших ворогів, там тепер ллється наше вино. Віват польному гетьманові Потоцькому!

— Віват, віват! — крикнули гості разом.

— Віват і князеві Єремії, що допоміг мені задушити ту хлопську десятиголову гідру! — крикнув Потоцький.

Тим часом слуги почали подавати на столи обід. Тільки що гості посідали за столи, знов на баштах затрубили в труби, знов заграли музики. Гості виглянули у вікна. З карети вилазив старий гетьман Конецпольський, а за ним слідком лізло в дверці якесь здорове опудало та одоробало, висунувши підголену голову, неначе макітру, на котрій теліпався чуб, неначе заткнутий в макітру.

— Самійло Лащ! Самійло Лащ з гетьманом Конецпольським! — загомоніли гості.

— І принесла таки лиха година отого Лаща, отого непросипленного п'янюгу, — зашепотів Єремія до Гризельди, — ой ненавиджу отих п'янюг! І тарабанить же з собою гетьман отого свого підчихвоста.

Єремія аж потилицю чухав, але мусив йти назустріч новим гостям і просити їх до обіду.

Незабаром увійшов у покої Конецпольський, вже літній чоловік, але ще кремезний і жвавий дід, а за ним всурганився Лащ, неначе вітряк знявся в степу й увійшов у покої. Здоровий, плечистий, кудлатий та пелехатий, з розкуйовдженою чуприною на підголеній голові, з довгими кудлатими вусами, Лащ був схожий не на чоловіка, а на старого дуба серед степу, розбитого громом, з обламаними гілками, кругом

обтиканою товстими сучками. Здавалось, ніби такий обсмалений корчакуватий дуб, навіщось прибраний в кунтуш та жупан, втелепався в Єреміїні світлиці. Убрання на Лащеві було потерте, засмальцьоване, позамазуване, неначе Лащ три дні й три ночі валявся в шинку, а четвертого дня, невмитий, незачесаний і замурзаний, просто ввірвався в покої князя Єремії. Кудлаті товсті брови настовбурчились. Вирячкуваті сірі, залиті кров'ю очі неначе повилазили з лоба наверх, як у жаби. Попруги під очима, товсті кудлаті вуси надавали йому звірчий вигляд. Здавалось, ніби між живими людьми з'явився серед дня або упир з товстими кривавими губищами, або міфічний гультай і розбишака пан Твардовський.

— Ну і принесла таки лиха година оцього п'янюгу Лаща, — зашепотів Єремія до Гризельди. — Ненавиджу отаких п'яниць.

— Поздоровляю вашу ясновельможність передніше за все з тим днем, що сьогодні, з іменинами і з новим палацом! — гукнув Лащ до Єремії.

— Спасибі, спасибі! — обізвався якимось знехотя Єремія.

— Хоч на моїй потилиці лежить тепер двісті дев'ятнадцята баніція з Польщі, але я передніше задумав побувати в ясновельможного князя, випити добрий пугар вина, а потім вже хоч і у вигнання! Піду вже потім з гостей та просто кудись в світи, — говорив Лащ.

— Завіщо ж на пана Лаща спала ота двісті дев'ятнадцята сенатська баніція? Я тим часом чув тільки про двісті вісімнадцять, — спитав Єремія.

— Нізавіщо. Аж людям сором розказувати: йшов я оце з військом через село Любомирського. Прийшли в село вночі. Стукаємо в палац Любомирського — нас не пускають. Стукаю я в двері до одного мужика — не одчиняє. Я виламав двері, ускочив у хату та зозла вирізав усю сім'ю, повикидав надвір, а сам вгніздився в хаті та й переночував.

Любомирський здурів та бух на мене позов у сенат за те, що я вирізав його робітників, його бидло. От тобі й баніція готова! Велика цяця — хлопська сім'я. Швидко будуть давати шляхтичам баніцію й за те, що вони вирізують хлопські кури та поросята. Ха, ха, ха! — зареготався Лаш і блиснув здоровими білими зубами. Гризельді й Варварі здалося, що зареготався віл або кінь, випадком влізши в світлицю.

— Ну! ти, пане, таки погано робиш, що витинаєш у панів робітницький люд. І я не подякував би тобі, якби ти оце вирізав у мене в дворі півсотні волів, коней або хлопів, — сказав з досадою практичний князь.

— От тобі й на! А знаєте, ясновельможний, що ваша милость повинні бути мені вдячним, коли оттут стоїть оцей пишний палац! — сказав Лаш. — Я на цій самій горі посадив на палі аж три десятки козаків! їй же богу, посадив. Оттам у тому кутку од Сули наткнув на палі п'ять, а тут, де теперечки оцей поріг, припаде з десять паль з настромленими козаками, — сказав чваньковито Лаш.

Потоцький зирнув на нього згорда каламутними очима й промовив: — Ти, пане, загарбуєш собі цю честь од когось іншого...

— Ні не гарбаю! А хто вирізав українські села коло Лисянки, як було повстання Павлюка? Самійло Лаш. А хто вирізав у пень села коло Стариці? Самійло Лаш. Чи правду я кажу? Га?

— Усе Лаш та Лаш, а другим нічого не припадає, — гордовито обізвався Єремія. — Усе Лаш на всю Польщу й Україну. За ці славні вчинки нехай пан вип'є оцей кубок венгурського, — сказав Єремія й вилив у Лашів кубок цілу пляшку вина.

Лаш допався до кубка й дудлив вино, неначе віл воду. Довгі вуса влізли в кубок і плавали по вині, неначе качки на ставку. Лаш випив

кубок до дна й стукнув ним об стіл. З мокрих вусів текли патьоки по грудях, по кунтуші. Він взяв край поли кунтуша й втер вуси.

— Вигинули наші вороги до ноги! а ми на їх кістках тепер мед-пиво попиваємо! Нехай живе князь Єремія! Нехай живе славний Лащ! — гукнув сам на свою славу Лащ.

— Ну ти вже й геть-то розлащився, — обізвався гетьман Конецпольський. — Якби не заступились за тебе Потоцький та я, то тебе б і справді давно виперли з Польщі й України; вже б давно й дух твій не смердів тутечки.

— От і виперли б! Так то й виперти Самійла Лаща, коли він де добре вчепиться пазурами. Ще не швидко Лащ піде в Молдавщину. А коли вже піде, то завоює її та й сяде на престолі господарів. От що! — сказав чваньковито Лащ.

— А ясновельможний пан господар оце погано робить, що не п'є з нами по кубкові, — обізвався з-за стола гетьман Потоцький. — Бити козаків, різати українських хлопів та пити вино — це найбільша наша справа, це наше щастя.

— Бити козаків я ладен, а пити неладен, — сказав тверезий Єремія.

— Погано, ясновельможний князю, погано! Одно повинно бути доконешне при другому, — заgrimів Лащ вже п'яним хрипким голосом. — Шабля й вино — ото діло шляхетське.

— Шабля, вино та ще й жіноцтво! — додав гетьман Потоцький, котрий дуже любив і вино і гарних панянок.

Довго ще гості сиділи за столами, усе обідали та пили. Гризельда, Варвара й інші княгині та шляхтянки нітрошки не церемонились, що вони гостюють, неначе в шинку, серед грубої й п'яної шляхти: вони звикли до

цього. Гультяйство й п'янство були звичайним з'явищем в Польщі. Делікатніші й ідейні на вдачу панії того часу ховались в монастирях і оддавали себе на службу богіві.

Другого дня ще над'їжджали гості з Польщі та Литви. Цілий день було чути, як на баштах трубили в труби виглядачі, як на балконі грали музики назустріч магнатам та панам. Прибули князі Воронецькі, Збаражські, приїхав Любомирський та інші. Цілий день слуги наставали наїдків та напیتків. Потрав не приймали з столів. Аж третього дня в здоровій залі нагорі пани розпочали танці. Гризельда й Варвара Замойська вийшли до зали, прибрані в шовкові сукні та в червоні черевички з золотими підківками. Інші княгині та шляхтянки були вбрані в старосвітські польські кунтуші. Оксамит, шовк, золото й срібло й брильянти засліплювали очі. В той час пани й пані тратили скажені гроші на дорогі убори. На шляхтичах бряжчали важкі золоті ланцюги на шиях. Князь Єремія убрався в дорогий кунтуш. Комір і береги обох піл на персах були обсіпані брильантами та перлами. Червоні сап'янці з золотими острогами були обшиті на колінах золотом та обнизані перлами.

— Грайте музики мазура! — закричав Єремія. — Потанцюємо на крові козаків та хлопів.

— Гуляй, душе! Схизматики побиті й не встануть більше! Вдармо підківками краков'яка на тім місці, де корчились на палях козаки! — кричав навіжений Потоцький і, вхопивши за руку Гризельду, пішов по залі вибивати краков'яка.

— Гуляй, шляхта, на козацьких кістках! — гукнув Лащ і собі пішов у танець, але він був такий п'яний, що заточувався й трохи не звалився додолу.

Музики грали. Паничі, пани й панії танцювали мазура, аж поміст двигтів під важкими ногами. Золоті підкови миготіли блискавкою. Перли

й брильянти на убранні блищали й лисніли, неначе роса на сонці. Варвара Замойська була найкраща за усіх панянок. Вона вдалася в князів Острожських, бо її мати була Острожська. Чорні тонкі брови були ніби намальовані на матовому білому чолі. Довгобразий вид, карі ясні очі, тонкий ніс, повні рожеві уста дуже нагадували українську вроду князів Острожських. Гетьман Потоцький зараз примітив її красу і пристав до неї реп'яхом. Він усе просив її танцювати з ним мазура й вже трохи обрид молодій панні. Вона бажала танцювати з молодим Олександром Конецпольським, а старий гетьман неначе зумисне не випускав її з своїх здоровецьких ручищ.

— Ох, панно Замойська! — зітхав старий Потоцький. — Танцював би з тобою з вечора до ранку, а з ранку до вечора. Ти найкраща за усіх паннів на усю Польщу й Україну.

— Ба не буде ясновельможний гетьман танцювати зо мною з вечора до ранку, бо в вас ніг не стане: ясновельможний вже підтоптався, — сказала Варвара й зареготалась.

— В мене в ногах і сила десь береться, як тільки, князівно, піду з тобою у танець. Так би танцював, танцював з тобою до кінця мого віку.

— Так довго! От тоді б і в мене ноги заболіли, — сказала панна Варвара й блиснула дрібними зубками. — Але я більше не танцюватиму з ясновельможним. Он мій жених Конецпольський вже скося поглядає на нас: певно вже сердиться.

— А що? Його вже трясця трясє, що ти, панно Варваро, зо мною так довго танцюєш? Нехай трясє, а ми ходім у садок та побалакаємо любенько на самоті. Он подивись на стелю, які гарні виліплені венери та діяни, а ти краща вдєсятеро за тих богинь. Ходім у садок! — говорив Потоцький.

— Не хочу! не піду! Не ходи, не люби, не залицяйся! Не люблю, не піду! Не сподобався! — тихо заспівала проворна панна на саме вухо п'яному Потоцькому й втікла од його, побігла до Конецпольського й сіла з ним рядочком.

П'яний Потоцький посварився на неї пальцем і заточився. Він наткнувся на п'яного Лаща й трохи не звалив його з ніг. Лащ вирячив баньки і нічого вже не розумів і не бачив. Він дочвалав до балкона, звалився з ніг і впав у куточку балкона та й захріп, поклавши свою важку голову на товсту лиштву балкона внизу штахетів. Йому здалося, що він спить у степу, підмостивши під голову сідло.

Тим часом князь Єремія оповістив, щоб гості йшла спати, бо завтра світом усі поїдуть на влови в діброву до Лисої гори. — На влови! На влови! — гукнули пани. — О, тут будуть пишні влови. Ліси старі, густі, луки болотяні, очерети густі! — гукала шляхта.

— Завтра, світом, як тільки почуєте, що затрублять в труби, схвачуйтеся з постелів і не гайтеся! — сказав Єремія до гостей.

Гості пішли спати, а Єремія покликав своїх старост:

Сіножацького, Коляду та інших і звелів їм набрати селян з возами, вивезти усю складену в коморах сіль і обсипати сіллю усю Лису гору з верху до низу, ще й посипати шлях через ліс до самої Лисої гори. Старости осміхнулись і миттю кинулись вчиняти волю князя.

В той час як шляхта спала та хропла, трохи не усі Лубни заворушились: набирали сіль на вози, вивозили на Лису гору, посипали по ній товстими шарами сіль, ще й замостили дрібками солі усей шлях од воріт палацу через ліс до самісінької Лисої гори.

Єремія прокинувся ще вдосвіта. Він не пив нічого, був звечора зовсім тверезий і не заспав вловів. Як добрий і дуже клопотливий господар, він

повсякдень вставав рано, разом з слугами. Єремія звелів трубачам трубити на влови, а сам пішов будити Гризельду, Варвару та інших паній.

— Вставайте швидше! — гукнув у двері Єремія до паній. —
Несподівано сталось велике диво: на Лисих горах випав сніг. Ми поїдемо на влови на санках у спасівку.

— Невже сніг! Це диво та й годі! — обзивались панії за дверима.

— Вночі несподівано захмарило небо, вдарив мороз, а к світу випав сніг та град. Я звелів лаштувати санки, — обізвався з-за дверей Єремія, — град та сніг чималий.

— Що це ти говориш? Може то такий сон тобі приснився? — гукала Гризельда з своєї опочивальні.

— Який там сон! От устань та подивись на гори з балкона, — говорив Єремія.

Чутка про той спасівчаний сніг розійшлася по усіх покоях, де валялись п'яні пани на турецьких софах і долі. Усі в одну мить повскакували з постелів і хапком понатягали на себе убрання.

— Сніг у спасівку! Це якесь боже диво, або може божий попуст! Ще цього ніколи не було за нашої пам'яті! Чи на добро воно, чи на якесь лихоліття? — гомоніла шляхтичі, вибігаючи з покоїв і протираючи заспані очі.

— Сніг з градом пополовині випав та ще й чималий. Оттеперечки поїдемо на влови на санках! Мені подали звістку лісовики, що в лісі добра санна дорога. Вже слуги запрягають коні в санки, — говорив голосно Єремія.

У дворі піднявся шум та гам. Слуги лагодились в дорогу, запрягали коні. Собаки на налігачах гавкали, стрибали і метушились в руках доїжджачих. Єремія покликав усіх гостей на верхній етаж до зали. Він одчинив двері на балкон, узяв Гризельду за руку й вивів її на самий краєчок балкона. За ними рушили натовпом пани й панії, невмиті, розкудлані й непозачісувані. Соннота ще не спливла з їх очей. Усі позіхали на всі застави.

Надворі вже добре розвиднілось. На сході за лісами, за горами червоніло смугою рожеве небо. Легесенький спасівчаний туманець оповивав гори й ліси неначе тонким серпанком. Сула, широкі плеса та мочарі на низині парували, неначе літепло в холодку. По долині понад водою стояв туман густими пасмами, подекуди вже розірваними, неначе над річкою плавали в повітрі шматки прозорої тонісінької намітки.

— Чи пам'ятаєш, моя кохана Гризельдо, як ми перший раз вийшли на цей балкон, а ти тоді сказала, який тутечки буде чудовий вигляд зимою, коли оті лисі гори та горби понад Сулою вкриє сніг? От тепер і сталося чудо: сніг не ждав зими і для тебе вкрив гори зачасу, ще в спасівку! — говорив Єремія до Гризельди і показав рукою на Лису гору, що висовувалась з діброви над самісіньку Сулу.

Гризельда глянула і плеснула в долоні.

— І справді уся гора біла! Ото диво! І справді випав сніг чи град! — аж крикнула з того дива Гризельда.

— Уся гора біла! і справді біла! Це там випав або сніг, або великий град, — загомоніли пани й панії.

— Це бог посилає чудо... на лихо козакам, на добро нам, — промовив Конецпольський.

— От тепер будемо полювати по снігу! По снігу в спасівку! Га! — гукнув Єремія. — Для нас сам бог устелив гори та шляхи снігом у спасівку для вловів.

— Сам бог нас тішить, — промовили декотрі надуті й легкодухі пани: вони й справді з сонних очей пойняли віри, що само небо поклюється про панські шляхетські втіхи та забавки.

Надворі все виднішало, все потроху більше розвиднювалось.

На сході неначе якась велетенська сила одчиняла вікно в небі. Вікно все ширшало та ширшало. Світ полився на гори й на долину понад Сулою. Далекі пригорки й ліси ніби тонули в тумані, неначе залиті молоком; ближчі гори вже виринали з туману і неначе були заставлені тонесеньким матово-білим склом, як буває в степах в час марева. Близькі гори й ліси стояли, ніби по коліна в тумані, що ним парувала Сула, неначе підтоплені знизу водою в повіддя. А між ними біліла лиса гола гора, неначе білий велетенський віл висунувся з чорних гір та лісів до самої річки, нахилив товсту шию над Сулою і ніби смоктав воду. Гора була біла, ніби вкрита снігом та градом, а на горі чорніло кілька дубів та кущиків, ніби занесених снігом навкруги. Зверху гора лисніла рожевим одлиском, таким делікатним, як рум'янець на щоках молоденької панни.

— Диво дивне! Гора дійсно вкрита снігом! — шепотіла шляхта, а декотрі панії зашепотіли молитву і хрестились, здивовані тією незвичайною проявою у спасівку.

— Господи Ісусе! Це не на добро! — обізвалась одна немолода княгиня. — Це або на голод, або на чуму. Це не на добро! Це на якийсь попуст божий.

— Це на чуму в Україні, а на здоров'я Польщі, — сказав Потоцький. — Ця з'явина в натурі певно якийсь знак божий, знак з неба проти чогось.

Пани й панії стояли й дивувались. Тим часом сонце виглянуло з-за діброви, неначе висунуло золоте чоло з пучком золотих кучерів навкруги. Потім одразу проміння, ніби стріли, шугнули, розтяглися й впилися в блакитне небо. А за тими золотими стрілами викотилось пишне сонце й помаленьку піднімалось над дібровою, неначе огняста казкова птиця розпустила золоті крила й піднімалась стиха, помаленьку. Гора залисніла зверху чудовим, різким білим блиском, і на боки впали делікатні білі сутінки, неначе на полах білого шовкового убрання.

Сонце покотилось вгору, піднімалось все вище та вище, і гора заблищала, залисніла й замиготіла усіма кольорами ясної веселки, неначе вона була обсипана битим кришталем, в котрому грали й миготіли проміння сонця. Здавалось, ніби з неба впала веселка, поламалась, подробилась і покришилась, і обсипала тими пишними кольоровими окрушками усю гору з верху до низу. Тім'я гори біліло, неначе сніг, аж різало в вічі. Усей поділ гори саяв оранжевими, жовтими та ясно-зеленими огнями, неначе чиясь рука оповила гору пишними парчевими торочками та позументами. По усій горі суспіль миготіли брильянтові пучки білого світа, переливаючись то зеленими, то жовтими делікатними одлисками.

А тим часом санки готові: час їхати на влови, бо припече сонце, то й сніг розтане. А нумо, в дорогу! Рушаймо!

Усі рушили з палацу і вийшли за двір. Недалечке од двору починався ліс. В лісі уся дорога біліла, неначе дійсно була вкрита снігом та градом. За двором на битому шляху стояв рядок санок. Пани й панії повскакували в санки. Коні ледве тягли санки по землі, поки довели до лісу. Пани й панії спохвату навіть не придивились до того снігу. Полозки запищали, підрізи завищали. Сіль хрущала, неначе кричала. Аж тоді пани, прочумавшись, почали додивлятися до дороги.

— Це не сніг і не лід! Це щось інше! — гомоніли панії.

— Та це потовчено скло чи... сіль... — заговорив Конецпольський до Єремії. — Що воно за проява!

— Що воно за проява! Ніби сіль! Князю Єреміє! та це ж обсипано шлях сіллю, чи селітрою, чи що! — гукав до Єремії з санок Потоцький.

А коні летіли, як навіжені, й незабаром вискочили з лісу на лису білу гору. Єремія скочив з санок. Пани й панії повскакували й собі, понахилялись і полапали руками той дивний сніг; крижинки були теплі. Лащ лизнув язиком і крикнув:

— Ясновельможні панове! Та це ж омана! Це мана! Це не град і не сніг, а справдішня солонна сіль! Князь нас піддурив! Навів на нас ману!

— Ага-га! це князівська фацеційка! Це жарт ясновельможного князя Єремії! — загукав Потоцький.

— А що! добре піддурив вас? — обізвався Єремія. — То, бачте, моїй коханій Гризельді, як ще тільки ми сюди прибули, заманулось побачити ці гарні гори взимку під снігом. От я й обсипав їх своїм князівським снігом у спасівку, не дожидаючись, поки бог потрусить їх своїм справдішнім снігом. Правда, що мій сніг вийшов солоний, але все-таки Гризельда задалегідь вже влітку намиливалась здалеки зимовим виглядом на ці лисі гори.

— Зимовим виглядом у спасівку! От це так фацеція, варта князів Вишневецьких, — сказав чорнявий Воронецький.

— Про це диво заговорить уся Польща й Україна і Литва, — сказав Потоцький. — Навіть славні Потоцькі не вміли вигадати фацеції, вдатнішої й кращої за цю.

— А я ще й хрестилась і богу молилась, неначе сподіваючись якоїсь пошесті або напасті! Оце гаразд! — сказала регочучись панна Варвара.

— Молилась од солі і до солі! І це добра фацеційка! Сміх та й годі! — сказав Лащ і зареготався на усю свою здорову пельку.

Усі пани й панії реготались так, аж луна залунала по горах та дібровах.

— Коли тут зима в спасівку, то ми посідаємо на снігу та й поснідаємо оттут під дубом. Гей, слуги! напинайте намети! — гукнув Єремія до наймитів шляхтичів.

— Але хоч ми теперечки стоїмо й на снігу, то все-таки нехай напинають намети в холодку, бо на цьому снігу ми нізащо в світі не змерзнемо: не буде холодно, — обізвалась Гризельда.

Слуги понапинали пишні парадові князівські білі намети, облямовані на бильцях та бережках золотою парчею та червоними шовковими смугами. На землі, вкритій сіллю, розіслали килими. З санок поносили напої та наїдки. Слуги поналивали в кубки венгерського. Пани випили по кубкові й крикнули: — Віват ясновельможному князеві Єремії! віват князівській фацеції!

І дикі гори і кущі та нетри обізвились з усіх боків троїстою луною: віват, віват, віват!

— А чи знає ваша милость, князю Єреміє, що на цій самій Лисій горі я настромив на палі два десятки козаків, ондечки там на самому краєчку кручі! — крикнув гетьман Потоцький.

— А чи знає ваша милость, князю, що на цьому самому місці, де ми сидимо, я настромив на палі три десятки козаків і два десятки їх дітей! Може, не ймете віри? їй же богу, кажу правду! їх кров отут під нами присипана сіллю! — крикнув чваньковитий Лащ.

Усі знали про Лашеву чваньковитість, одначе усі були такі ймовірні, що пойняли йому віри.

— А ми потрусили сіллю це місце, полите кров'ю схизматиків і тепер поливаємо його венгерським. Нехай живе висока вольна шляхта! Нехай гине Україна з козаками! — крикнув князь Єремія.

— Нехай згине Україна! Нехай живе вольна шляхта! Нехай Україна згине! згине! згине! — крикнули пани, і знов гори й нетри неначе тричі обізвались: згине, згине, згине!

Тим часом в далечіні, за Мгарським монастирем у діброві почувся гук труб. Труби гули то в одному місці, то в другому, неначе перегукувались, неначе блукаючи по лісі пастухи. Ще вдосвіта Єремїїні старости вигнали на влови, на облаву усіх панщанних мужиків з села. Облава наближалась і гнала до Лисої гори звіра. Труби трубили в діброві безперестанку. Гук ставав виразніший і все наближався до наметів, неначе кликав панів у діброву. Пани вискакували з наметів, хапали рушниці, накидали їх на плечі, причеплювали до поясів ножі та шаблі, неначе готувались на битву з ворогами.

— Час, панове, в діброву! Рушаймо! Звір набігає! — крикнув Єремія.

Пани похапцем кинулись в діброву, стали довгим рядком і рушили в гущавину. Панїї висипали з наметів.

— Ой лишечко! а що як сюди набіжать вовки та кабани?— крикнула сполохана панна Варвара.

— То ми їх будемо стріляти, — промовила Гризельда й вхопила в руки рушницю, набиту набоєм. — Беріть про всякий випадок рушниці в руки і ставайте коло наметів, — крикнула вона до паній та паннів.

Деко́трі пані́ї забрали рушниці в руки, деко́трі, боязкіші, поховались в намети і з цікавістю виглядали звідті́ль.

Незабаром в лісі почулося стріляння, неначе дерево ламалося і падало од бурі. Ліс затріщав, залущав, загув. Труби гули та ревли, неначе воли на ревищі, зачувши товариачу кров чи сирість. Над дібровою звідусіль вилося та шугало сполохане лісове птаство. А рушниці бахкали та тріщали то в одній місцині, то в другій. Діброви неначе стали живі; столітні дуби ніби закричали й заохали чи од болісті, чи з дива. Незабаром на Лису гору повискакували з гущавини зайці й стрілами замиготіли по білій горі. Десь з гущавини продерлась серна й ніби покотилась вздовж гори. Гризельда націлилась в неї, стрельнула й влучила в неї. Серна підскочила високо вгору, забрикала ногами на повітрі й беркицнула на землю. За серною виплигнули дві лисиці, а за ними ніби слідком гнався вовк. Пані́ї стріляли навмання, не націлюючись, і не потрапляли в дичину. Згодом через ліщину продерся дикий кабан і, засліплений переляком, прямував просто на намети.

Пані́ї ойкнули й крикнули. Гризельда випалила на кабана, але не влучила в його. Куля зачепила за ікла, засвистіла і покотилась, черкаючись об дрібки солі. Панни вискочили з наметів і, вглядівши, що кабан живий, знов поховались.

— Стріляйте йому в бік! — крикнула Гризельда. Пані́ї вистрелили. Кабан перелякався й повернув у ліс. Слідком за ним зачервоніли червоні смужки й патьоки по білому ґрунті. Кабан сховався в гущавині, але зараз впав і задриґав ногами.

Згодом трубні гуки замовкли. Бахкання з рушниць зтихло. Діброва притихла, неначе втомлена лепетлива та говорюча молодиця. На гальовину з лісу висипались пани та вловчі. Вони волокли в руках зайців, лисиць, вовків. За ними слідком з'явилися старости та хлопці й несли на дрючках постріляні серни та дикі кабани. Безліч набитої дичини здивувала панів. Після усіх придибав молодий Конецпольський, він ніс в руках два молоді бобри. Сівши на засідки у верболозі та в осоці над

Сулою, він підстеріг у березі два бобри й застрелив їх. В ті часи ще не зникла в річках в Чернігівщині та в Полтавщині ця дорога животи́на.

— Оце один для дорогої панни Варвари, а другий для княгині Гризельди, — сказав молодий Конецпольський і подав одного бобра своїй молодій, а другого Гризельді.

Лаш та Потоцький почіпляли за задні позв'язувані лапки зайці та лисиці та вовки на гілках кругом наметів. Дичина гойдалась, неначе повішана на шибеницях.

— Ото навішали дичини! неначе козаків на шибеницях! — кричав Лаш. — Чисто ніби козаки теліпаються на шибеницях та на гіллі.

Чоловіки, вийшовши з діброви, з облави, та старости стояли лавами оддалік, поздіймавши шапки, і дивились на той дурницький бенкет свавольної гулячої шляхти.

— Чи ти ба! чисто неначе відьми та упирі злетілись на коцюбах на Лису гору. Понапивались людської крові, а оце тепер питимуть звірячу кров. А солі скільки збавили! Ото збитки! Ото збитки! Збиткуються на Україні гірше за татар, ще й знущаються над нами! — шепотіли тихенько панщанні люде.

— А ви, хлопи, за те, що гнали добре звіра на облаві, заберіть собі оцю сіль. Та збирайте до дрібочки, бо як часом лине ливцем тучний дощ, то щезне уся риба в Сулі, зникнуть і мої боброві лови, — крикнув Єремія до селян.

— Спасибі за ласку, ясновельможний князю! — говорили селяни й поклонились своєму дідичеві в пояс.

— Ну, тепер хоч би й до господи! — промовила Гризельда.

Дичину склали на вози, на розстелені зелені гілки, прикрасили вози, понатикали за полудрабки зеленого гілля й повезли дичину попереду. За тими возами рушили на санках п'яні пани. Один князь Єремія був тверезий і, сидючи в санках, думу думав. Він був байдужнісінький до тієї дорогої фацеції, яку він стругнув для панів, навіть нищечком сміявся, що вчинив ту великопанську дурість.

"Вчинив я оцю шляхетську дурість, збавив багато солі. Хлопи змарнували багацько часу надаремно... але... але за мене загомонить уся Польща, Литва й Україна. Ймення князя Єремії Вишневецького облетить Польщу, загляне в усі закутки, і про мене стане слава скрізь між гордою шляхтою", — думав Єремія, і гордість і чваньковитість засвітилися в його чорних блискучих очах.

Ще тиждень гуляли та пили пани в Єреміїному палаці. Тиждень гуло в палаці, неначе в здоровому улику бджоли, доки пани не потомилися од гульні і постерегли, що треба ж і честь знати. Тоді ще не було приказки, що гість на перший день — золото, на другий день — срібло, а на третій — мідь та й к чорту їдь. До міді в їх дійшло, у великих тодішніх панів, аж через десяток днів.

VII

Гризельда швидко звикла до нового краю. Поважна та розумна, вона не любила забавок, не любила веселого шумливого товариства, хоч була ще й молода. Єремія їздив по своїх далеких маєтностях, наглядав за новими осадами, дбав про господарство, а увесь свій вільний час оддавав своєму укоханому військові. Часом цілі дні й тижні Єремія не показував очей в своїй господі, їздячи по своїх маєтностях. Гризельда була добра господиня: вона наглядала за домовим господарством, обсадила свої покої робітницями, швачками, пряхами та ткалями. Серед своїх покоївок та швачок вона не зазнавала нудьги.

А тим часом Гризельда пам'ятала про місію, яку завдали їй єзуїти, од'їжджаючи з Лубен. Не згадуючи й словом за пропаганду католицької віри перед Єремією, вона потаємці од його заходилась вкупі з домініканами розповсюджувати католицьку віру в Лубнах.

Побивши козаків, обгородивши та захистивши себе од Москви та Швеції, польська шляхта за короля Владислава IV кинулась на розкіш. Не один Вишневецький справляв бенкети в Лубнах та тішив магнатів, обсипаючи сіллю гори та шляхи та справляючи поїзди в спасівку на санках. Шляхта наче забулась про битви та військові справи. Гульня без міри, вино, танці, гультяйство, залицяння, п'янство, розсипання грошей — стало неначе поважним ділом для усієї шляхти, од найбагатішого магната до найдрібнішого дідича. Про козаків і татар шляхта неначе й забулась.

Татари добре знали, що козаки побиті й розігнані по селах, що реєстрових козаків зосталось дуже мало, знали, що вже не було кому стерегти границі од степів. Через рік після того, як Вишневецький перебрався в своє завсідне житло в Лубни, 1640 року зимою несподівано велика сила татар напала на Україну й на Московське царство. Татари кинулись на Поросся, на Корсун, влетіли в Лубенщину, забігли в Московське царство, забрали сто тисяч людей, забрали силу товару та коней і погнали в Крим. Багато Єреміїних сіл попалили й сплюндрували татари.

Впала козацька сила, не стало й оборони і для української границі, і для самої Польщі.

Але Єремії Вишневецькому не в думці були татари. Він хапав землі, хапав маєтності, де тільки можна було хапати. Збирав гроші й заводив велику силу двірського війська, щоб стати найвище за всіх магнатів і верховодити над панами на всю Польщу, Литву й Україну.

В той час і інші польські магнати захоплювали собі землі в полтавських вільних степах, а потім випрошували, а часом і вимагали в короля привілейні грамоти на ті маєтності. Вони вважали на короля Владислава тільки як на короля, потрібного для їх задля того, щоб він роздавав їм староства та затверджував за ними вольні землі своїми грамотами.

Єремія захопив Хорольщину, котру вже давно королі подарували Станіславові Жолкевському, і вже там хазяйнував. Несподівано старости заповістили Єремії, що Олександр Конецпольський вже оселився в Гадячі, вже господарює на всіх гадяцьких землях. Єремія стривожився.

Вишневецький під приводом своїх старостів послав до Гадяча своє військо. Військо несподівано напало на Гадяч і обгорнуло його навкруги, неначе вороже місто. Невеликий палац, стайні, загороди, надвірні хати запалили разом і згоріли в одну годину. Лубенські старости зігнали з села хлопів з плугами, звеліли виорати увесь двір, усю оселю, де стояло забудування Конецпольського, й засіяли житом. Єремія зараз посадив своїх старостів на господарство в Хоролі та в Гадячі.

Вигнавши одного сусіда з Посулля, Єремія зараз напався на другого. Король оддав Ромни своєму приятелеві Адамові Казановському. Але Вишневецький вважав на Ромни як на Посулля, належаче до його маєтностей. В той час в Лубнах пішла чутка, що Казановський помер. Не вважаючи на волю королівську, Єремія зараз послав вчинити заїзд на Ромни. Заїзд вчинив в Ромнах те саме, що в Гадячі.

Магнати у Варшаві підняли ґвалт, що Єремія свавільно хапає та присвоює собі чужі маєтності. Казановський зараз розпочав позов на Єремію.

За свавольні вчинки король засудив Єремію "на баніцію", себто на вигнання з Польщі.

— Ну, не заподіє мені король лиха! — крикнув Вишневецький до Гризельди. — Хто наслідиться вигнати князя Вишневецького з Польщі та з України? Ще не родився на світ той, хто мав би силу вигнати за границю князя Вишневецького. Я мабуть швидше випру самого короля з Польщі вкупі з його улюблеником Казановським.

Саме в той час збиралися сеймики, щоб вибирати посланців до варшавського сейму. Вишневецький приїхав до Луцька на сеймик, справляв для дрібної шляхти бенкети, поїв та підкупував панків і видурив у шляхтичів такий наказ для своїх посланців у Варшаву, що сеймик дає право своїм посланцям встоювати за право Вишневецького на Ромни. Сеймик вибрав самого ж таки Вишневецького за посланця од волинської шляхти у варшавський сейм. Не вважаючи на те, що Єремія був вже засуджений на вигнання, він прибув до Варшави як сеймовий посол, неначе задля того, щоб насміятись з короля. Король добре знав, що Єремія буде стояти проти його на сеймі й "зірве сейм", як тільки король не верне йому Ромнів. І справді, король зняв з Єремії баніцію й вернув йому Ромни, тільки присудив Єремії заплатити Казановському сто тисяч злотих.

Забравши Ромни, Єремія думав вдержати й Гадяч і потоптати своїми магнатськими ногами усякий закон, усяке право. Магнати в ті часи дійшли до такої сили, так забрали в руки короля, що король, давши грамоту на скарбові маєтності одному панові, часом мусив одбирати ту грамоту в його й давати маєтності другому, дужчому й багатішому магнатові.

Конецпольський подав позов у суд на Вишневецького, так само як і Казановський. Варшавський сейм покликав Вишневецького на суд, але Вишневецький заповістив, що він нездужає й з тієї причини не може прибути на сейм. Через рік знов зібрався сейм, знов покликали Єремію на суд. Конецпольський вимагав у Єремії, щоб він присягнув, що був і справді тоді слабкий.

— Покажу ж я і сеймові, й швагрові, який я слабкий, — сказав Єремія і, прибувши на Волинь, зібрав чотири тисячі свого війська й поїхав до Варшави.

Тільки що пани засіли в сеймі, Єремія обступив з військом сеймову "ізбу" і, розлютований, крикнув до сеймовиків: "Як не присудите мені Гадяча й Хорола, то я дамся вам взнаки: я порубаю на шматки і Конецпольського, і усіх панів, що встоюватимуть за його, й самого короля".

Єремія крикнув ці слова, махнув кривою шаблею, посварився на сеймових посланців і вискочив з сейма, як навіжений. Пани загомоніли. Король сполохався. Усі знали, що Єремії нема впину, нема закону, нема права, коли він розлютується: усі були добре відомі тому, що навісний Єремія може вчинити здорову зам'ятню та збити бучу зо зла й зопалу через свої палкі й нездержливі нориви. Король і сенатори ублагали Конецпольського хоч не вимагати в Єремії присяги, доки він вийде з військом з Варшави. Єремії обіцяли переглядіти позов Конецпольського на окремому суді. Але згодом суд все-таки дав такий присуд, щоб Єремія вернув Конецпольському і Гадяч, і навіть Хорол, як належачий з давніх-давен до скарбових королівських земель, а не до Посулля князів Вишневецьких.

Од того часу пани й король зненавиділи Вишневецького за його гордовитість і нахабність. Король почав заздівати Єремію, чи не має він часом на думці одбити його рід од польської корони і його самого скинути з престолу.

Гордий з панами та магнатами, Єремія не гордував з тими панками, що були менші за його і корились йому. З тими панками, що йому корились, запобігали його ласки, кланялись йому, Єремія ставив себе запанібрата. Єремія часто їздив до своїх управителів на хрестини, навіть держав до хреста їх дітей, їздив на похорон одного свого управителя Закревського, з своїми жовнірами обходився просто, був дуже ласкавий до їх. Магнати ненавиділи його, а дрібна шляхта й військо любили його.

Раз в кінці літа Єремія й Гризельда, перебуваючи в Лохвиці, поїхали в Сенчу до одного свого управителя Суфщинського на хрестини. Суфщинський просив князя Єремію в куми. Гризельда поїхала з Єремією з нудьги, щоб розважити себе. Поприїжджали на хрестини деякі Єреміїні управителі й дрібні шляхтичі, і католики, і православні. Гості стояли коло порога й шулились перед таким значним кумом, неначе поприлипали до стіни та до дверей.

Єремія та Гризельда сиділи на старосвітській високій канапі, закритій злинялим недорогим килимом. З другої кімнати вийшла породілля, бліда та схудла після родива, і привітала високих гостей. Вона була православної віри, але чоловік її був поляк і католик. Він звелів охрестити дитину на католицьку віру. Привітавшись до високого кума, господиня сіла на стільці. Тоді Єремія сам попросив шляхтичів сідати. Гості посідали рядочками на довгих простих ослонах. З дверей виглянуло кілька жіночих голів, щоб подивитись на князя й княгиню. Управителева оселя була давня, заведена ще за Єреміїного батька Михайла. Стара хата вже осіла, увійшла в землю й перехнябилась на один бік. В малесенькі віконечка заглядав старий та густий, як ліс, садок. Сволоки в низеньких кімнатках неначе понависали над головами гостей. Ця стара оселя чогось нагадала Єремії старий батьківський палац в Києві та в Вишневці. Перед його очима виникла, ніби з туману, схудла та бліда постать його матері Раїни в київському палаці, тоді як вона виряджала його в далеку дорогу. Але ці згадки молодих літ тільки на одну мить майнули й згасли, як у тумані. Черстве князеве серце не потеплішало од тих дитячих згадок.

Незабаром з Лубен приїхав старий ксьондз чернець, білявий, лисий та сіроокий. Куми стали перед столом. Винесли дитину і старий ксьондз перехрестив її, взяв на руки і подав Єремії. Шляхтичі стали позад кумів. Ксьондз розпочав хрестити дитину. В одчинених дверях стовпились жінки й старі баби сусіди, запрошені Суфщинською на хрестини. Між ними були й жінки прибувших на хрестини шляхтичів, були й козачки. Позад їх з-за плечей визирали наймички та усяка челядь.

Єремія скося поглянув на той жіночий натовп в дверях. На самому порозі стояла вже немолода жінка в намітці, в шовковій юбці й в плахті, а позад неї серед усяких наміток та хусток виглядала молода козачка незвичайної краси. Та красуня була молоденька удова Тодозя Світайлівна, а поперед неї стояла її тітка Мавра. Жінки дуже пильно оглядали Гризельду, зиркали очима на Єремію, роздивлялись на гостей з великою цікавістю. Очі з дверей зорили та бігали по світлиці, по гостях, примічали усякі дріб'язки, розглядали, які в князя очі, які в княгині брови, як вона була убрана, які в кого вуса, чи довгі, чи короткі. Все це вони примічали і неначе записували в довгі записи, щоб потім читати з їх ці новинки своїм кумам та сусідам тиждень, місяць, а то й рік.

Єремія зирнув орлиними гострими очима на той жіночий натовп. І його очі якось несамохіть впали на Тодозю Світайлівну, впали й спинились. Він примітив лице біле, неначе виточене з слонової кості різцем якогось великого майстра, а на круглому чолі високі брови, а під бровами такі пишні карі ясні очі, яких Єремія ще нігде не бачив на своєму віку. Повненькі уста були випнуті й обведені так виразно, так гарно, неначе вони були намальовані. На шиї червоніли разки доброго намиста та блищали золоті дукачі. Чорний горсет неначе влип в тонкий стан і спадав на ясну шовкову квітчасту плахту. На білому чолі лиснів пружок од парчевого очіпка, що висунувся з-під білої низенької намітки.

Єремія вирячив очі на Тодозю, неначе вглядів якесь диво. Тодозя почутила, що його чорні гострі очі неначе різнули її по душі: різнули якось неприємно, ніби погляд хижого недоброго чоловіка. Вона одхилила голову за широкі плечі та за намітку своєї тітки Маври, бо не видержала того гострого блискучого погляду.

"Господи, які в його гарні, аж чорні, але й страшні очі, — подумала Тодозя. — Цей князь не дивиться, а буцім тебе ріже очима, як ножем".

Але цікавій Тодозі знов заманулось глянути на ті очі, що ріжуть, мов ножем. Вона не втерпіла, висунула голову з-за тітчиних плечей і знов зирнула на смуглявий Єреміїн вид. Єремія став поважний. Він спустив віка

з довгими чорними віями і неначе думу думав. Але незабаром віка в одну мить розплющились, піднялися вгору, й знов на Тодозине лице впали пекучі гарячі очі. Вона не видержала того погляду і знов одхилила голову за тітчину намітку.

"Та й красуня ж ото стоїть в дверях! Які в неї пишні очі, неначе аж лащатся до серця, аж гладять по душі шовком. Певно якась козачка. Аж треба буде довідатись, хто вона така. Яка краса! Які уста, неначе калина в зеленому листі! Яке личко делікатне, неначе в якоїсь королівни. Це якась перлина, що випадком закотилась в ці пущі, в це бескеття".

І Єремія почував, що не може одвести очей од тієї перлини, неначе перед його очима з'явилось якесь невидане й нечуване диво, неначе з раю прилинув херувим з нетутешньою красою.

А в кімнатах було тихо-тихо. Усі стояли непорушне, неначе подобі людей, вироблені з каменя. Один ксьондз тихо бубонів молитви, вряди-годи ворухивсь і наводив на всіх ще більший спокій, ще більшу непорушність та ніби скаменілість своїм рівним голосом. Єремія не зводив очей в пишного личка гарної козачки. В йому запалилось серце одразу, неначе якимись чарами. Тепер тільки він постеріг, що й досі ще не любив щирим коханням нікого, навіть Гризельди. В його дужій залізній вроді неначе спануло одразу полум'я, як це буває в дуже палких, але міцних і жорстоких на серце людей.

Тодозя вже оговталась з гострим позиром Єремїїних очей і оглядала його з цікавістю молодої удови, оглядала його невисоку, сухорляву, але широкоплечу постать, його довгобразий вид з випнутим, круглим високим чолом, облямованим навкруги стрімкими чорними, буцім трохи посіченими кучерями.

"Диво та й годі! Чи князь гарний, чи чудний на виду, чи він страшний, цього я ніяк не вгадаю; аж треба буде в тітки Маври спитати", — думала Тодозя, придивляючись до князя.

А тим часом Єремія зирнув на Гризельду, що стояла коло самісіньких дверей в кімнату, зирнув на Тодозю, котра ніби щулилась позад неї коло одвірка. І Гризельда здалась йому негарною, навіть простою на обличчя, з грубими бровами, навіть остаркуватою.

Ксьондз скінчив молитви. Єремія оддав дитину кумі, поклавши на дитину "на повивач" жменю червінців. Усі гості в світлиці заворушились, неначе несподівано ожили кам'яні подобі людей і заворушились. Гризельда попросила несміливих шляхтянок та козачок сідати. Жінки посідали рядочком на ослоні і стиснули себе, неначе в тісній баби грали. Єремія та ксьондз сіли на канапі. Гризельда почала балакати з декотрими жінками. Шляхтянки на велику силу ледве насмілювались обзиватись словом до княгині на її усякі запитання.

— А ти чия, молода молодиче? Чи шляхтянка, чи городянка з Лубен?
— спитав Єремія в Тодозі.

— А чия ж я? Світайлова! — сміливо обізвалась говорюча Тодозя.

— А хто ж то Світайло? Я щось не чув в Лубнах ні про якого Світайла,
— сказав Єремія.

— Не чув, князю, бо мого Світайла вже й на світі нема; то й не диво, що ти про нього не чув.

— А де ж він дівся? — спитала Гризельда, осміхаючись, що Тодозя одмовляла князеві й надто вже сміливо, і ніби трохи жартовливо.

— Мій Світайло поліг в битві, — сказала Тодозя. — Він козакував.

— То ти козачка? — спитав Єремія. — Може то я і вбив твого Світайладесь під Лукомлем або над Старицею, коли він був там з Остриницею або з Гунею?

— Ні, ясновельможний князю, не княжа рука його вбила: він був реєстровий козак, його вбили татари тоді, як набігли на Посулля та Поросся, а я залилась удовою й живу при братові та при тітці в Лубнах, — сказала Тодозя.

— То ти лубенська? — спитав Єремія.

— Ми живемо в Лубнах; маємо там леваду й хату, — обізналась Мавра.

— Щось ви мені невтямки, хоч я знаю багато людей в Лубнах, — сказав Єремія.

— Бо ми маленькі людці, то тим вашій милості, князю, і не далися втямки, — сказала Тодозя й засміялась.

Її верхня губа, трошечки більша за спідню, піднялася вгору, і з-під неї блиснули чудові дрібні білі зубки. На повних щоках мигнули ямочки і знов сховались.

"Ну та й пишна ж ця молода удова! гарна, як говорить, гарна, як мовчить, а ще краща, як засміється!" — подумав Єремія й почував, що його обіймає якийсь огонь, приливає до серця й запалює душу, запалює раптово, як суху соломку влітку у велику спеку запалює пожежа. Йому одразу заманулось обняти той тонкий стан і цілувати повненькі червоні уста, цілувати без міри, без кінця чорні високі брови і пишні карі очі. Єремія почервонів. Його чорні очі зайнялися й блиснули, як у хижого вовка в той час, як він кидається на ягницю.

Увійшов господар, а за ним вступили наймички і почали ставити столи та застеляти їх скатертями для обіду. Жінки підвелися з ослона разом в одну мить і вийшли в кімнату, неначе їм хтось скомандував виходити.

— Куди ж це ви йдете? Сідайте з нами обідати, бо мені самій без жіноцтва буде й ніяково, і нудьга мене братиме за столом, — сказала Гризельда.

— Сядемо з вашою милостю, ясновельможна княгине, і розважатимемо, як господиня скаже, а як не звелить господиня, то ми обідатимемо будлі-де, хоч і в садку під яблунями просто неба на землі, — обізуалась з-за дверей весела Тодозя.

— Отже ж ти, Тодозю, навела мене на думку, що тепер в садку краще обідати, ніж в хаті. В світлиці стало надто вже душно. Звели, пані господине, повиносити столи в садок. Оттам сядемо за столи в затінку в холодочку під старими яблунями, — промовила Гризельда до господині.

— Коли княгиня цього бажає, то й справді ходім обідати в садок, — сказав Єремія.

В низенькій світлиці стало душно. Товстий ксьондз все втирав піт на лобі рукавом сутани. Гладкі шляхтичі та старости почервоніли і аж сопли од духоти. Зачувши загад од Гризельди, вони повставали з лавок, в одну мить повиносили столи в садок за хату на причілок і поставили під старими віковічними яблунями. Надворі було не так душно, як у світлиці, легенький вітрець повівав, неначе подихував од заходу і шелестів листом. Господар попросив сідати князя й княгиню за столи. Гризельда посадила поруч з собою Мавру, а проти себе її небогу Тодозю. Дрібні шляхтичі посідали насупроти князя й княгині. Єремія балакав з своїми управителями та старостами про господарство, про нові осади то над Сулою, то над Удаєм. Шляхтичі спочатку вели розмову несміливо, але потім згодом, випивши по чарці — по другій, набрались сміливості, стали балакати голосно й поводились з князем запанібрата. Кожний шляхтич в душі та в думці вважав на себе, як на рівню князеві.

— Як же ти, Мавро, господарюєш з своєю небогою, коли у вас обох чоловіків нема? — спитала в тітки Гризельда.

— Є в нас господар, мій брат Панас, хоч цей господар ще молодий і нежонатий, — сказала Тодозя.

— Та й цього господаря нема тепер вдома: десь поїхав за Дніпро, — обізвалась Мавра.

— Ми вдвох з тіткою справимось таки за одного чоловіка: тітка коло худоби, а я коло коней; тітка діжу місить, а я обід готую. Тітка корови доїть, а я жену коні до води, часом тітка коло роботи, а я вивернусь боком та лежу. Скласти докупі дві жінки, то з їх і вийде або один, або півтора поганеньких чоловіка. Оттак яюсь і живемо на світі, — сказала Тодозя.

— Чи достачає ж вам левада хліба? — спитав Єремія.

— А чом же! Хвалить бога, є що їсти. Нам з тіткою небагато й треба, ми їмо потрошку: тітка за обідом з'їсть горщик вареної бараболі, а я вкладу в копи макітерку вареників, то нам і не багато треба, та так яюсь удови і перебиваються, — сказала Тодозя й зареготалась.

— Та то Тодозя вигадує вигадки, бо весела на вдачу. Так вже їй бог дав: а в нас, хвалить бога, є й корівки, є доволі й молока й сира. І хліб в нас довільний, бо в нас держава давня: та, що над Сулою левада, то таки наша батьківщина й дідизна. Ми з давнього козацького роду, — сказала Мавра.

Єремія насупив брови і почав крутити довгого чорного вуса. Згадка про козаків, про їх дідизну, очевидячки, була йому неприємна. Він почав заздрівати, що жінка й небога великі прихильниці козаків.

— А ти ж, Тодозю, дуже плакала, як татари вбили твого чоловіка? — спитав Єремія.

— Поплакала та й забула. Не вік же вічний мені сльози лити, бо сльозами не вернеш нікого з того світу. Колись плакала, а тепер вже й од смішків не цураюся, бо я зроду весела на вдачу.

— Погано зробила, що й тоді плакала: за козаками неwart плакати, бо вони спротивились та пішли на суперечку з шляхтичами, — обізвався один вусатий панок.

— Чи спротивились, чи ні, це вже до нас, бабів, не стосується, бо баби на сейми не їздять і на війну не ходять, — сказала Тодозя.

— А ти б поїхала на сейм? — спитав Єремія й засміявся.

— Атож! якби тільки мене пустили туди, то й пішки пішла б, не те що поїхала б, та тільки горенько, що нас туди не просять, — сказала Тодозя.

Шляхтичі пили й гомоніли. Вони й забулись, що за столом сидять князь та княгиня. Вітер шелестів листом, гойдав гіллям, але шум та гомін перемагав і заглушував той шелест листу. В кінці обіду баба-повитуха винесла на одній тарілці жбан варенухи, а на другій — купу пучків з червоної калини та з васильків. Вона налила два кубки варенухи і подала поперед усього князеві та княгині, поклавши на тарілку два найбільші пучки калини та квіток. Єремія й Гризельда кинули на тарілку по золотому талярові й взяли кубки. Баба поклонила їм у пояс і обнесла усіх гостей кубками варенухи та подавала пучки калини. Гості кидали бабі на тарілку хто по золотому, хто по п'ятаку, хто й по шагу.

Довго сиділи гості за столами. Очевидячки, їм не хотілось вставати з-за столів, де над головами шуміли яблуні, а вітер повівав прохолодою. Вже надворі сутеніло, вже й череда прибігла з поля, а гості все сиділи, балакали та попивали варенуху, заїдаючи обід маківниками, яблуками та грушами.

— Чи ти пак, Тодозю, вмієш килими ткати? — спиталась в Тодозі Гризельда.

— Атож! Ще б пак не вміла, — сказала Тодозя.

— В мене покоївки челядниці розпочали ткати здоровий килим, та ми йому ніяк ладу не дамо. Козачки до цього діла здатні, ще й дуже здатні. Може б ти прийшла до мене та допомогла мені хоч порадою в цій делікатній роботі, — сказала Гризельда.

— А чом же! То й прийду й допоможу не тільки порадою, а й руками, коли я там потрібна. А може буду так потрібна, як п'яте колесо в возі. Там вже, ясновельможна княгине, самі побачите, — сказала Тодозя.

Сонце стояло на заході, було вже наготові впасти десь у степах і сховатись в зеленій траві. Шляхтичі все пили і голосно балакали. Гризельда встала з-за стола й подякувала господині за обід. Слідком за нею встали й жінки. Гризельда пішла по садку на прогуляння, а за нею пішло усе жіноцтво. Єремія не зводив очей з Тодозі. Вона неначе причарувала його якимись чарами, його позир слідкував за нею, доки манячила через рідке гілля її червона запаска та квітчаста плахта, доки біліла крізь зелений лист її тонка намітка.

"Це якась чарівниця. Чимсь вона мене чарує, коли я не можу одвести од неї очей, — подумав Єремія, — і голос у неї дивний, дзвінкий, як струна, і очі пишні, аж голова од їх морочиться. Це така краса, якої мені ніколи на віку не доводилось бачити".

І Єремія почував, що якась сила тягла його слідком за Тодозею, тягла його, як він дивився через рідке гілля на її височеньку рівну постать, як ловив очима мигаючі червонясті та білі хвильки світа од її убору. Він ледве всидів на ослоні, ледве вдержався, щоб не побігти слідком за Тодозею, не засісти в гущавині й не кинутись на неї, як кидається вовк на ягницю, але він знав, що з нею гуляє Гризельда.

— Ну та й гарна ж оця Тодозя, враг її матері! — не втерпів і якось несамохіть прохопився Єремія.

— Це якесь диво, а не молодиця, — обіззався пан Суфщинський.

— Гарна, як писанка, дідько б її взяв, — промовив Єремія.

— Схочете, князю, то вона буде ваша, — сказав один управитель, — тільки дайте нам загад, то ми вчинимо княжу волю, і Тодозя буде ваша.

— Цур їй! Не зачіпайте її, — сказав Єремія, не дуже охочий до жіноцтва по своїй вдачі.

Але це так тільки говорилося. Єремія почував, що Тодозя стала задля його потрібна, як повітря, без котрого не можна ні дихати, ні животіти.

"Вона буде моя, повинна бути моєю, хоч би мені довелось змести з землі й її хату, і її оселю, і тітку Мавру, і брата, хоч би довелось кров'ю залити її леваду", — думав Єремія, стискаючи кулаки од огню, що наливав його серце.

Сонце впало десь в степу, неначе золота птиця пірнула в зелену траву. Густа тінь лягла під яблунями. А гості усе сиділи та пили. Господиня звеліла принести на столи світло і подавати вечерю. Гризельда, нагулявшись з жінками, знов вернулась з ними до столу. Тодозя сіла проти Єремії. Вона примітила, що в князя очі горять і блищать, неначе дві жарини, примітила, що ті очі впились п'явками в її очі. Вона вгадала, що не вино та варенуха запалили ті очі, бо князь не пив вина. Вона вгадала, що то її краса запалила ті страшні й гарні чорні очі, запалила небезпечним для неї огнем. Молодій удові стало чогось так страшно, неначе коло неї десь недалечке, десь в гущавині яблунь заворушилась нечиста сила, втирила в неї свої страшні баньки й насторочилась або згубити її з світу, або заподіяти якесь велике лихо.

"Ой лякає мене цей князь своїми чорними очима, лякає мене страшним поглядом, неначе хоче кинутись на мене, як кидався в битвах на козаків. І навіщо було мені їхати на ці хрестини? Ой не добро віщують його страшні й пишні очі!"

Тодозя почувала якусь тривогу в душі, яку певно відчувають серни, коли углядають рушницю вловного, націлену на їх серце.

Господиня звеліла подавати на столи вечерю. Не вважаючи на те, що обід був багатий і тривний, гості з жадобою кинулись на печеню з дикої кози, наче вовки, аж кісточки хрущали. Собаки збіглися з усієї економії і, посідавши недалечке од стола, дивились на гостей жадібними очима та ловили зубами кістки, що гості шпурляли на їх гурт. Після вечері знов принесли горілки та жбани меду й варенухи. Гості пили, доки зовсім не попились усі, окрім одного князя Вишневецького. Він встав з-за стола тверезісінький.

Надворі схопився вітер. Яблуні загойдали гілками, неначе затріпотіли й замахали руками. На стіл посипались яблука і влучали гостей то по голові, то по руках. Одне яблуко потрапило в жбан з медом, і бризки розсипались по скатерті.

— Час би вже й на одпочинок. Ніч темна, ще й вітер схопився. Ми, пані Суфщинська, переночуємо в тебе, — сказала Гризельда.

— То й переночуйте і справді. До Прилуки дорога погана й небезпечна. Я вашій ясновельможності, княгине, постелю постіль в світлиці, — сказала Суфщинська.

— А я приляжу та передрімаю недовгу ніченьку оттутечки на тапчані, — промовив Єремія, вставши з-за стола й подякувавши за хліб за сіль господареві та господині.

Шляхтичі, п'яні, як осіння ніч, насилу доплентались до повітки і попадали хто на сіно, хто на соломі, а хто просто долі. Жіноцтво полягало покотом долі в кімнаті господині.

Єремія ліг на тапчані, але довго не міг заснути. Перед його очима манячила чудова рівна Тодозина постать, неначе яке диво, котре одганяло сон од його очей. Він заплющив очі й все-таки неначе бачив пишні виразні червоні уста. Ті уста ніби осміхались, розтулювались, а з-під повної верхньої губи блищали рівні білі зубки і дражнили його, і сміялись з його, що він, ясновельможний князь, мусить задивлятися на ті уста.

Єремія повернувся на другий бік, розплющив очі, а перед ним, неначе серед темної горниці, знов блиснули такі пишні палкі очі, про які тільки в казках розказують, а за очима знов мигнули білі-білі зубки, неначе перли, а там далі, десь коло другого засторонка неначе стала перед його очима уся постать гарної козачки в червоному намисті. Он блищать на шії золоті дукачі, ондечки червоніє картата плахта, он стоїть вона сама й дивиться на його, і дратує його своїми очима, своїм посміхом.

Єремія підвівся й сів на килимі, йому раптом схотілось обняти той тонкий стан, пригорнути до серця ту чаруючу постать.

Кохання неначе одразу запалило усе його сухорляве тіло. Голова стала гаряча. Серце кидалось, неначе пташка тріпала крильцями в клітці. Він був ладен бігти до хати, застукати у віконце, викликати Тодозю до себе. Але в світлиці опочивала Гризельда...

Єремія знов упав на ліжко й закутався укривалом з головою, щоб сховатись од того чарівного виду, а те пишне диво знов не давало йому спати, одгонило дрімоту од очей. Єремія силкувався думати про свої походи, про свої битви з козаками, уявляв собі, як він ввірвався в козацький табір, як кришив козаків шаблею, як лилася аж дзюрчала людська кров. Він сподівався, що ті улюблені згадки, ті улюблені картини

битв вгамують гаряче серце, затуплять пишний Тодозин вид. Але в його думках серед того крику і стогону, серед блискучих кривих щабель знов виникав пишний образ з червоними калиновими устами, з палкими чорними очима, а над очима чорніли чорні високі, ніби оксамитові брови.

— Боже мій! Що це зо мною сталося? Невже й ті образи людського бойовища, ті пролиті мною калюжі людської крові не заллють тієї пишної жіночої краси! Це чари! Це певно якась чарівниця, що причарувала моє серце чимсь непереможним, чимсь страшним. Не маю сили, не маю змоги вгамувати своє серце.

Єремія почав сердитись на ті настирливі мрії, а мари лізли в голову силоміць, неначе дужі вороги йшли на приступ, вривались в твердиню, лізли на вали, ламали частокіл і безупинно наступали, все далі та далі, не оступаючись назад ні на один ступінь. Єремія лягав горілиць, перекидався то на один бік, то на другий, йому стало душно, неначе він лежав в дуже натопленій хаті. Він розкривсь, скотив ногами укривало, заплющив очі. А пишна мана все манячила перед його очима й на одну хвилину не давала йому спокою.

"Це якась нечиста сила наважилась мучити мою душу, намоглася нівечити моє серце цілу ніченьку. Це напався на мене якийсь ворог, і битися з ним не маю сили, і нема чим побити його й оборонитись".

Вже в глупу ніч соннота найшла на Єремїїні очі. Але то не був сон міцний та здоровий, що зміцнює тіло й підсвіжує душу. Єремія дрімав дрімотою важкого досвіта і як тільки почало на світ благословитись, він схопився й вийшов з горниці. Він був добрий господар. Йому спало на думку піти та оглядіти фольварк: подивитись на табуни коней, на товар у загородах, на отари овець в кошарах.

Надворі тільки що починало розвиднюватись. Уся оселя стояла, ніби замерша. Усе спало в оселі. Ніде не було чути ні найменшого гуку, ні шелесту. Навіть собаки дрімали, поскручувались на соломі, ніби калачі, і

лежали, неначе мертві. Єремія одійшов за тік і заглянув в здорову загороду. Воли лежали суспіль, неначе розкидані здорові камінюки, і ремигали, ніби спросоння. Здоровий табун коней пасся за загородою. Коні вгляділи чоловіка й насторожили вуха. Єремія задивився на табун степових здорових коней, але згодом почув, що й коні не цікавлять його. В його з думки не сходив чудовий Тодозин вид.

"Що це зо мною сталося? Що це зо мною діється? Тнуть моє серце оті очі, неначе стріли, неначе обступили мене кругом татари й сиплють стрілами на мене, і не дають мені спокою. Пху на твої пишні очі, на твої чорні брови, лукава молодиче!"

А очі усе дражнили його, усе миготіли перед ним, неначе зорі темної ночі. Єремія почав сердитись та лаятись.

"Коли б швидше вставали жінки. Хоч би подивився на ті прокляті очі, на ті каторжні брови; може б мені полегшало на серці", — подумав Єремія, вертаючись проз садок.

Єремія дуже стривожив і Тодозю за столом своїми чорними очима. Вона вгадала, що князь недурно так пильно придивлявся на неї й не зводив з неї очей цілісінський вечір. Тодозю лякали ті страшні очі й тривожили. Вона лягла спати, а сон її не брав. В хаті було душно. Важке й гаряче повітря душило її, неначе руками за шию. А князів гострий погляд усе манячів у неї в очах і не давав їй заснути. Вона тричі перехрестилась і почала нишком молитись богу, але й молитва не йшла їй на думку. Страшні очі неначе зорили десь по кімнаті й все дивились на неї, ніби жалили її, неначе сердиті бджоли, і все одганяли сон од її очей.

"Це якась чортяча спокуса наводить на мене ману; це не князь, а певно сам сатана, коли він так тривожить мою душу", — думала Тодозя й схопилася з місця.

Важкий дух в хаті забивав дух, давив її в грудях так, що й дихати було важко. Тодозя накинула на плечі жупан, вийшла в садок.

Тричі перехрестившись на схід сонця, Тодозя почала промовляти молитви. Але вона швидко зауважила, що промовляє молитви тільки устами, що молитва не доходить до серця. Якесь ніби сила не пускала молитви в душу, заступала їй стежку до серця. І стривожене серце не могло заспокоїтись.

— І ізбави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство й сила... — домолювалась Тодозя, але їй знов заважали домолит гострі палкі Єремїїні очі, неначе вони визирали десь з-поміж гілля яблуні, знов ніби вигулькнув Єремїїн смуглявий вид з-поміж листя й запаморочив їй тям. Їй на думку несамохіть спадав мужній, бадьористий князів вид, його жвавність в рухах, рівна сухорлява й мужня постать. І вона почувала, що ті гострі чорні очі чомусь ніби припали їй до вподоби.

"Боже мій милий! Що це зо мною сталось? Чому молитва не йде мені на думку? Може це нечиста сила спокушає мене. Щось нечисте, нахабне було в князевих гострих очах... Оце нахаба! Оце яка халепа трапилась от тутечки!" — вертілась в Тодозі думка, мішаючись з словами святих молитов.

Никаючи по дворі, йдучи коло садка, Єремїя вглядів проти білого причілку якусь темну постать і стиха спитав: — Хто то там стоїть? Чого тобі тут треба? Тодозя мовчала. Вона не впізнала князя.

— Хто то такий? Чи то ви, господине? — спитав князь вдруге.

— Ні, це я, — тихо обізвалась Тодозя.

— Хто ж ти така? Як тебе на ймення? — спитав Єремїя й почав наближатись помаленьку до Тодозі.

Тодозя впізнала князя, жахнулась і ніби охолола. Єремія, очевидячки, зацікавився дізнатись, хто то стовбиче під хатою. Він приступив до Тодозі й впізнав її.

— Це ти, Світайлихо? — спитав князь стиха.

— Та я ж! — через силу обізвалась Тодозя.

— Чого це ти так рано встала? — спитав князь.

— Бо я звикла... дуже рано вставати. В покоях така духота, що й сон в мене одібрала, — нишком говорила Тодозя, неначе вона шепотіла на вухо князеві.

— Ця духота й од мене одібрала сон. І я цю ніч спав — як не спав. Але не одна духота не давала мені спати. Твої очі, сотничихо, одібрали од мене сон. Я злий оце на твої очі.

— Мої очі нікому ніколи не шкодили й нікому не пошкодять, ясновельможний князю! Ви певно жартуєте або й глузуєте з мене, — говорила Тодозя, а тим часом почувала, що в неї затрусились руки й ноги, неначе вона сподівалась чогось дуже небезпечного од князя. Вона злякалась князя й якось несвідомо оступилась од причілка за яблуню. Єремія пішов слідком за нею.

— Не оступайсь од мене. Не бійся мене. Я ж тобі не заподію лиха, — тихо сказав Єремія.

Тодозя підвела очі й липнула ними на Єремію. На сході вже лисніло небо. Проти сходу залисніли Єремїїні очі. Тодозя вловила той страшний блиск і ще більше заметушилась. В неї блискавкою майнула думка тікати, але природжена гордовитість і почування своєї шаноби вдержало її на місці. Вона наважилась стояти і слухати князя, що він казатиме їй.

— Не бійся мене й не тікай од мене. Маю щось тобі сказати. Твої пишні очі одібрали в мене сон цієї ночі. В твоїх очах певно є якась сила, якісь чари. Ніхто мене не чарував так очима на моєму віку, як ти мене вчора причарувала, — тихо шепотів князь.

Тодозя примітила, що його тихий голос затрусивсь на останніх словах.

— Я, князю, не чарівниця й, хвалить бога, нікому не нашкодила будлі-якими чарами, — ще тихше обізувалась Тодозя.

— Ні! ти чарівниця! Жодні жіноцькі очі ніколи ще не мали надо мною такої сили, як твої. А хіба ж я мало бачив тих пишних очей на своєму віку! Ти вчора кинула неначе іскру на мене, як на сухі лляні пачоси. І одразу в мене спалнуло полум'я.

— То, князю, певно ви такий на вдачу. Це не чари мої. Я тутечки ні в чому не винна, — сказала Тодозя.

Тодозя своєю жіночою вродою та почуттям вгадала, що в князя була й справді вдача незвичайно палка, нервова, навіть психопатична, не здатна до поміркування, до людської міри як в марнуванні грошей ради пихи перед польськими випещеними магнатами, так і в жорстокості й... у коханні. Холодна, рівна поміркованість не була властива його палкій, нервовій вдачі. Його вдача була гаряча, як присок, палка, як порох, і часом спалувала, як порох.

— Ой то чари, чари твої, сотничихо! Я вчора чомусь не міг одвести очей од твоїх червоних уст, од твоїх високих брів. Не сила моя, не воля моя — тебе не кохати, — тихесенько промовив Єремія.

Обережна Тодозя зирнула на дві вікні причілка. Маленькі віконечка чорніли на білій стіні, неначе заслонені чорним оксамитом. Ніде не було

чути ні найменшого шелесту. Все в покоях і в оселі спало, неначе вимерло.

Єремія несподівано вхопив Тодозю за руки й стиснув своїми гарячими сухорлявими пальцями, неначе залізними давильцями. Тодозя ледве витерпіла й трохи не крикнула.

— Князю, голубоньку сизий! Та про мене ж піде опорока в Лубнах поміж козаками. Не вводьте надаремно мене, удову, в славу! — почала благати князя Тодозя, почувавши, що огонь в руках князя, пал його кохання ніби пошестю пішов в її серце. Ласкаві слова благання ще більше роздратували князя, неначе підкинули вогню.

— От бачиш! Ти мене назвала голубоньком та лебедоньком. Ти мене кохаєш? Еге? Правда, кохаєш, та не хочеш сказати? — шепотів якось навіжено Єремія й все не пускав її рук та наближавсь своїм видом до її вида.

Тодозя почувала гарячий дух од його вида й одхилилась. Але Єремія вхопив її за плечі й почав навіжено цілувати в уста, в чоло, в брови, а потім пригорнув до себе й ніби зомлів, похиливши голову на її плече.

Цей нахабний вчинок Єреміїн збурив Тодозю і образив її; Тодозя раптом висмикнула свої руки, випручалась і ще далі оступилась за яблуню, неначе закуталась в густе зелене гілля. Єремія наздогнав її й знов вхопив за руку.

— Кохай мене до живоття, до самої смерті! Мене і нікого більше, — вже не зашепотів, а неначе зашипів князь, як жар, поприсканий окропом.

— Не можу! не буду! Пустіть мене, князю. Не вводьте мене в славу, — ще тихіше сказала Тодозя. — Не знущайтесь надо мною, сиротою. Я не

далась вам, високо-вельможним, на смішки, на поталу, не дамся на знущання. І я тямлю, що то є честь та шаноба.

Тодозя випручалась і тихою ходою, гордовито піднявши голову, пішла поміж яблунями, прямуючи до дому. Їй чомусь здавалось, що то не князь Єремія, а якийсь напасник татарин застукав її на причілку в садку і вже ладен накинути на її шию аркан, щоб забрати її з собою й одвести в Крим в неволю. Вона почутила, що в неї вже забиває дух і памороки, що її тям туманіє, голова заморочується, і вона от-от впаде на землю. Єремія розлютувався, наздогнав її. Вона почутила, що її за плечі знов вхопили ніби залізні руки.

— Ти, сотничихо, будеш моєю. Нікуди не втечеш од мене! Ніде не сховаєшся од мене! Коли я тобі не уподобний і ти не згодишся бути моєю, то я порубаю твоє пишне тіло, пошматую на дрібні часточки, — вже не шепотів, а неначе шипів князь. — Я п'яний од тебе, як од хмелю, як од міцного вина. Я п'яний од твоїх чарів, од твоїх пишних очей, — говорив, визвірившись на неї, князь.

Тодозя озирнулась на Єремію, глянула на його переляканими очима й одразу охолола й пополотніла. Він посатанів і стояв блідий, аж жовтий, неначе мрець встав з домовини, широко вирячив очі й дививсь на неї. Очі блищали, неначе спалнули огнем. Тодозі здалось, ніби сам сатана виник десь ніби з-під землі і нападком напався на неї.

Єремія перепинив Тодозю, знов обхопив її плечі знестямки так міцно, неначе хтось стиснув їй плечі обценьками. Вона тільки почувала, що довгі сухорляві пальці ніби вп'ялись в її плечі, а гарячі, як жар, уста все цілували її, неначе пекли, в щоки, в уста, в брівки та в чоло.

— Гляди ж мені, сотничихо, щоб про моє кохання та женихання ні сном — ні духом не дознався через тебе ніхто в Лубнах, ніхто в усьому світі. Небо бачить, садок бачить, але ж вони ні до кого не промовляють і нікому не скажуть. Од мене не втечеш нікуди. Я знайду тебе й на твоїй

леваді над Сулою, знайду тебе в степах і в пушах та нетрах, де б ти не сховалась, бо я тебе кохаю без тями, без міри. Од мене ніде не сховається той, кого я люблю або ненавиджу. Пам'ятай про це й ніколи не забувайсь про це і вдень і вночі. Пам'ятай — і бувай здорова, козачко чорноброва!

І князь швидкою ходою майнув між яблунями і зник з її очей в гущавині.

VIII

Тодозя стояла на траві під густою гіллястою яблунею й ніяк не могла опам'ятатись. Вона дивилась безтямними очима на садок, на зелене гілля яблунь і не бачила ні садка, ні зеленого гілля. Надворі вже добре розвиднилось. На селі співали півні, ревли корови. Десь у дворі недалеко за садком скрипів журавель: хтось витягав воду з криниці. Село прокидалось і ніби загомоніло стиха. Але Тодозя нічого не чула, нічого не бачила. Їй здавалось, що надворі схопилась страшна буря, закрутився в садку вихор. Їй здавалось, що буря гойдала на небі густі хмари, гойдала дерево, здавалось, що вдарив несподівано страшний грім і розбив її, неначе дерево, її думки десь розсипались, як посіяна на ріллі пшениця, і вона не могла позбирати своїх думок, звести їх до купи і опам'ятатись.

А небо все яснішало та заливалось світом. Трохи згодом Тодозя підвела очі вгору і примітила, що на небі й хмар нема. Небо синіло й лисніло. Сонце викотилось і освітило садок. Тодозя почала примічати яблуні, квітки, почула пташине щебетання. Вона встала і, коливаючись, як п'яна, тихою ходою попленталась через сад. Йдучи стежкою, вона ніби помаленьку збирала розкидані думки, неначе збирала розкидані по садку квітки і складала їх до купи.

"Збезчестив мене князь, кинувся на мене, наче хижий звір", — думала Тодозя й почутила, що гнів на князя приливає до її серця, прибуває, неначе вода весною в Сулі.

Вона глянула на свої руки. На руках синіли смуги, де вхопився Єремія своїми ніби залізними пальцями.

"А все то тітка винна. Це вона намоглася їхати на хрестини, їдьмо та й їдьмо в Сенчу! Заманулось пак побачити княгиню, подивитись, яке на ній дороге убрання, і який кунтуш, і з якої матерії, які на ній перли та дорогі діаманти. Мабуть тітці припав до вподоби вусатий та лобатий Єремія. А на мені все лихо окошилось. От тобі й набралася сорому на весь свій вік! Що то для тих польських та й цих наших спольщених панів жіноча честь? А він же не мовчатиме, ще й почваниться перед своїми приятелями дуками, дарма що заборонив мені говорити про його огидливий вчинок. Тепер же мене ославлять, осудять усі добрі люде".

Тодозя увійшла в кімнату. В покоях вже усі повставали, повмивались і причепурились.

— Де це ти, Тодозю, спала? — спитала в неї тітка. — Ти лягла спати в кімнаті, а йдеш звідкільсь з двору.

— Мені було душно в хаті, а я вийшла вночі з покоїв та й переночувала на возі на траві, — сказала Тодозя, вмиваючись.

Господиня встала дуже рано й наготувала вже снідання.

Князь чогось ніби хапався з од'їздом. Зійшлися заспані та похмурі на похміллі гості й посідали за столами снідати. Погоничі лаштували в дорогу повозки, вже запрягали коні в князівську карету. Єремія сидів за столом поруч з Гризельдою й все скося поглядав на двері в кімнату: йому бажалось ще раз побачити Тодозю. Але жіноцтво не вийшло снідати до панів, бо сіло за снідання в окремій кімнаті.

Гості недовго снідали, а більше похмелялись, лигаючи та дудлячи здоровими чарками горілку та заїдаючи солоними огірками. Єремія

хапком встав і почав прощатись з господарем та господинею. Гризельда пішла в кімнату, щоб попрощатись з жіноцтвом.

— Гляди ж, Тодозю, не одмовляйся, як я покличу тебе в палац на роботу. Ми розпочали вироблювати чудернацький килим і ніяк не дамо ради цій роботі; чомусь виробка не вдається нам та й не вдається; а ти може й зарятуєш нас і станеш нам до помочі, бо козачки з давніх-давен дуже здатні до цього ремесла, — сказала Гризельда до Тодозі на прощанні.

— Добре, ясновельможна княгине, добре! Прийду та допоможу тобі, хоч і з мене певно буде користі, як з торішнього снігу, або як й цапа — молока, — обізвалась Тодозя жартами.

На розставанні управитель Суфцинський сказав до князя промову, неначе на сеймовому зборі; він дякував князеві за честь, дякував, що князь і княгиня не погордували хлібом-сіллю свого вірного слуги і сподобили його господоу й господарів своїми одвідинами. Панки на розставанні уклонились князеві та княгині. Єремія окинув очима Гризельду, котра стояла коло дверей і забалакалась з жіноцтвом. Княгиня стояла коло порога висока на зріст та поставна, рівна станом, в довгому блакитному шовковому літнику.

"Гризельда поважна, як королева, і ще й теперечки мені приємна, але не таке почування оце несподівано розворушила в моєму серці палка Тодозина краса!.. Гризельдина холодна поважна краса, її розум, її поважність, поміркованість та розсудливість і досі вчиняють на мою душу щось приємне, але тільки приємне. Гризельда й досі для мене тільки "дама серця" та й годі. Але Тодозя! це щось зовсім інше, нове задля мене. Щось гостре, палке, пекуче й разом з тим незвичайно солодке та принадне ллється од неї й сповнює моє серце вщерть, і палить мене якимсь дивним огнем..." — думав Єремія, сідаючи в карету.

Панки вийшли надвір, жіноцтво стовпилось в сінях і несміливо визирало через двері на пишну князівську карету. Єремія окинув очима жіноцькі голови, що повитикались з дверей, і між ними вглядів Тодозю. Їх очі, неначе од спочування, стрілися, і Тодозя раптом одхилила голову за одвірок. Але Єремія почув, що його серце стало спокійніше. Він неначе тільки що зірвав з великою труднотою пишну квітку, що росла десь високо на небезпечних скелях, намиливався нею досхочу, випив з неї пахощі і — потім кинув її на стежку, як зів'ялу й непотрібну.

Коні летіли битим шляхом просто до Лубен, а князь оглядав безкраї степи, розмовляв з Гризельдою про господарство і навіть не думав про Тодозю. Його серце спалахнуло раптом, як це буває в людей дуже міцних, мужніх та палких, раптом і одійшло. Степовий вітер неначе розвіяв по степу чари пишних очей, пишної краси.

Прибувши в Лубни, Єремія кинувся до господарства, почав ходити в казарми, муштрувати своє військо. Робочий та воружкий зроду, він не любив байдикувати та походеньки справляти, як справляли їх тодішні польські пани-дідичі. Єремія не міг всидіти на місці без якогось діла. В тому клопоті він швидко зовсім забувся про Тодозю. Часом вряди-годи її пишний вид несподівано виникав в його пам'яті, але Єремія тільки осміхався з тієї своєї несподіваної дурості, і милий вид зникав в його серці, неначе розвіяний вітром.

Незабаром після того Гризельда з робітницями заходилась вироблювати розпочатий здоровий килим. Дівчата, незугарні до тієї роботи, понаплутували усякої нісенітниці у взірцях, Гризельда згадала про Тодозю і покликала її й кількох козачок, котрі були зугарні виробляти килими. Це промислівство було тоді широко розповсюджене на Задніпрянській Україні. Килими на Україні закуповували тоді навіть в Москву і до двору московських царів.

Тодозя згадала про князя Єремію, і їй стало страшно йти до палацу. Вона й досі не забула про несподіваний Єреміїн напад на неї в садку в Сенчі. Вернувшись з Сенчі з гостей, Тодозя й словом не проходила

перед тіткою Маврою про чудернацький випадок з князем Єремією. Вона хотіла забути про Єремію, одганяла од себе думки про його. Але ті думки усе вертались до неї, чи вона робила роботу, чи одпочивала. Усе вставляв перед нею поважний, аж суворий смуглявий вид князя, а в душі десь глибоко, глибоко неначе миготіли його здорові блискучі чорні очі. Вона, приїхавши з хрестин додому, ще довго неначе почувала на своїх руках сліди його дужих рук, почувала на щоках сліди його гарячих уст, гарячий дух од його дихання. Страх минув, але той пал гарячого кохання ще довго неначе обвівав її вид, обвівав усе тіло. Вона неначе заметалась якоюсь хоробою од Єремії, і та хороба довго не давала їй спокою, нападом нападала, неначе пропасниця.

— Чи йти мені до палацу, чи не йти? — спитала Тодозя неначе випадком в тітки Маври.

— Атож! Авжеж іди! Княгиня буде на тебе гніватись, а вона людина дуже добра й розсудлива, ще й до того негорда. Як вона любенько розмовляла зо мною і з тобою на хрестинах! Йди, небого, та поможи в роботі, бо там в палаці мабуть зовсім таки незугарні до цього діла, — сказала тітка.

— Чогось я боюся отого палацу, неначе в йому вгніздилась якась нечиста сила. Ще там навернуть мене на католицьку віру та на польщизну, як навернули вже чимало двірських панянок.

— То ти не наvertайся й не слухай, що буде тобі теревенити княгиня. Нехай собі говорить, а ти її не слухай, — сказала Мавра.

Але Тодозю неначе якась сила тягла до палацу, їй чогось дуже забажалось побачити князя, вловити гарячий позир чорних очей, хоч раз знов побачити його зблизька.

"Чудне моє серце! і боюсь князя, і боюсь навіть стрінутись з ним, і бажаю побачити його. Щось чудне діється оце зо мною", — подумала Тодозя і, прибравшись гарненько та причепутившись, пішла до палацу.

Гризельда сиділа в просторній світлиці з своїми покоївками з роботою коло килима. Уся її світлиця була схожа на робітню, де за роботою сиділи двірські панни та баби. Коло стіни стояли здорові п'яльці з напнутою основою для килима. В кутку одна баба мотала на ветушці мотовилник з білої вовни. Другі панни розмотували клубки вовняних ниток і червоних, і зелених, і рожевих. Зо три панни сиділи коло п'ялець і затикали килим взорцями. Частка витканого килима ясніла проти вікон чудернацькими квітками та мудрими перськими кучерявими взорцями. В другому покої крутилась снівниця. Ветушка скрипіла, качки на ветушках манячіли, аж мигали в очах. Гризельда сиділа коло вікна і розмотувала пасма пофарбованої вовни. В світлиці було чути шум, якесь легеньке шарудіння, тихий гомін од розмови, здержливої, несмілої. Одна Гризельда гомоніла голосно на усю кімнату.

Тодозя й дві покликані козачки увійшли в світлицю й поздоровкались. В узенькі та високі готицькі вікна з круглими маленькими шибочками, вправленими в олив'яні, ніби переплетені рами, світило сонце. Жовто-гарячі проміння неначе висіли на повітрі через усю кімнату, обважнілі од густого вовняного порошу. Тодозя зорила очима по робітні й насилу знайшла очима Гризельду на стільці коло вікна. Вона поцілувала її в руку.

— От і добре, що ти, серце Тодозю, оце прийшла до мене на оденки! — сказала ласкаво Гризельда. — Чогось у нас робота йде дляво, як мокре горить: мої килимниці, здається, таки не дуже зручні та здатні до цього діла. Ставай, Тодозю, та помагай ткати, а ви сідайте за гребені та допрядайте півмітка, — сказала Гризельда до двох немолодих козачок, що стояли коло порога.

— Хотіла б я, ясновельможна княгине, допомогти, але знаю добре, що й з мене буде тобі невелика поміч. Якби співати, або танцювати, або

їсти, то я б таки добре допомогла! Нема де правди діти, а до роботи я не дуже то здатна та зугарна таки зроду, — жартувала Тодозя.

— Жартуй, жартуй собі на здоров'я, а до роботи ставай: ось тобі клубки вовняних ниток усякого кольору. Добирай, як знаєш, — сказала Гризельда.

Тодозя стала коло п'яльців і почала затикати основу. В проворної досвідної козачки діло пішло гаразд. В горницях було тихо, тільки було чути, як за стіною рипіла снівниця, неначе скреготала сорока, та тихо гула ветушка в жвавих Ганниних руках. Декотрі покоївки пряли, інші мотали з починків пряжу на мотовилники.

— Чом це в вас ні співають, ні балакають? Мені аж чудно, бо я з своєю тіткою говорю з ранку до вечора та й не наговоримось вдвох за весь день, — сказала сміливо Тодозя до Гризельди.

— Хіба вже ти розважиш нас своїми веселими піснями та розмовою, бо ти зроду весела на вдачу. І моя баба Ганна колись була весела, а тепер все або хникає, або лається. Це я покликала тебе і задля того, щоб ти і допомогла нам, і трохи розвеселила мою сумну робітню, — сказала Гризельда, котрій і справді припала до вподоби весела Тодозя.

— Які вже там з мене веселощі? Од моїх веселощів молоко кисне в глечиках, — промовила Тодозя. — Мої веселощі такі смачні, як кислці. Он баба Ганна вже й скривилась од їх, як середа на п'ятницю.

Баба Ганна образилась і надула губи. Усі засміялись.

Саме в той час князь Єремія вернувся з муштрів і переходив через світлиці. Він зирнув через одчинені двері в кімнату і його очі впали на Тодозю. Тодозя вгледіла князя й ледве не зомліла. В неї забило дух, руки з нитками задрижали. Вона й злякалась, і чогось зраділа. Гострий позир чорних Єреміїних очей пройняв її наскрізь, неначе меч. Випнуте Єреміїне

чоло залисніло в сутінку світлиці, освічене одлиском сонця. Довгі чорні вуси замиготіли. Єремія спинився на ході й ніби придивлявся на Тодозю. Він впізнав її. Неначе якась сила потягла його до одчинених дверей.

Тодозя стояла найближче до дверей і ввічливо та звичайненько поклонилаь князеві.

— О! весела козачка в тебе, княгине, на роботі. Впізнаю, впізнаю. Бачив тебе в Сенчі.

— Либонь буде тижнів зо три, як ви, ясновельможний князю, бачили мене в Сенчі, як я з тіткою була там на хрестинах, — сказала Тодозя.

— Еге! Либонь буде тижнів зо три, — говорив князь, стоячи в дверях, а його хижі очі так і зорили на Тодозю, неначе він хотів її прогинути або й вбити. Не радість, не осміх виявлялись в його блискучих очах, а більш неначе злість і гнів. Він злостував, що Тодозя знов стривожила його душу, навернувшись йому на очі.

— В Тодозі руки звичні до цієї роботи; вона справиться за двох коло килима. Он, глянь, князю, скільки вже вона наткала! — сказала Гризельда.

— Чи наткала, чи, може, й назбавляла, цього я вже не вгадаю, — обізвалась Тодозя.

Її тривожність одразу вгамувалась. Вона скося зирнула на Єремію і впізнала в його очах ту хижість кохання, котра її недавнечко так страшно налякала в садку в Сенчі. І ті хижі зоряні та палкі очі чогось тепер припали їй до вподоби. Ті очі тягли її, неначе безодня, і вона почувала, що в неї не стає сили перемогти своє серце. А Єремія все стояв на порозі й ніби оглядав килим, але він дивився не на чудернацькі квітки, що ніби розпукувались під Тодозиними руками, а на пишне Тодозине личко.

В кімнаті стало тихо. Усі мовчали. Тільки веретена журчали та десь за стіною скреготала снівниця. Князь оступивсь од дверей якось нехотя, але йому не хотілось йти до своєї кімнати. Якась сила неначе руками держала його на місці. Він почав ходити по світлиці, никав од кутка до кутка, як вовк, зачинений в клітці, і все позирав через одчинені двері на Тодозин вид, на її тонкий стан в тісному чорному горсеті, на одлиск червоного намиста на делікатних щоках. Єремію брала і любов, і злість.

"І приніс же дідько оту красуню в мій палац! Я вже був забувся про неї, а вона знов роздратовала мене своїми очима. Оце ж то ті стріли купідонові, про котрі торочать латинські поети! Бодай нечистий узяв оті купідонові стріли! Оджеж доведеться знов вчинити заїзд на леваду й хату цієї красуні!" — подумав Єремія і пішов до своєї кімнати.

Але ті прокляті купідонові стріли і тут не давали йому спокою і ще гірше надокучали серед тиші й спокою просторного палацу. Єремія тієї ночі спав, як не спав.

Другого дня Тодозя з сусідами знов прийшла в палац на роботу. Єремія ходив, як неприкаяний, і навіть забув про своє військо. Він не втерпів, знов зирнув через одчинені двері, щоб подивитись на Тодозю, і почав ходити по світлиці. Його брала досада й нетерплячка. Щоб вгамувати своє серце, Єремія звелів осідлати коня, скочив на його й полетів у степ оглядати своє добро, а потім блукав по діброві без діла, без думок в голові, блукав, як блукають хижі звірі, шукаючи поживку. А пишні очі все ніби визирали то з зеленого гілля, то з зеленого листу, то лисніли в блискучих росинках на квітках і не давали йому спокою. Він виїхав на край крутої гори, глянув на Засулля й знайшов очима Тодозину леваду в вербах. Біла хатка манячила між вербами, неначе біла овечка паслася на зеленій леваді.

"Доберусь я таки до твоєї левади, лукава красуне! Хоч би довелось вбити тебе, але я таки натішусь ще раз тобою, натішусь твоєю красою", — подумав Єремія, повертаючи коня додому.

Другого дня була неділя. Тодозя прийшла з церкви, пообідала з тіткою, сіла край віконця й задумалась. Вона згадала про палац, про княгиню Гризельду, про роботу в Гризельдиній кімнаті, і їй заманулось побувати в палаці. Вона шкодувала, що тоді була неділя, що не треба було йти до княгині на роботу. І несподівано став перед нею князь Єремія, неначе вона побачила його своїми очима на порозі Гризельдиної робітні. Вона неначе вгледіла його чорні кучері, палкі очі і пригадала його гарячі уста на своїх устах. Неначе якась невідома сила потягла її до палацу. Їй заманулось побачити Єремію, подивитись на його хоч ненароком через одчинені двері.

"Невже це я починаю любити того страшного князя, того Єремію, що вбивав та нівечив козаків, проливав ріками українську кров? Невже це моє серце заразилось од його гарячих уст, од палкого кохання?" — думала Тодозя, поглядаючи у віконце на високі гори, де за лісом манячіли башти княжого замка.

Тодозя окинула очима свою невеличку хатину. Тітка Мавра лягла одпочивати на полу і дрімала. В хатині було тихо. На старих образах святі неначе дивились на Тодозю усі разом з докором в очах, неначе знали про її грішні потайні думи. А вид князів не зникав з Тодозиних думок, неначе навратливий причепливий чоловік, Тодозю брала нудьга, її тягло до палацу, неначе дівчину на музики або на улицу. Сама думка про князів палац неначе веселила її.

"Піду хоч на прогуляння до сусід, може забудусь про палац, може весела розмова прожене з моїх думок оту сатану. Або... піду в діброву по опеньки, назбираю опеньків на вечерю", — подумала Тодозя. Вона застромила за пояс пістолет, не так од хижого звіра в діброві, як од Єремійних жовнірів. Між тією наволоччю було чимало усяких лиходіїв і злодіїв, і душогубів, і розбишак. Тодозя, вхопивши в руки кошик, побігла на гору в діброву.

Не довго блукала Тодозя по діброві й набрала опеньків повний кошик вщерть. Вона верталась додому узькою, ледве протертою стежкою. Думи

в неї все снувались про палац, про Гризельду. Вона йшла похнюпившись. Коли несподівано проти неї залупотіли кінські копити. Тодозя підвела голову, зблідла й охолола: на коні сидів Єремія в вишневому кунтуші, в жовтих чоботах. Кінь летів, як стріла. Єремія катав через діброву, скільки було в коневі сили, аж жовті чоботи тільки миготіли. Вгляdivши Тодозю, Єремія раптом спинив коня. Кінь вглядів Тодозю, схарапудився, захріп і став гопки. Тодозя одскочила набік в ліщину.

— Це ти, козачко, схарапудила мого коня? — крикнув Єремія. — А ти оце збираєш опеньки в моєму лісі, мене не питаючись? Га? Тепер давай мені "одсипного" з твого кошика.

І Єремія в одну мить скочив з сідла й прив'язав коня до молоденького граба, а сам приступив до Тодозі. Тодозя од такої несподіванки впустила кошик на землю. Опеньки розсипались по траві.

"Чи битиме, чи стрілятиме, чи цілуватиме оцей страшний князь?" — майнула в Тодозі думка.

— Чи ти пак не забулась про садок в Сенчі, про той проклятий ранок, про ту пекельну ніч, що ти мені не давала спати? — промовив Єремія.

— Хотіла б забути, та ніяк не можу забути, — несміливо обізвалась Тодозя.

— Чого ти так зблідла? Навіщо ти застромила за пояс оту рушничку? Чи ти мене боїшся, чи так мене ненавидиш? — спитав князь.

— І боюся тебе, і...

Тодозя запикнулась і не промовила далі й слова.

— Оддай мені оту рушничку, або кинь її оттуди в кущі! Навіщо ти носиш при собі оту зброю?

— На хижого звіра й на лихого чоловіка, — одказала Тодозя.

Вона почувала, що трохи втихомирилась, що серце знов почало кидатись в грудях рівніше й тихіше.

— Кинь оту зброю додолу! Вона молодиці не личить, — сказав князь вже сердито.

Єремія не зносив суперечності, і в душі його вже закипіло. Тодозя примітила, що ніздрі його гострого тонкого носа злегка іздригувались, а очі одразу заблискали.

— Киньте, ясновельможний, свою шаблю в кущі, тоді й я кину свою рушничку, тоді, князю, ладна побалакати з вами.

— Ти навіжена. Я й гадки не маю тебе рубати шаблею, — сказав Єремія і, вихопивши шаблю з піхви, швиргонув її в кущі.

Тодозя вихопила рушничку з-за пояса й собі кинула її додолу. Єремія приступив до Тодозі й взяв її за руку.

— Чого ти жахаєшся? Невже я такий страшний? — сказав Єремія.

— Мабуть, князю, страшний, коли про вас пішла така поголошка, коли так люде гомонять.

— А ти не дуже йми віри людям. Я страшний тільки для ворогів.

— А може, князю, й для мене ви ворог, коли князь загубив мою честь і може знов має на думці недобрий замір, — тихо обізвалась Тодозя.

Князь мовчав і дивився на неї, неначе їв її вид гострими очима. Тодозя почувала, що ті очі чарують її, неначе гадючі очі чарують пташку. Але

вона постерегла, що втрачає свою силу й волю од зору тих гострих очей. В діброві було тихо, тільки десь в кущах безупинно свистіла омелга, неначе заіграшки перебирала мелодії на гучній сопілці. Тодозя не зводила очей з смуглявого князя, неначе придивлялась до його й уважливо слідкувала за кожним рухом лютого ворога, сподіваючись нападу щохвилини.

— Чого ти мовчиш та тільки поглядаєш з-під лоба на мене? — спитав Єремія.

— Доти стоятиму й мовчатиму, доки й ясновельможний стоятиме. Нам нема про що балакати: ми не рівня, — тихо обізвалась Тодозя. — Прощайте, князю! Час мені додому!

Не встигла Тодозя промовити ці слова, і Єремія кинувся на неї, як вовк на ягницю, вхопив за стан, пригорнув до себе і почав цілувати в уста, в щоки, в очі. Тодозя не спротивилась і не справдовувалась, але ні одним рухом не відповідала на гаряче кохання.

— Чи ти мене не любиш, чи може зненавиділа мене ще в Сенчі? — спитав князь.

— Ви князь, а я безоборонна, безприхильна удова. Князю! що вийде з нашого кохання? Ви, князі, про це й гадки не маєте. Ви ясновельможний князь, а я проста козачка. Ви жонатий і не будете ж мене сватати. Вам іграшки, а мені неслава, а мені безчестя. Князеві про це байдуже, а мені не байдуже, як люде почнуть мене судити та неславити.

— Вийде тільки те, що й вийшло; я тебе люблю і хочу натішитись твоєю красою досхочу. Як тільки ти будеш справдовуватись, будеш мені суперечити, я тебе порубаю отією шаблею, що я закинув в гущавину, чи тут, чи деінде. Я знаю, що й ти вже мене любиш, хоч не признаєшся мені; може ти тільки в мене правди вивіряєш.

— І правди в князя не вивіряю, бо бачу, що ви мене любите. Але я почуваю й добре тому відома, що ясновельможний приніс мені в оцю діброву одне нещастя, одну муку, бо за вами, князю, слідком тільки течуть криваві річки та плине морем пожежа. Я князя люблю і лякаюсь, і сама не вгадаю чого.

— Не лякайся мене! Будеш мене любити, будеш до мене ходити, я тебе обсиплю золотом та перлами. Не будеш до мене ходити та мене любити, я пошматую тебе, щоб твоя краса нікому не дісталась по віки вічні, до віку — до суду. Чуєш, Тодозю, чи тобі не позакладало вуха? Чуєш? Ні од кого, ні од чого нема й не буде мені впину на світі!

— Ба не скрізь вашої ясновельможності воля волить. Є й ясновельможному впин, і не князева сила й воля проти його стати. Ясновельможний мусить вволити чиюсь непереможну волю! — сказала Тодозя.

— Який же це і од кого може бути для мене такий впин? — крикнув Єремія, і його очі одразу запалились. Він вже спанхнув гнівом.

— Смерть, — сказала тихо Тодозя і показала пальцем на покинутий пістолет, що валявся долі на траві.

— Твоя чи моя? — спитав Єремія, прикусивши губи й насупивши брови так, що вони зішлись до купи.

— Передніше за все певно моя, а потім може й ваша, князю, і навіть князівська рука не встигне мене пошматувати і пошаткувати, бо коли вже на те пішлося, я можу й сама собі заподіяти смерть в одну мить.

Тодозя сміливо дивилась на князя, навиглядала і оком не змигнула. Єремія вловив в тих очах козацьку завзятість, незгіршу за свою.

— То ти, бачу, не біла голубка? Ти натураста й опришкувата, й уперта, як усей ваш козацький рід, ще й куслива, як мухи в спасівку. А я вважав на тебе, як на голубку.

— Я не біла голубка. Я, коли хоч, стану вовчицею, і тоді князеві буде трудно й небезпечно навіть справдовуватись та войдуватись зо мною.

— Бачу, що ти козацького запеклого кодла, але я тебе кохаю, як нікого не кохав ніколи передніше, чи будеш ти голубкою, чи вовчицею. Я, сказати по правді, голубок не люблю; я переддважаю голубкам гарних вовчиць. Такий вже я на вдачу зроду! — сказав Єремія і пригорнув до своїх міцних персів Тодозю.

Тодозя і сама незчулась, як обняла Єремію і міцно та щільно пригорнулась до його.

Недалечке од того місця, де вони стояли, валялась стара липа, зламана й повалена бурею, вже спорохнявіла й трухлява, поточена шашлями. Колода неначе пірнула в папороть, вже подекуди пожовклу, неначе побризкану золотом. Єремія повів Тодозю до тієї колоди.

— Може, князю, маєте на думці оце покласти мою голову до цієї колоди та й стяти по плечі? — спитала Тодозя.

— І думки такої не мав! Сядемо та побалакаємо трохи, бо ти мене втомила своєю красою та суперечками. Я знов неначе стаю п'яний од твоїх брів, од твоїх очей. Ти ніби напоїла мене якоюсь отрутою.

Єремія сів на колоду і потяг до себе за руку Тодозю. Струхлявіла та спорохнявіла колода завалилась під ним. З осередка спахнула порохня, неначе дим. З-під колоди шмигнуло дві перелякані ящірки і пошились в папороть, а за ними виплазувала гадюка й собі пошилась слідком за ними поміж листом. Тодозя одскочила набік од колоди і крикнула, як несамовита.

— Не лякайся! я зачавлю закаблуком і гадюку, й ящірок, і усяку гадину. Сідай зо мною поруч оттут на товстому стовбурі на краєчку. Тут ми не завалимось.

— Поганий знак, князю, оці ящірки та гадюки! Недобрий знак задля нашого грішного кохання. Погана прикмета: вона віщує лихо!

Єремія посадив коло себе Тодозю й обняв її за стан.

— А бач, ти полохливіша за мене! — сказав Єремія й осміхнувся. — От я не злякався гадюк.

З-під чорних кудлатих вусів блиснули міцні білі рівні, неначе підрізані, зуби. Тодозя вперше побачила його осміх, і той веселий радісний знак кохання силоміць потяг її всю душу до смуглявого й завзятого Єремії.

Довго вони сиділи та милувались в діброві. Коня брала нетерплячка. Він пирхкав, бив копитами землю, неначе натякав князеві, що він занадто вже загаявся в діброві. А Єремія все милувався Тодозею, неначе грався цяцькою, не випускав її з рук.

— Час, князю, додому. Вже затого й вечір буде. Моя тітка лягла по обіді одпочивати і певно вже давно прокинулась та шукає мене по всіх усядах.

— Гляди ж мені, козачко! Як тільки я з'явлюся в палаці на дверях в кімнаті, де ти майструєш коло килима, то це буде знак, що я прибуду ввечері до тебе. Тоді випроваджуй свою тітку з хати, як знаєш, бо як тільки твоя тітка стане мені на дорозі, на перешкоді, то моя шабля не жартуватиме з нею. Чуєш? Коли в тебе є тям в голові, то ти це втямиш. Як свисну я коло двору, коло хати, то виходь до мене зараз і не гайся довго. Я і княжого, але й козацького роду і люблю кохатись, як козак і по-козацьки. Я князь і простак-козак. Такий вже я зроду на вдачу.

— Чую, князю. Але ліпше було б, якби князь не топтав до мене стежки. Люде довідаються, осудять мене. Треба мені ховатись з своїм коханням од людського ока, од людського осуду.

— Прощай, красо! — промовив князь і, скочивши на коня, свиснув і зник в діброві миттю, неначе вихор у степу.

Тодозя довго стояла, похиливши голову, і про опеньки забула. Думи снувались в її голові, наче хмари перед бурею на небі.

"Це не любов моя, це лихо моє! Це якийсь ворог, і ворог лютий, причепився до моє! душі, вп'явся п'явкою в моє серце і ссе моє безжурне життя, хмарами хмарить мою веселу душу. І пісні й жарти вже не йдуть мені на душу. Усе бачу перед собою його одного, навіть уві сні уявляється мені його смуглявий вид, привиджуються його чорні очі, неначе він одібрав у мене памороки, одібрав серце й душу; це причепилась до мене якась причепа, якесь нещастя", — думала Тодозя, похнюпивши голову. Довго вона стояла під дубом і забулась і за себе, і за тітку. В діброві вже почало сутеніти. Тодозя кинула ненароком очима по діброві й тільки тоді запримітила свій кошик на траві, примітила розкидані опеньки. Вона опам'яталась, позбирала опеньки в кошик і вернулась додому смутна та задумана.

Другого дня вранці вона побігла на роботу до палацу, стала коло роботи і не зводила очей з одчинених дверей... Єремія вернувся додому на обід заклопотаний та змучений на муштрах, пройшов через світлицю й навіть не обернувся, не глянув у двері на Тодозю. Він випадком натішився її красою, і в його неспокійній клопотливій голові вже й зник її пишний вид. Цілий тиждень ходила Тодозя на роботу, і тільки раз-разом Єремія зирнув скося на неї через двері. Аж у суботу якось на одну хвилину заглянув він у кімнату і пильно подивився на Тодозю. Вона й сама не знала, як зрозуміти той ніби випадковий недбайливий позир, але вона сподівалась, що князь незабаром прийде до неї. Тодозя вже постерегла вередливе князівське серце, що тішиться жіночою красою заіграшки, на льоту і нездатне покохати широко, навіки.

Вернувшись додому смерком, Тодозя заходилась готувати вечерю. Задзвонили на вечерню. Тітка Мавра завертіла голову наміткою й пішла до церкви. Надворі вже зовсім смеркло. В печі палало полум'я й миготіло по білих стінах. Каганець ледве блимав на комині. Несподівано надворі загавкали собаки і кинулись за двір.

"Хтось чужий йде в двір. Це не тітка: на тітку собаки б не кинулись, як скажені", — подумала Тодозя, мовчки стоячи коло печі й прислухаючись.

А собаки аж вили, неначе когось за поли хапали. Несподівано рипнули сінешні двері. Тодозя одчинила двері в сіни. Двері неначе побігли самі й одчинились навстіж. Світ од печі полився широкою хвилею в темні сіни. Тодозя примітила, що коло сінешнього порога стоїть хтось смуглявий і блискає на неї очима. Довгобразий вид, тонкий гострий ніс, довгі чорні вуси ледве мріли, а гострі очі світились під яломком, неначе в вовка.

Тодозя не одразу впізнала Єремію, хоч догадувалась, що то стояв він. Але в той час їй чогось здалось, що то до неї прилетів перелесник, увійшла нечиста сила. Вона трохи не зомліла.

"Чи князь, чи... дух святий при хаті... нечиста сила", — подумала Тодозя й перехрестилась, їй чогось здавалось, що з тієї мари посипляться іскри, піде клубками дим по сінях, з очей запашить полум'я.

Князь раптом переступив поріг і неначе вскочив у хату.

— Не хрестись, бо це я: мене не проженеш хрестом та своїми схизматицькими молитвами. Я углядів тітку Мавру на улиці, бачив, як вона пішла до церкви, і зайшов до тебе. Доки тітка достоїть до кінця в заутрені, я натішусь тобою. Оттут посидимо — поговоримо вдвох!

— Оджеж ви, князю, непоміркована людина. Тітка може вернутись із церкви щохвилини. Що тоді буде? Як мені дивитись їй в вічі? Та вона ж лепетлива і сама ж таки рознесе по сусідах недобру славу про мене. Піде поголоска по Лубнах. Боюсь своєї слизькоюязикої тітки!

— А чорт її матері! Нехай лепече язиком, коли довгий язик має. А мені що до того?

— Князеві може й нічого, але я поговору боюсь. Підуть недобрі слухи про мене по Лубнах. Я удова, і слава про мене між людьми добра.

— Коли я сподобив тебе своєї ласки, то слава твоя стане ще ліпша. Од цього нічого не втратиш, а багато дечого придбаєш, — сказав Єремія.

Він сів кінець стола, вхопив за руку Тодозю й посадив поруч з собою. Вона й незчулась, як його гарячі уста впилися в щоку.

— Слухай, Тодозю! ти небагата. Хатина твоя вбога. Моїх скарбів і не злічити. В мене є багато палаців, багато в мене по всіх усядах здорових хат. Я дам тобі й тітці чималий дім чи в Лубнах, чи в Прилуках, а ти ставай з тіткою на службу за килимниць у Гризельди. Будете майструвати, будете ткати для мого двору килими, а я вряди-годи буду заїжджати до тебе, коли моя душа забажає тебе. А коли не хочеш, дам тобі золота й срібла, і збудуй оттут на леваді новий здоровий дім. Тільки люби мене і більш нікого. Як тільки я довідаюсь про зраду, я тебе задушю, — сказав князь і при тих словах обхопив її за стан і справді трохи не задушив.

— Не хочу, князю, я вашого срібла й золота. Мого кохання не купиш золотом, бо я його не продаю. Я вашу ясновельможність щиро покохала, і з мене цього доволі. Я й сама не відома тому, як я вас покохала.

— То й добре зробила, що покохала!

— Та й любите якось чудно, не по-козацькому! Любите, коли спанне в вас ніби якесь полум'я в серці, а потім раптом холонете й не дивитесь на мене. В князя серце ніби присок. Сипне серце ніби приском та й згасне. Але що з того вийде? Що буде зо мною, бідною? А як та блискавка розіб'є моє серце, розіб'є моє життя, знівечить мене на смерть? Ясновельможному про це байдуже, а мені не однаково, що з того вийде, — сказала Тодозя й похилила голову.

— Все це дурниця! Ти верзеш нісенітницю. Інша мала б за честь, за велику славу мою любов, а ти показуєш якісь вереди: що буде... що вийде з того... Переходь мені зараз в той дім за палацом, де колись жив мій економ, і ставай з тіткою до роботи коло килимів. Чи чуєш? Ви будете на службі в княгині. Так усі й знатимуть.

— Ой не перейду я туди нізащо в світі, та ще з тіткою. Тітка, здається, не з таківських, щоб в цьому мені сприяти. Про це нема чого й говорити.

— Як нема чого говорити? — сказав Єремія й вже спанув. — Як нема чого балакати, коли така моя воля? Зараз мені перебирайся з цієї халупи! — крикнув Єремія й схопився з лави.

— Не кричіть, князю, бо я князеві не панщанна людина, навіть не наймичка. Я — вольна козачка, — промовила стиха Тодозя.

— Яка там вольна козачка! Схочу, зараз звелю зруйнувати оцю твою хатку, заберу твою леваду, твою оселю, заору й засію гречкою, і слід її замету, як помелом. Перебирайся зараз!

— Ні, не переберусь. І не говоріть мені, княже, про це! Хочете мене любити, любіть мене й ходіть до мене, бо я князя вже й сама не знаю, коли й як полюбила. А оповістити себе вселюдно вашою полюбовницею я не хочу. Вбийте мене оттутечки на місці, а я з своєї хати не піду!

— Не дратуй мене, навіжена, бо я й сам знавіснів од кохання!

В Тодозі очі запалились, аж стали злі. Вона підняла голос і сміливо дивилась князеві в вічі. Єремія стояв серед хати лютий, як сатана. Тонкі ніздрі трусились.

Але несподівано загавкали собаки і кинулись за двір. Єремія притих, насторожив вуха і став прислухатись.

— Тітка Мавра вертається з церкви, — промовив Єремія.

— Ні, це не тітка. На тітку собаки не гавкатимуть і не кидатимуться. Це йде хтось чужий. Тікайте, князю! Бога ради, тікайте! Змилосярдьтесь надо мною, над моїм бідним серцем! Тікайте через задвіркові двері в сінях на задвірок, — говорила Тодозя, а в неї аж дух забивало.

Вона в той час сподівалась брата й догадувалась, що то брат вертається додому, та ще й не сам. А собаки аж славучали та все наближались до хати, неначе вели когось за поли. Єремія вихопив шаблю і вискочив у сіни. Тодозя посвітила йому з порога. Він навпомацки дійшов до задвіркових дверей, одчинив і вискочив у садок, а далі майнув через леваду.

Незабаром сінешні двері рипнули. В хату увійшов Тодозин брат Супрун, а за ним ввійшли два старці.

Супрун поздоровкався з сестрою, і старці сказали "добровечір" і посідали на лаві.

— А де ж це тітка? — спитав Супрун в сестри.

— Пішла до церкви та досі певно в церкві, бо ще не вийшли з заутрені, — обізвався Тодозя й скося поглядала на старців.

Старці з лица були зовсім не старі. Один був високий на зріст, довгобразий, сухорлявий та проворний. В довге сухорляве лице був ніби заткнутий гострий, горбатий та тонкий ніс. Чорні, як терен, блискучі очі миготіли, аж бігали, неначе живе срібло. Густі чорні брови понависали над самісінькі очі, а з-під їх гострі очі зорили по хаті безперестанку, заглядали на піч, зорили попід полом, неначе заглядали в найменшу заскалубину. Гострий позир його очей чогось нагадав Тодозі жорстокі, гострі Єреміїні очі. Чорне волосся вилося кучерями і було ніби присипане снігом. Тонкий та гострий ніс зігнувся набік. Через цей кривий ніс його продражнили Кривоносом. Звали його Максимом. Другий старець був Лисенко, котрого перегода козаки продражнили Вовгурою за його жорстокі норови, за його катування католиків, поляків та жидів в той час, як почалося на Україні повстання Хмельницького. Лисенко був вже літній, але здоровий та плечистий чоловік. Замазані чорні кулаки лежали на колінах, неначе дві довбні. Товста зчорніла шия була ніби витесана з дубини. Здорова кругла голова неначе лежала на шиї, як макітра, поставлена на стовпчику. Обидва вони були з лица ніби ще й не старі люде, але волосся в обох ніби припало сивиною. На обох теліпалось на плечах якесь старе дрантя, а старі торби були почеплені на мотузках через плечі.

Тодозя оглянула швидким оком тих старців і тепер тільки примітила піч, припічок, примітила горшки в печі. Тепер тільки вона вгледіла, що окріп клетотів коло огню, аж у ключі вбивався, й вже давно збігав. Патьоки вже текли по припічку аж додолу. Тодозя кинулась вгамовувати окріп і заходилась місити тісто на галушки.

— Готуй, сестро, вечерю в більшому горшку, бо маємо гостей в нашій хаті, — сказав Супрун. — Наші гості на сей час старці, а не козаки, але про це борони тебе, боже, кому й словечком заїкнутись. Тоді нас Яремка впіймає й постинає нам голови. Роздягайтесь, панове молодці, та сідайте на покуті за столом. Ви мої любі гості, — сказав Супрун до старців.

Кривоніс та Лисенко поздіймали латані драні свити, позгортували їх і поклали під лавою вкупі з торбами. На обох були чисті новенькі жупани.

Вони обтрусили чуприни та вуса, і з їх посипалось борошно. За стіл сіли не старці, а два здорові козаки, котрі неначе одразу помолодшали на десять років.

— От теперечки ми й помолодшали, й покращали, — весело сказав Кривоніс, розгладжуючи кучеряву чуприну, що стриміла серед підголоної голови, неначе пучок чорнобрівців.

— Може й покращали. Ще як углядить Яремчина Гризельда, то, борони боже, й закохається, — обізвався Лисенко, витріпуючи свою чуприну, котра була схожа на якесь пелехате кубло або гніздо серед голови, неначе лелека, помилившись, помостив гніздо, замість клуні, на самісінькій Лисенковій голові.

— Невелике щастя, хоч би й закохалась. Там така гарна, неначе на її морді хто три дні смажив вишкварки, та й забув вишарувати морду піском, — сказав Кривоніс.

— Не дуже лишень давай волю язикові, бо як почує Яремка, то й за це посмажить нас на вишкварки, — обізвався Лисенко.

— А на голові неначе куделя, хоч бери веретено та й пряди княгиню на починки, — жартував далі Кривоніс. — І де Яремка видрав таку куделю собі на втіху?

— Смажив вже він козаків на вишкварки і, певно, має на думці посмажити усю Україну на сковороді, — обізвався Супрун.

— А бодай він не діждав! ні він, ні його діти! — тихо промовив Кривоніс.

Тодозя, замісивши тісто, вийшла в сіни і пішла в хижку за дрібною потрібною для вечері. Двері з сіней в хату zostались непричинені. Гості заговорили тихіше: очевидячки, вони таїлись од Тодозі.

— Ну та й змостив же собі гніздо Яремка отам на горі! і палац, і твердиня — все укупі! Трудно буде козакам викишкати отого шуліку з гнізда, — загомонів стиха Вовгура-Лисенко.

— Як заходимось добре, то й викишкаємо; рознесемо оту Яремчину халабуду по цеглині і слід заоремо та й засіємо кропивою та колючками, як він розніс оселю Конецпольського й заорав плугами, — промовив ще тихіше Кривоніс.

— Щоб і пам'ять його щезла на віки вічні на Україні, щоб і нащадки його не знайшли й сліду Яремчиного житла, — сказав Супрун.

— А вже я колись таки та запопаду отого бузувіра, Яремку, в свої лапи! Одгикнеться йому тоді уся козацька кров, що він пив під Лубнами та над Старицею, одгикнуться йому сльози панщанних людей. Колись таки пришпилю його списом до стіни, як гадину. Вмру, а таки помщуся над ним! Згублю з світа отого катюгу перевертня, одступника, — гомонів Кривоніс.

Тодозя стояла в сінях, одхиливши двері в хижку, і все чисто чула, що говорили братові гості. В неї рука неначе залякла на клямці. Вона й забулась, чого йшла в хижку, чого їй треба було взяти в хижці.

"Ой, це не прості гості зайшли до Супруна на ночівку. Щось є в їх на думці, щось страшне, небезпечне для князя. Не з добрими для князя думками вони завітали в Лубни".

— Його варто б настромити на залізну палю на самісінькому вершечку башти премудрого палацу. Звідтіля буде далеко видно: аж до Лукомля й Стариці, — обізвався Вовгура.

— Отам гайвороння обгризло б та обцокотало б його до кісток живцем, — сказав Кривоніс, — але й цих мук задля його ще мало. Не викупить він ними пролітої української крові.

"Це вони хотять згубити з світа князя, — мигнула в Тодозі думка, — це вони мабуть задля того й прибукали до Лубен". І Тодозі чогось стало жалко Єремії. В неї одразу здавило коло серця і в душі похолело. Вона вже ніби бачила очима, як Єремію витягують на башту і настромлюють на залізну палю, як кругом його грають гайворони та орли і клюють його живе тіло, а кров дзюрчить і ллється патьоками по башті, по стінах. Тодозя ледве встояла на ногах. В неї обважніло усе тіло, заморочилась голова, і вона почувала в той час, що любить Єремію дуже, більше ніж свою душу, ніж брата, що його смерть вразить її душу, вразить смертельними муками.

Довго стояла Тодозя й прислухалась, про що гомоніли в хаті козаки. Але незабаром вони почали реготатись та жартувати, згадували знайомих в Переяславі, заговорили про якогось гладкого смішного пана. Тодозя втихомирилась, набрала солі в горщечок, вхопила четвертину сала й вернулась у хату. Вона поралась, рвала корж і кидала галушки в юшку, неначе володала чужими, а не своїми руками, а в неї з думки не виходив князь Ярема, котрого гості трохи не застали в хаті.

Незабаром прийшла з церкви тітка Мавра. Вона поздоровкалась з гістьми, оглянула їх швидким оком і, не розпитуючи, хто були гості й чого вони зайшли до Лубен, пішла в кімнату, роздяглася і не виходила до світлиці; вона догадувалась, які то прийшли гості, бо вже не раз бачила таких гостей на своєму віку в Лубнах перед повстанням Остряниці та Гуні. Тодозя поставила на стіл вечерю і сама сіла на ослоні край стола. Вийшла й тітка до вечері. Голодні козаки, випивши по здоровій чарці горілки, накинулись на вечерю, наче вовки-сіроманці, уплітали страву на усі застави, аж за вухами лящало, й схламали в одну мить здоровецьку миску галушок.

Усі їли мовчки, тільки й чути було в хаті сьорбання та гучне плямкання голодних гостей, котрі може вже тиждень не їли гарячої страви.

Гості, повечерявши всмак, не довго сиділи: подякували Супрунові та козацкам за хліб за сіль, забрали свої драні свити і пішли вкупі з Супруном в клуню спати. Тітка Мавра швидко захропла в кімнаті. А Тодозя, помивши ложки, сіла на лаві край віконця й довго сиділа, похиливши голову. Лампадка ледве блимала в кутку перед образами, кидаючи зеленкуватий одлиск на вишивані рушники за образами, на задумане Тодозине чоло.

"Щось буде, щось трапиться в Лубнах дуже страшно: не дурно ж Супрун навів якихсь заздрінних гостей із страшними гострими очима, такими самими, як і в Єремії. Це не спроста! Не дурно ж Супрун так довго десь волочивсь, десь блукав в Київщині, в Каневі, в Черкасах".

Тим часом Супрун, Кривоніс та Вовгура, пірнувши в сіно на засторонку в клуні, довго не спали і все балакали та раду радили. Супрун ходив на розвідини в Черкаси, в Чигирин вкупі з Кривоносом та Вовгурою. Вони вже знали, що з весни почнеться козацьке повстання на Україні, знали, що запорожці піднімуться на Польщу, і, вернувшись додому на Задніпрянщину, постановили підмовляти потаєнці козаків, селян та міщан, скупити підмовлених повстанців в загони і потім, як тільки розгориться війна з польськими панами, приставати до козацького війська та виганяти польських та спольщених своїх панів і плюндрувати їх маєтності та оселі.

В Єремії було вже шість тисяч війська в Лубнах, але між ними половина була з православних шляхтичів та козаків. Вовгура та Супрун задумали переманити їх до своїх загонів.

Кривоніс та Супрун привели з собою десятків зо два козаків, котрі поперебирались за старців, і розіслали вже їх по Лубенщині та Чернігівщині.

Незабаром після того, одного дня князь Єремія прикатав на коні в казарми. Військові саме посідали за обід за довгі столи під казармами й уплітали цілого печеного вола, порізаного на здорові шматки, розкидані по незастелених столах. Єремія окинув оком столи і вгледів між військовими якогось старця в драній свитині, з сивою чуприною та довгелецькими сизими вусами.

— А це хто такий обідає з вами? — крикнув Єремія з коня.

Старець вхопив дерев'янку, підставив під зведену назад ногу, вхопив в другу руку милицю і підставив її під пахву, потім підвівся через силу на ноги і, низько уклонившись Єремії, промовив:

— Я старець божий, ясновельможний князю! прошу милостині, Христа ради. Подай, ясновельможний, милостинку, з своєї ясновельможної ласки, ради спасення своєї душі, за упокой твоїх ясновельможних родителів...

— Тобі, старче божий, тут не місце. Чого ти вліз сюди між моїх військових? Навіщо ви посадили його за стіл? — крикнув Єремія до військових.

Військові мовчали. Князь окинув оком старця, і його вразили блискучі страшні чорні очі та незвичайно довгий тонкий та кривий ніс з горбиком, з таким гострим кінцем, неначе в яструба. Старець придивлявся до князя й неначе їв його очима. В очах виявлялась така страшна ненависність та злість, що в Єремії ледве стало духу видержати той лютий погляд.

— Де то ти, волоцюго, скалічив ногу? Чи не над Старицею часом? Га?
— спитав князь.

— Либонь над Старицею, а може і деінде, невтямки мені, ясновельможний! — сказав старець і низько поклонився.

— Може то моя шабля тебе черкнула по нозі?

— Може й так, ясновельможний, спасибі тобі й богові, — обізвався Кривоніс та все кланявся.

— Ото не лізь в козаки! Не вставай на панів! От і дістав цяцьку. Тепер не підеш більше на польських панів і десятому заказуватимеш, — сказав князь.

— Не піду, спасибі тобі, і десятому заказуватиму і молитимусь за ясновельможних польських панів і за вашу ясновельможність, князю, що мене, дурня, навчили та напутили. Подайте, ясновельможний князю, що ваша ласка, бідному каліці за спасення своєї душі, за рай пресвітлий... — тяг далі Кривоніс старечим дрижачим голосом, ще й пришамкував, зовсім буцім старий дід.

— Гляди ж мені, шельмо, щоб більше й твоя нога не була тут, в казармах, а то я тебе зацькую собаками. Геть з двору! Випустіть на його вловчих собак, старих хортів! — крикнув Єремія.

Кривоніс натяг на чуприну яломок без верха, підбитий вітром, в котрому була дірка на дірці, і пошкандибав так швиденько з двору, що тільки скорчена нога на милиці, закутана в ганчірки, мелькала ззаду.

Єремія виїхав з двору і на окопі знов углянів здоровецького старця. Старець сидів на окопі, неначе стриміла копиця сіна. Вглядивши князя на коні, старець підмостив під скарлючену ногу дерев'янку, підвівся, скинув щось схоже на шапку і вклонився до землі Єремії. Один порожній рукав дранки теліпався на повітрі. Сива кудлата чуприна стриміла на підголеній голові, неначе кущ верболозу. То був Вовгура. Він сховав ліву руку під сорочку і зумисне метляв порожнім драним рукавом. Князь, здивований страшною здоровецькою постаттю старця, на одну мить спинив коня.

"Ну та й здоровило яке! Ото якби собі нагарбати таких велетнів у військо!" — подумав Єремія.

— Де ти, "лайдак", загубив руку? — гукнув князь.

— Над річкою Старицею, ясновельможний пане! Подайте милостинку убогому каліці за спасення своєї душі, за вічний спокій своїх родителів...

Але князь вже не слухав старця й покатав конем в місто.

Проїжджаючи коло церкви, він знов углядив двох старців-калік. Вони сиділи на сходах коло брами і грілись на сонці. Коло воріт католицького монастиря князь знов надибав старця з покаліченою ногою.

— Ще й досі не передохла та каліч, що я покалічив під Лукомлем та над Старицею, — говорив Єремія до Гризельди, вернувшись в палац на обід. — Сьогодні бачив аж п'ятьох старців-калік з козаків. Один, бестія, такий здоровецький, як віл, а ногу волочить, неначе прибитий собака, ще й один порожній рукав метляється на вітрі. Нехай ходять по селах та наганяють страху та жаху на людей, щоб не забувались про панську кару.

— Та й я бачила двох страшних старців, як їздила до костьола. Шкутильгали на милицях через греблю.

В той час в світлицю вступили князівські старости в маєтностях.

— А що ви мені скажете? — спитав Єремія.

— Те скажемо, ясновельможний князю, що між хлопами щось коїться, та не відаємо, що таке. Хлопи вже не так послухають, а ті люде в осадах, що вже їм минули строки вільготи, чомусь не хотять давати податів, несправно дають очкове, одсипне, подомне.

— О лихо їх матері, коли так! То забрати од їх силою десяту частку товару, овець, бджіл та усякої пашні. Беріть силою! Грабуйте bestій!

— Добре, ясновельможний князю. А ще вчора зігнали ми людей на шарварок, підгачували греблю на Сулі. Багато людей не поприходило, а з тих, що поприходили, п'ятеро збунтувалось. Покидали роботу, почали нас клясти в батька — в матір, побили пригоничів і дали драла в ліс.

— А то що за нахаби! Хапайте їх та закидайте в тюрми, забивайте в кайдани, а потім лупіть батогами, скільки мога! Я виб'ю з їх дурних голів той вільний дух.

— Пригоничі таки впіймали двох здорових, вже дійшлих парубків і одного господаря й скрутили їм руки цурками, — сказав управитель.

— Постинати їм голови зараз, на страх усім хлопам! Кличте ката й ведіть їх на майдан до схизматицької церкви. Я сам туди зараз прибуду. Зганяйте хлопів на майдан! Пошліть кликунів! — кричав князь.

Через годину князь прибiг на коні. Пригінчі привели трьох селян з скрученими назад руками. Військові шляхтичі прикотили до цвинтаря перед саму церковну браму колодку. Управителі зганяли народ, послали кликунів по улицах, самі їздили, викликали, але ні одна жива душа не вийшла на майдан. Тільки з церкви вийшов священник і благав князя, щоб дав дозвіл висповідати та запричастити людей, засуджених на смерть. Князь прогнав священника.

— Не мішайся, попе, не в свої лика! Ти і втямку не маєш про мої справи! Іди собі до церкви та там і харамаркай молитви, хоч розпережись. Тут тобі не місце! — крикнув князь до священника.

Прийшов і кат з сокирою, найнятий татарин, котрого Вишневецький держав при своєму дворі на харчах. Трьом чоловікам зв'язали руки й ноги, поклали головами на колодку, і кат в одну мить постинав їм голови.

Жовніри позастромлювали голови на палі й повкопували палі на трьох царинах над трьома битими лубенськими шляхами на страх хлопам. Єремія звелів кинути три трупи на майдані, їх незабаром опали собаки та вкрили ворони і обцокотали до кісток ще до вечора. Багато сліз пролилося в Лубнах на тих чудернацьких диких похоронах. Минув який час, а панщанні люде все помаленьку тікали і десь зникали, неначе їх земля поглинала. Самі Єремїїні військові, між котрими ціла половина були козаки й православні, почали збиратись вночі докупи і про щось шепотіли поміж собою.

Кривоніс та Лисенко-Вовгура з своїми десятима товаришами, що попереодягались за старців та калік, оселились в той час у здоровій діброві над самою Сулою, в горах, в страшному бескетті. Там понад берегами стриміли покручені ламані гори з глибокими крутими ярами та западинами. Яри були такі узькі та глибокі, неначе печери. Густі ліси вкривали гори й яри, неначе густе руно, в котрому навіть було трудно пролізти людині, а конем не можна було пропхатись нізащо в світі. Тільки звірі вили в тих пушах та нетрах, та хлюпались бобри та видри в тихій річаній воді понад берегами. В ті пущі не заходила ніколи ні одна жива душа.

Лисенко-Вовгура й Кривоніс викопали собі там печери в глибокому яру, а їх товариші повкопували собі печери в інших узеньких та довгих ярах поблизу од їх. Усі вони поодягались в старі засмальцьовані чернечі каптани та чорні послушницькі шапочки. Усі вони удавали з себе ченців, що повиходили з монастиря у ліс спасатись в скитах в самотині.

Була неділя. Сонце підбилось височенько вгору. Кривоніс та Лисенко порались коло печер. Лисенко приніс відро води з копанки. Кривоніс затопив на припічку, викопаному в куточку печери. Над цією піччю був вставлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною. Дим йшов у вивід і заплутувався сивими клубками в густій ліщині та бруслині. В печері по один бік під стіною лежала купа сухого жовтого листу; то була Кривоносова постіль. В головах замість подушки лежало зв'язане дрантя, драна свита та шапка. На глиняній стіні лиснів невеличкий

образок. На припічку стояв горщик та миска. Кривоніс розпалив дрова, накидав в огонь картоплі, а в миску наклав чорних житніх сухарів і намочив їх у воді.

— От спечеться картопля, то й обід наш буде готовий, — сказав Кривоніс до Лисенка, — вже й наші товариші заворушились і певно готують обід: он я бачу димок над ярком, неначе який добрий козарлюга смокче люльку під кущем, а ондечки й другий димок в'ється над Сулою.

— Треба б мерщій попоїсти, бо опівдні певно зберуться наші на раду, — обізвався сливе нишком Лисенко, неначе боявся, щоб його розмови й кущі не почули.

— А я вже тутечки підмовив на повстання чимало людей: можу налічити сотнягу або й більше, — сказав Кривоніс.

— Та й я вже намовив мабуть більше сотні й звелів, щоб кожний підмовляв до своєї купи п'ять чоловіка, — сказав Вовгура.

— А я таки встиг похазяйнувати і в Яремчиних куренях! чимало навернув до своєї справи його жовнірів. Нехай тепер начувається Яремка лиха од своїх таки жовніриків, — сказав Кривоніс. — А це я недавно блукав попід Прилуками: і там вже наші прихильники поховались по дібровах та живуть в печерах; тобто, бач, спасаються в скитах.

Опівдні над Сулою почали вилазити з кущів люде. То там, то там з гори в яр спускався і вилазив з кущів парубок або чоловік і наближавсь до печери; а в лузі над Сулою знов виринали з густих ліз чоловіки й прямували до печери. Люде неначе висипались з гушавини, як з драного лантуха зерно, неначе виростали з землі. Поприходили й інші Кривоносові товариші з близьких балок у чернечих каптанах. Незабаром в узькому ярку стовпилося сотень зо дві здоровецьких чоловіків та дідів. Були між ними й велетні та силачі, високі, плечисті, здорові. Усі вони скупились коло печери. Декотрі витягали з-за пазухи хліб, декотрі

виймали з кишені пляшки з горілкою, шматки сала й оддавали на харч Кривоносові та Вовгурі. Люде гомоніли тихо, пошепки, неначе вони були не в діброві, а стояли десь у церкві або зібрались на похорон і стовпились у хаті, де лежав на лаві мрець.

— От нас вже зібралось чимало. Час вже розпочинати Чорну Раду, — загомонів тихо Кривоніс.

Усі люде стовпились, стали в кружок і поскидали шапки. Кривоніс став серед кружка. Усі замовкли. Тільки було чути, як десь в кущах цвірінькала пташка, та десь далеко в лузі над Сулою скреготали сороки або кахкали на низині дикі качки. Вже була пізня осінь. Лист в діброві пожовк і сипався додолу. Липи й кленки ще були вкриті жовтим золотистим листом. В діброві пахло пожовклим листом, неначе молодим розлитим вином. Сонце сипало золотом і на гори, неначе вшиті густими, жовтими лісами, ніби хати новими куликами. Усі гори й яри неначе пашіли золотистим огнем, одбивали блиском жовтого листу та золотого проміння ясного сонця.

— Вже час розпочинати, — тихо загомоніли люде. — Хто опізнився на Раду, тим ми перекажемо, що постановили на Раді.

— Люде добрі! може ви не усі тому відомі, задля чого я скликав вас на Чорну Раду, то я мушу вам тепер усім вдруге оповістити. Настане весна, і Україна підніметься на Польщу. Встане Запорозька Січ, встануть козаки. Од самого повстання Павлюка, Гуні та Остряниці та й до сього часу козакам не вільно вибирати й настановляти собі гетьманів. Над козаками настановили за гетьмана польського шляхтича та польських полковників, а ці вельможні старшини знущаються над козаками. Козаки тепер топлять їм груби, поганяють їм коні, доглядають їх хортів. Та й цих скарбових реєстрових козаків держать мало. Впаде козацтво — впаде наша сила, впаде й загине наша Україна. Польща заборонила ширити козацтво на Україні. Обороняти границю од татарви нема кому. Вже двічі вривались татари на безоборонну Україну, більше тридцяти тисяч нашого народу погнали в Крим і продали на ярмарках в Цареград та в

Єгипет. Хіба ви не чули, не бачили, як поганий Конецпольський обтикав тичками з козацькими головами окопи на Кодаку, на страх та ганьбу козакам?

— Де вже пак не чули! Чули, чули! — тихо загув народ.

— Козацтво гине. Україна гине. Усі наші українські значні пани поставали перевертнями і нашими ворогами, як от і цей ваш князь Ярема Вишневецький. Невже ви хочете, щоб вас усіх посаджали на залізні палі та пообтикали шляхи усякі Потоцькі, Лаші, Конецпольські та Калиновські? Доки ми терпітимемо!

— Не можна довше стерпіти! Не можна! Пани ріжуть нас, як худобу на м'ясо, як овечок! — загула громада. — Не стерпимо далі! Час вставати та помститись! Час оборонятись!

— Вже настав той час! Весною встане Запорозжя, але козаків тепер мало. Самі вони нічого не вдіють. Піднімайте усей народ, усей гурт. Народ повинен стати до помочі козакам. Треба збирати "загони". Загони з селян стануть до помочі запорожцям. Загонами повинна вкритись уся Україна й Полісся.

— Намовляйте до повстанню старого й малого! Збивайтеся в купи, в гурти, в загони і шукайте собі ватажків. Вставайте і рятуйте рідний край!

Кривоніс несамохіть підняв голос і неначе зашипів. Помста душила його в грудях, неначе гадина вилась коло серця. Чорні здорові очі заблищали, неначе сипнули огнем. Він став страшний.

— Чи добре втямили мої слова? — сказав Кривоніс і виступив з круга.

Ще громада стояла непорушне, неначе приголомшена громом, як несподівано з чорної печери вийшов старий кобзар запорожець, сивий, аж білий, з здоровою чуприною на голові, з довгими сивими усами. Ще в

битвах з поляками за часів Павлюка він запалював завзяття, загравав до оборони рідного краю своїми струнами, своїми думами. І од того часу, як були побиті козаки, й народ знов опинився в неволі в панів, його кобза не вгамувалась; переносила невольницькі думи од міста до міста, з ярмарку на ярмарок, розбуркувала приголомшений народ, будила неначе од сну і козацтво, й громади.

Максим Шкандиба причвалав слідком за Кривоносом і в пущі та нетри князевої діброви.

Старий поставний та дужий кобзар виринув з-під землі, неначе привиддя, пішов тихою ходою на пригорок і сів на старому пеньку. Його сухорляві пальці вдарили по струнах. Зарокотали струни, неначе степові орли стиха забуркотали. Дужий голос, зумисне здержаний, неначе загув нишком невольницьку думу. Громада поздіймала шапки, неначе ставала на молитву, і ніби замерла на місці.

Тихий придавлений голос полився, неначе десь поблизу тихий потік шумів по камінні. Шкандиба співав, як поневірялись козаки на морі, на турецькій каторзі, як залізні ланцюги перетинали козацьке тіло до кісток, як гнучка таволга впивалась п'явками в плечі, як дзюрчала козацька кров по білому тілу, по козацькому... як козаки плакали й побивались в неволі, згадуючи рідний край, мир хрещений. А кати знущались, ще й пашекували.

Громада стояла й не ворухнулась, неначе десь в церкві. Струни рокотали, неначе плакали. І ті сльози сипались перлами на пригноблені душі, крапали неначе на самісіньке серце. Сум обняв діброву. Пожовкле листя неначе ще більше пожовкло й з горя обсипалось і нечуйно сідало на землю, на голови громади, на старого Шкандибу. Діброва ніби плакала, плакав дехто з громадян. Плакав голос в Максима. Тільки синє кришталеве небо весело лисніло, та сміялось сонце на веселому небі, неначе воно одно споконвіку не зазнало жодного горя та мук.

Максим догравав думу і наприкінці заспівав, як в недавні тодішні часи гетьман Петро Сагайдачний визволив невольників з кримської неволі, як втікав морем од татар. І вернулись невольники на волю, вернулись в край хрещений, в край веселий. Несамохіть руки дужче вдарили по струнах. Несамохіть голос піднявся вгору, крикнув радісно: "Слава козацька не вмере, не поляже!" І той веселий дужий голос сам неначе вирвався з неволі, крикнув на radoщах. Дужий вольний гук неначе розбуркав мертву діброву. Діброва крикнула, луна по балці обізвалась тричі десь за Сулою в горах. Стрепенувсь старий кобзар. Стрепенулась уся громада, як один чоловік, неначе стрепенувсь вранці світом степовий орел і махнув дужими крилами. Одне серце стало і в діда Максима, і в громади.

— Не поляже наша слава! Не поляже! — загула громада.

— Ніколи не поляже, доки світа-сонця! Добудемо волі й долі! Рятуймо рідний край! — загомонів старий Максим.

Посідавши в кущах, люде подоставали харч з торбів, декотрі повитягували з-за пазух шматки хліба і, пополуднавши, розсипались на усі боки, розлізлись по кущах, неначе комашня, розійшлися тихо, неначе їх поглинула гущавина діброви.

— Бувай здорова, сумна діброво! — сказав старий запорожець.

— Прощай, діброво, і ти, рідний краю! — сказав Кривоніс.

І вони обидва зникли в гущавині. В діброві zostались самі печери...

До Єремії почали долітати якісь неясні, але страшні слухи.

В половині феvрeля 1648 року до його дійшла чутка, що "якийсь" козак Хмельницький, зібравши купу запорозьких гультяїв, розбив в степах козацький скарбовий корсунський полк, що стеріг границю од татарського нападу, а потім став закликати до своєї купи народ і

забирати його до свого війська. Єремія стривожився. Звістка була небезпечна. Це було тоді, як Богдан Хмельницький втік з сином Тимошем на Запорозжя й вже намовив Січ встати на Польщу. Запорозжці послухали його, виступили з Січі і наткнулись на реєстровий корсунський козацький полк. Цей королівський скарбовий полк перший пристав до Хмельницького.

Звістка так стривожила Єремію, що він другого таки дня послав свого шляхтича Машкевича в Богуслав до польського гетьмана Потоцького розвідати про ту справу. Потоцький певно й сам добре нічого не знав і одписав Єремії, що то був незначний випадок в степах, де побилися з жовнірами запорозькі гудьтяї та усякі заволоки та пройдисвіти.

Перед Великоднем Єремія з Гризельдою та з сином Михайлом переїхав у Лубни, щоб там святкувати Великдень. Це вже було в місяці квітні. Коли це до Лубен знов дійшла чутка, що десь за Дніпром Хмельницький, забравши до спілки татарську орду і набравши силу узброєних гультаїв та втікачів хлопів, збирається напасти на польське військо. Єремія знов послав Машкевича до Дніпра на розвідки про ті слухи. Незабаром Машкевич вернувся в Лубни і подав звістку, що Хмельницький став вспіл з кримською ордою, переманив до себе реєстрові козацькі полки, розбив польське військо при Жовтих Водах за Чигирином і вбив приводця того війська молодого Степана Потоцького, сина гетьмана Миколая Потоцького.

Звістка була страшна. Єремія постеріг, що козацтво не вбите на смерть, що воно знов оживає й набирається сили. Він стояв в своїй кімнаті кінець стола, дивився у вікно й не бачив ні вікна, ні синього весняного неба, ні садка, ні зеленого свіжого листу на деревах. У вухах задзвеніло, зашуміло, аж памороки забило. Єремія постерегав своїм великим розумом, що настає якась страшна година. Неначе косою підтяло Єремії ноги, і він несамохіть впав на широке й високе крісло, неначе йому куля влучила в самісіньке серце, вхопився долонею за високе чоло, закинув голову і застогнав.

Єремія добре тямив, як козаки й хлопці страшенно ненавидять польських панів та єзуїтів. Він у думці змірив силу козацької ненависності до панів мірою своєї ненависності до козаків та хлопців. І ця страшна міра злякала його й в одну мить запаморочила йому памороки. Він сидів блідий, аж жовтий, закинувши голову на крісло, і неначе почував, ніби хтось встромив йому ножа в самісіньке серце й помаленьку повертає його, заганняє все глибше та глибше в груди, ріже груди наскрізь.

Гризельда заглянула в кімнату, де сидів Єремія, і остовпіла, а потім опам'яталась і страшно крикнула: їй здалось, що Єремія помирає.

— Що з тобою вчинилось? Ти став страшний, як смерть. Які звістки привіз Машкевич? Щось скоїлось страшне! — сказала Гризельда й доторкнулась рукою до Єреміїного плеча.

— Недобрі звістки, недобрі! Якийсь Хмельницький підняв козаків, став вспіль з ордою, набрав хлопців і розбив польське військо при Жовтих Водах, ще й убив молодого Потоцького, — обізвався буцим крізь сон Єремія.

— Єзус-Марія! — крикнула Гризельда. — А ми ж тут живемо на одшибі од Польщі, в цих диких степах! Борони боже, як піднімуться хлопці та міщани та ще й несподівано наскочать з степу козаки.

— Треба тобі з сином виїжджати звідсіль зараз, таки зараз. Тут і справді небезпечно тобі zostаватись. Я з військом виступлю за Дніпро до помочі польному гетьманові Миколаєві Потоцькому, — сказав Єремія й схопився з місця.

— Покажу ж я себе отим Хмельницьким, що заводять колотнечу! Нехай начуваються тепер! Одгикнеться їм і Павлюк, і Кумейки, і Тарас Трясило, і Лукомль, і Стариця. Море крові проллю, а таки на своєму поставлю. Затоплю Україну кров'ю, зруйную, запалю пожежею, а таки до свого дійду. Король старий та недужий, ще й на біду прихильний до

козаків. Я візьму в руки стерно й прапор і задавлю оту гадину, і вийду з битви побідником, ще й з славою й честю! — кричав Єремія, никаючи та крутячись по світлиці, як перше вражіння переляку вже минуло і свідомість та природжена завзятість вернулись в його закатовану душу.

— А тим часом ти вкладайся в дорогу і забирай своїх вірних двірських, поки ще хлопці спокійні. Тікай на Чернігів, в Мінщину, в нашу маєтність Брагин. Туди на Полісся не зайдуть жадні козаки. А там пересидиш, перебудеш лиху годину і виїжджай на Волинь до Вишневеця. А я оце кинусь в битву. І даю тобі зарік, мій боже великий, що вб'ю оту гадину! знищу, спалю, пошматую, розтикаю голови шибеників на палях, на тичках понад шляхами од Лубен до Варшави, до самісінької Варшави! Чуєш? Даю тобі зарік, мій боже! — кричав несамовито Єремія й бігав по світлиці, неначе опечений звір.

— Заспокойся, мій милий князю! Вгамуйся, мій друже! Не муч себе! Ще ж ні сіло, ні впало, а ти тільки надаремно себе тривожиш та мордуєш. Боже мій! який ти став страшний, неначе тільки що вбив рідного батька! — благала Гризельда.

— Я буду тричі проклятий, як не задавлю України! Нема краю моєму гніву! Нема сили знести муки серця! Мене оттут тисне коло серця, неначе гадинка ссе. Усе, усе ладні оті гицлі, оті шибеники видерти в мене з рук, і землі, і ліси, і золото й срібло, і мої блискучі заміри, і славу й честь, усе, усе, чим марила моя душа од молодих дитячих літ. Ой мрії мої, мрії золоті! Невже вас оце вітром рознесе по цих безкрайніх степах, а мої вороги ще й насміються, наглузують з мене?

Користолюбна й славолюбна Єреміїна душа мучилась, неначе він кипів в окропі в здоровому полум'ї. Гризельді стало невимовне жаль Єремії, і вона почала тихо плакати.

— Оттут в мене болить! Оттут в мене усе перевертається! — кричав нервово Єремія і бив себе кулаком по персах так навіжено, аж сухорляві

перса гули. — Невже, мій боже, піде марно моя праця, мої золоті надії? Невже пропаде моя Лубенщина! Невже вона вже й пропала навіки? І я оце бачу тільки привиди оцього палацу, як його одлиск у дзеркалі, і тільки оце твоя, Гризельдо, тінь передо мною...

— І не пропала ще Лубенщина, і не пропаде. Схаменись, мій голубе! Сядь та заспокойсь. Ти ще сам собі смерть заподієш. Боже мій милостивий! Горе мені, Єреміє, через твою палку неспокійну вдачу. Ти мучиш себе, мучиш і мене.

Ввечері прибули старости з Прилук та з Лохвиці і принесли князеві нову неприємну звістку, що по лісах, по дібровах збираються якісь гультаї, не то козаки, не то селяни, збираються цілими юрбами та купами, якусь раду радять поміж собою, а хлопи одникують од панщини, десь ходять, десь дляються, пропускають панщанні та згінні дні, не йдуть на шарварки, не хотять вже послухати.

— Ми боїмось, що хлопи от-от незабаром піднімуться. Вже вони перечули через якихсь волоцюг, що козаки накликали татар і буцімбито розбили польське військо на Жовтих Водах, — говорили старости.

Єремія наче почув, що в Лубенщині вже тхне згарятиною, і звелів лаштувати карети та підводи, щоб вирядити Гризельду в дорогу.

— Тікай, Гризельдо, швидчій в Брагин, а я заберу шість тисяч війська й поведу до Переяслава, перевезусь через Дніпро й стану до помочі Потоцькому, — сказав Єремія, — я гадаю, що скоїться в Лубенщині лихо. Я вже давно примітив, що в Лубнах і кругом Лубен вештаються якісь старці, якісь дуже заздрінні торботруси каліки.

В палаці забігали, завештались слуги, укладаючи на вози усяке князівське добро. Гризельдині двірські баби й панни католички ходили смутні та журливі, як неприкаяні; декотрі плакали і втирали рукавами сльози. Заворушилися і домінікани в своєму монастирі й почали

лагодитись в дорогу; заворушилось усе, що було католицьке в Лубенщині. Через кілька день Гризельда виїхала з малим сином та з п'ятнадцятьма вірними слугами католиками шляхом на Чернігів та Любеч. За нею рушили ченці домінікани, рушили й усі католики, які наїхали в Лубенщину. Єремія одправив сторожу з Гризельдиним поїздом, вибравши найпевніших жовнірів поляків з свого двірського війська. Розпрощавшись з Єремією, Гризельда посадила в карету сина й виїхала з двору, навіть не заплакавши: їй не жаль було за Лубнами, де вона не встигла наловити багато схизматичьких душ і перевернути їх на поляків.

Як Гризельда виїздила з Лубен з своїм поїздом, лубенці зібрались натовпом на улицях і тільки собі потаєнці осміхались.

— Оттепер Гризельда вивезла з Лубен і свою віру, і свою мову, і своїх ченців. Небагато ж наловила вона рибки в Сулі: не вистачить на харч навіть на дорогу до Любеча, — сміялись міщани та козаки поміж собою.

Єремія послав Машкевича в Богуслав до Потоцького з листом і питався, куди йому простувати і вести свої шість тисяч війська на підмогу полякам. Не діждавшись Машкевича, Єремія повів сам військо до Переяслава, щоб не задлятись та не загаяти часу. Він приміг би — летів за Дніпро. Вже він довів військо до Яготина і заночував там, але другого дня сюди прискакав на коні його давній товариш по битвах та походах Поляковський і подав звістку, що запорозький гетьман Богдан Хмельницький п'ятнадцятого дня місяця мая розбив польське військо коло Корсуна й забрав у полон обох польних гетьманів: Миколая Потоцького та Калиновського, забрав усей польський обоз з усім добром, а Потоцького татари повели в Крим в неволю. Звістка була страшна. Єремія остовпів: він знов почувив, як холод розійшовся по його тілі, а волосся на голові настовбурчилось. Він зараз рушив з військом до Переяслава, щоб перевезтись через Дніпро та стати до помочі полякам, і розіслав своїх драгунів в Черкаси, Домонтів, Стайки, Трахтемирів та Іржищів, щоб вони забрали там порони і стягли їх в Переяслав. Але козаки вже заздалегідь попорались і звеліли потопити усі порони, щоб Єремії не було на чому перевезти своє військо. З Переяслава принесли

звістку, що Кривоніс вже підняв переяславців, що козаки й міщани вже піднялись на оборону України. Єремії вже не можна було йти на Переяслав і перехопитись з військом за Дніпро. Порадившись з своїми полковниками, Єремія постановив йти за Дніпро іншим безпечним од козаків шляхом далі ік півночі проз Чернігів на Любеч до Брагина. Військо повернуло на цей шлях і дійшло до Березані. Тут наздогнали його шість козаків, посланців од Богдана з листом. Богдан писав до Єремії облесливий лист, щоб він не покладав собі в обиду і в гнів того, що козаки розбили польських гетьманів, бо тому була причина. Єремія прочитав лист, спачнув, роз'явився й зараз звелів постинати голови посланцям.

Тепер Єремія пересвідчився, що йому не можна вдержатись в Лубнах. Піднімалася страшна завірюха, і він вже добре знав, що не встоїть проти тієї завірюхи в далекому од Польщі краї, серед ворожого народу, як тільки народ підніметься ввесь до останнього чоловіка.

— Треба вибиратись з Лубен зовсім, треба вивезти з Лубен хапком, що можна вивезти. Я гадав, що справа вийде інакше. Треба хапатись, поки тут пожежа не спачнула; опізнимось — загинемо тут в степах, — сказав Єремія до своїх полковників і звелів вертатись до Лубен.

Похапцем вернувся Єремія до Лубен. Військо вступило в місто надвечір. В Лубнах було тихо, неначе в йому люде притаїлись, навіть не дихали. Єремія в'їхав у свій двір, увійшов у свій палац. В дворі було порожньо. Палац став ніби пусткою. Кільки слуг вештались по дворі; по порожніх кімнатах дибав старий дворецький з ключами в руках. В покоях було порожньо. Перські килими, оксамитові завіси не веселили очей. Покої стояли, неначе обідрані ворогами; Єремія оглянув сумними очима ту пустку, пішов нагору, обдивився розкішну залу. З зводів, з стін неначе позирали на князя амури та сатири і неначе сміялись повними рожевими устами з його смутку. Єремія одчинив двері й вийшов на балкон. Май стояв у всій красі. Садок, діброва прибрались в розкішні майські зелені убори, неначе молода до вінця. Соловейки співали, аж заливались, зозулі

кували в діброві, пташки щебетали. Діброва аж гула од співу, од щебетання. В квітниках цвіли квітки. Уся країна цвіла, як рай.

Єремія довго стояв, оглядаючи своє добро, свій рай, і не чув, як співали соловейки, як щебетали ластівки. Небо ніби сміялось, садки й діброва ніби пісні співали, а в Єремії в голові снувались думки сумні та чорні, як чорний дим над пожежею.

"І все це піде марно! І все це моє добро змете з землі якась сила. Встає інша сила, не та, на котру я покладав надію. Невже та сила потопче оці квіти, знівечить оце усе моє добро? Невже вона знесе усю мою працю, як морська бурхлива хвиля, знесе, понівечить і знищить, і сліду й признаку од мого добра не зостанеться? Невже ж я помилився?"

І Єремія почував десь глибоко-глибоко в серці, що усе це станеться, що його гадки можуть справдитись, що над його головою вже нависла якась страшна хвиля, шубовсне й в одну мить залле й затопить і його, і усе його добро, і усю його працю, і його давні мрії й надії.

Єремія зітхнув важко, кинув останній раз оком на садки, на діброви, вернувся до свого покоїку і дав приказ слугам якомога швидше укладати його пожитки, складати на вози намети, хапати похапцем зброю, коні та всяке рухоме добро. Надворі стояли хури. Слуги вештались, похапцем виносили й укладали на хури усяке ціновитіше добро, неначе хапком виносились з пожежі.

Вже смерклося. В палаці стало тихо й сумно, неначе в домовині. Дворецький приніс князеві вечерю. Князь сидів сумний, як осіння хмара, і їжа йому не йшла на думку. Дуже пізньою добою погасло світло в Єремїїних покоях. Єремія довго не спав. Важка туга найшла на його, а думки літали десь далеко; то слідкували за Гризельдиним поїздом, то шугали над Корсунськими горами та скелями, над Россю, де Крутою Балкою текла польська кров до самої Росі, кров, пролита побідниками, його закатованими ворогами. Аж опівночі Єремія задрімав тривожним

почутким сном втомленого журбою чоловіка. І йому усе здавалось, що він не спить і все чує, і все знає. От він ніби бачить, що в його спочивальню хтось одчиняє двері тихо, хтось безголосно входить і стає коло порога. Єремія кинув очима на двері і бачить, що коло порога стоять два чоловіки й один парубок, котрим він недавно звелів постинати в Лубнах на майдані голови. Він бачить, що в їх голови одрубані, але держаться на в'язах і похилились на праві плечі. З страшних ран дзюрчить кров і стікає по білих сорочках додолу. Чоловіки стоять на своїй крові, неначе на червоних простелених хустках. Голови мертві, види бліді, але очі розплющені, страшні й люті. Єремія нітрошки не злякався: він бачив страшніші страховища і сам вчиняв їх. Але він теперечки почував, що йому стало ніяково, неначе ті захожі люде робили йому допит на суді, посихлявши набік сливе постинаті голови. От один з мерців розтуляє рота. Блиснули мертві зуби, язик заворушився й почав якось безголосно белькотати.

— Ти кат! Навіщо ти згубив нас із світа? Хто тобі дав право над нашим животтям, над нашою волею? Ми не будемо далі робити тобі панщини, не будемо більше давати тобі нашої сили, нашого здоров'я, щоб ти гарбав собі в скрині золото й срібло, пив дорогі вина, ставив високі палаци. Ти зробив собі рай на землі, а нас живцем закинув у пекло ще за нашої живності. Не послухатимемо тобі, не робитимемо панщини на вас, панів!

— Не робитимете панщини? Ви, хлопи, смієте так говорити мені в вічі!
— крикнув Єремія і схопився з ліжка.

Три тіні зникли, неначе пішли під землю. Єремія одчинив двері у світлицю й оглянувся навкруги. Через усі двері в світлицю виглядали страшні голови замордованих ним людей та козаків. Світ тихо лився десь ніби з стелі, неначе серед стелі зійшов ясний місяць. Стіни мріли, неначе в чорному тумані. А страшні мари та привиди все виглядали з дверей, мертві, жовті, з розплющеними страшними очима, з широкими ранами на шиях, з розрубаними головами, з пообтинатими руками, котрі теліпались коло плечей. Тіні заворушилися і почали виходити з усіх дверей. Вони усе

наближались до Єремії, обступали його навкруги. От їх вже стало повно. Вони піднімають порубані, покалічені руки вгору. Руки теліпаються на повітрі й сваряться на Єремію.

— Не будемо робити на тебе! Піднімемось усі! Задушимо тебе на смерть, рознесемо твоє добро до останньої крихти, потрощимо твій палац на цурпалки, і каменя на камені не залишиться! — неначе гомоніли тіні, не рухаючи устами.

Єремія охолов. Він хотів протовпитись через той страшний кривавий натовп, але сили в йому не стало. От він неначе якимсь дивом протисся до дверей і тікає вгору по сходах. Він одчиняє двері в залу. В залі ясно, неначе увесь плафон світиться і ллє місячне проміння. Серед зали стоїть срібна домовина на довгому підніжку з срібними та золотими колонками, з срібними східцями. Глянув він — в домовині лежить його мертва мати Раїна Вишневецька в білому вбранні, жовта, як віск, тільки чорні тонкі брови виразно чорніють на мармуровому чолі. Кругом домовини стоять високі срібні ліхтарі з зеленими свічками. Мати тихо підводиться з домовини, стає на сходах і одслоняє свої мертві стуманілі чорні очі.

— Я тебе заклинала, щоб ти не оступався од України, од своєї мови й віри, а ти мене не послухав і став ворогом рідного краю. Проклін мій впаде на тебе й на твій рід незабаром, бо ти став перевертнем і катом для України. Ти пролив багато рідної крові.

— І ще проллю ріки крові, — тихо промовив Єремія.

— І ще проллєш? Ще тобі мало! Будь же ти тричі проклятий, на віки вічні! — промовила якось безголосно Раїна і підвела руку.

Несподівано, неначе з помосту, висунулись залізні палі, а на палях стриміли козаки й хлопці. По стінах загойдались вішальники, ніби на шибеницях. Неначе в одну мить виріс ліс шибениць та паль, а на їх висіли мученики України. Вищірені зуби, страшно простягнуті кукси без пальців,

розтулені роти, страшні муки, що неначе захолили на виду в передсмертельні часи, все це було таке страшне, що Єремія не видержав і став тікати. Але тікати було нікуди. Єремія бачить, що уся зала, усей палац сповнився тінями. Усі вони наступали на його. Він почував в душі, що на його наступає якась сила, наднатуральна, непереможна, дужча за його, без кінця дужча, що од неї не можна ні оборонитись, ні сховатись. Він лапнув рукою за піхву і хотів витягти шаблю, але в його в руках опинилося тільки саме держално без шаблі. Держално випало з рук і розвіялось димом.

— Руйнуй ката! души його! — вчулося Єремії, і він буцім бачить, як тіні кинулись руйнувати його пишний палац, розносили камінь за каменем, цеглину за цеглиною, неначе птаство висмикувало колоски з копи і розносило їх по нивах та межах. От уже не стало покрівлі на палаці; башти щезають, неначе туманом розходяться; в стінах світяться пробої та щілини. Єремія вже бачить крізь стіни биті шляхи, обтикані палями та шибеницями, а на їх висять мученики, козаки та панщанні селяни. Бачить він, що й ті знімаються, наче птиці, з паль та шибениць і загалом летять до палацу, неначе здорові орли шугають через визубні башт, та усі кидаються до його. Очі мертві, страшні, зуби вищірені. Вони впиваються в його руки й плечі зубами й починають висисати з його кров, неначе упирі. Він почував, що вже гине. В його вже не стає духу дихати.

І Єремія застогнав, заохав, неначе його хто душив на смерть, і прокинувся весь в поту і з холодом у серці. Надворі вже розвиднювалось. У вікно лисніло рожеве майське небо, як рожева прозора тахля. На стіні грав рожевий одлиск. Соловейки співали, птаство щебетало аж кричало. Садок був сповнений пташиним щебетанням весь згори донизу, до останньої гілочки на деревах. Єремія опам'ятався зовсім і прийшов до свідомості. Він почав примічати червонуваті плями на стіні, примітив рожеві шибки у вікні, почув спів соловейків.

"Яка страшна нісенітниця верзлась мені! А палац ще цілий. Ніхто й гадки не мав його плюндрувати. Он стіни, он стеля, он на стінах висять дорогі шаблі, рушниці, ножі. Пху на тебе, сатано! А що, як сон мій

справдиться? А що, як хлопці збунтуються оттутечки, як я виведу своє військо за Дніпро, а може ще й передніше, ще до мого виїзду?"

І Єремія зітхнув важко, спотання схопився з подушки і сів на ліжку, йому було важко. Він почував, що на його грудях лежала ніби якась вага.

"Треба тікати і тікати мерщій, зараз", — подумав Єремія і почув, що в його серце неначе хто здавив рукою: він заплакав. Ця звірковата жорстока людина була здатна плакати.

"Треба укладатись, треба хапатись, щоб вихопитись з краю, бо я тут не встою і з військом. Здається, я звелів забрати похапцем усе потрібніше й цінovitіше; і сріблом обковану зброю, і дорогі шаблі, і повишивані золотом та обнизані перлами сидла, і срібний посуд... Але щось я неначе забувся взяти, щось наймиліше. Щось я неначе тут кидаю найлюбіше, і ніяк мені невтямки, що я кидаю, ніяк не пригадаю, що таке..."

Думки його плутались між срібними гнзедечками та сидлами, обсипаними перлами, між шаблями та кінями. Він схопився з ліжка, став проти вікна і знов задумався, і не міг пригадати, про що він забувся. Він одсунув засув, одщипнув защіпку коло вікна й одчинив його. Садок та квітник неначе дихнули пахощами в кімнату. У вікно неначе впурхнула сама весна з рожевими крильцями, з пахощами фіялок та троянд, весела, співуча, з піснею та щебетанням. Єремія прочумався, опам'ятавсь, протер очі й примітив, що під кущами бузку та троянд стоїть якась пишна молода жіноча постать, в блакитному літнику, в червоних черевичках, як майська троянда. Він придивився й крикнув:

— Тодозя! Он що я забувся взяти! То ти? Ти не мара? — крикнув неймовірний Єремія, неначе не йняв віри своїм очам.

Після важкої ночі, після страшних снів Єремії здалося, що і тепер ще протягується якийсь сон, але вже інший, пишний, радісний, серед

майської краси садка, серед рожевого квіту. Йому привиджувалось, що його рукою якась потайна сила одчинила вікно в рай, повний квіток, повний майських пахощів, облитий вранішню росою, а під трояндами стояв янгол, посланий од бога, щоб загасити слід страшного сну нічної доби.

— Хто ти така? Чи ти Тодозя, чи то може Тодозина тінь сновигає оттут в садку? — промовив Єремія у вікно, неначе сам до себе, не ймучи віри своїм очам.

— Це я! Тодозя, — тихо обізвалась вона з-під кущів.

— А коли ти Тодозя, то не тікай хоч тепер від мене! приступи до вікна. Не бійсь мене! — сказав Єремія.

— Я тебе й не боюсь, і приступлю до тебе.

І Тодозя покірливо, як овечка, приступила до вікна й глянула Єремії просто в вічі.

Єремія почув, що на його серце, як на суху землю, неначе впала роса, а душу неначе обвіяло якимись райськими пахощами, в сто раз приємнішими й солодшими за троянди та фіялки. Його змучена, стривожена, чорна од ненависності душа неначе одразу пояснішала, поздоровшала, неначе він тільки що лежав недужий і в одну мить одужав, набрався сили й здоров'я. Серце зраділо й заграло. Вже давно Єремія не зазнавав такої радості, такого спокою, який тепер злинув на його несподівано, неначе з рожевого неба, з цвіту троянд та з подиху весни.

— Не тікай хоч тепер від мене! Ти влила в мою душу спокій, — сказав Єремія і простяг руки через вікно, вхопив Тодозю за щоки і довго дивився в її темні, але ясні очі, неначе пив з тих очей щастя і спокій.

— Я й думки не маю тікати од тебе, коли я сама сюди прийшла. Я перечула через людей, що ти, князю, повернувся до Лубен, що ти не сьогодні-завтра виступиш звідсіль і виїдеш може і навіки. Як тільки свінуло, я прийшла сюди, блукала кругом палацу, никала по садку, щоб глянути на тебе востаннє на моєму віку, — сказала Тодозя.

— Чого ж востаннє? А може не востаннє?

— Ой в останній раз я тебе оце бачу. Вже ти не вернешся сюди в Лубенщину, — сказала Тодозя й важко зітхнула.

Єремія вхопив Тодозю за голову, прихилив її до своїх персів і гаряче поцілував. Він почував, що Тодозя може й правду каже.

— Заходиться на Україні велика колотнеча. Душа моя передпочуває, що ти сюди більше не вернешся. Я прийшла розпрощатись з тобою на віки вічні, — сказала Тодозя і раптом заплакала.

— Чого ж тобі прощатись! Я тебе візьму з собою, їдь слідком за мною. Де буду я, там будеш і ти. Я не хочу прощатись з тобою.

— Ой голубе мій сизий! Не піду я за тобою. Ти мене любиш, коли схочеш, коли заманеться твоєму серцю кохання. Я для тебе, як обламана калина, розкидана по стежці. Коли твоя ласка, ти нагнешся, піднімеш пучок і милуватимешся; коли твоя неласка, то потопчеш золотими підківками червону калину. Не поїду я за тобою слідком. Покинь мене тутечки і забудь мене навіки.

— Я не буду тобі говорити, що тепер почуває моя душа. Не для тебе мені оповідати, що тепер криється в моєму серці. Але кажу тобі, що ти одна неначе ллєш ліки в мою душу. З твоїх очей неначе лине спокій на моє серце, лине радість в мою душу. Ти одна моя втіха, коли мене ніщо не може втішити. А ти хочеш, щоб я тебе тут покинув!

— Я для тебе втіха тільки тоді, як ти на довгий час забудеш, що навіть животію на світі, а потім десь вглядиш мене, і знов прокинеться твоє бурхливе серце і запалиться вогнем. А я ж тебе теперечки люблю, і день і ніч не перестаю любити. І сподіваюсь — не діждуся того дня, тієї години, коли ти, як те осіннє сонце, вийдеш з чорних хмар і блиснеш на мене ласкою. А коли такі години трапляються в тебе? Ні, не поїду я з тобою. Я хочу тебе забути. Я тоді буду знов щаслива, коли і самий слід твого виду зникне з моєї пам'яті.

— Тодозю! їдь зо мною! Я тебе збагачу, я тебе озолочу. Дам тобі село, запишу його на тебе й на твоїх нащадків. Чи то ж в мене мало сіл, мало землі?

— Я й села твого не візьму. Що б про мене сказали люде та козаки, якби я взяла од тебе село? Сказали б, що я продала свою красу, продала рідний край і купила собі за ті гроші село. Та й села ти не спроможешся подарувати, бо швидко й сам не матимеш сіл, — прохопилась Тодозя й замовкла.

Єремію неначе кольнуло ножем в серце. Проста людина неначе підказала йому ту гадку, що десь глибоко вже не раз ворушилась в його голові. Тодозя торкнулася об болючу Єреміїну виразку. Він насупив чорні брови і спанхнув.

— Звідкіль ти знаєш, що я й сам швидко не матиму сіл?

Тодозя спустила очі додолу і промовила:

— Це твоє лихо передпочуває моя душа. Душа мені це каже.

— Скажи мені усю правду. Чуєш, Тодозю? Усю правду, як перед богом: чи не думають тутечки підняти мої панщанні хлопці і пристати до козаків, до якогось гульця Богдана Хмельницького?

— Нічого я про це не знаю. Та мені ніхто цього б і не сказав. Я не козак, і не піду ж я з списом та рушницею до війська. І не питай, ясновельможний, про це, бо я нічого не знаю.

Єремія скоса зиркав на Тодозю й довго крутив довгого вуса. Йому хотілось випитати і вивірити правди в Тодозі.

— Ти мене не любиш, то й не кажеш. Якби мене любила, усю б правду мені сказала, — промовив хитро Єремія.

— І люблю тебе теперечки, мій голубе сизий, як свою душу, і прийшла до тебе, щоб глянути на тебе востаннє, а цього не скажу, бо нічого нічого не знаю. Та хоч би я й знала, то про це тобі не сказала б, — тихо промовила Тодозя, дивлячись додолу, на кінчики червоних черевиків.

— А все-таки я тебе тут не покину, силою тебе візьму й вивезу звідсіль, бо ти для мене, неначе дорога шабля. Без шаблі та без тебе я не обійдуся.

— Силою, князю, не візьмеш мене. Про це й не говори, бо й сам добре тому відомий. Я тільки думками літатиму за тобою по твоїх слідочках. Ото моє усе щастя теперечки. Така вже доля безталанних козачок.

— Вчора прибув сюди з Сенчі пан Суфщинський з жінкою та з дітьми. Панок боязкий, а його жінка ще полохливіша: бояться обоє тут зоставатись. Він виїде слідком за мною та за військом, їдь з ними до Брагина. Дам тобі я на дорогу і на прожиття усякого добра. Я повернуся туди до княгині, як поб'ю козаків, повернуся й до тебе.

— І вже, князю! Чого мені, сиротині, забиватись в далекий чужий край? Битви підуть за битвами. Ти кинешся в битву, і може й твоя голова скотиться додолу. Прощай, князю! Прощай, серце, востаннє! Я тебе вже більше не побачу.

Тодозин голос затремтів. Сльози полились з очей. Тодозя впала головою на Єремїїне плече й заридала. Сльози лились річкою й душили Тодозю, неначе заливали її перса розтопленим залізом. Князь обняв її за голову і схилив свою голову.

— Вже я виплакала усі сльози. Вже заіржали коні в станях. Люде незабаром повстають. Боюсь, щоб мене часом хто не вглядів тут в садку. Зирне сонце на землю з-за діброви, і люде вглядять мене оттут, і пропаде навіки моя добра слава. Прощай навіки! — сказала Тодозя й в одну мить одхилила голову, прожогом кинулась в квітник і побігла стежкою з садка. Тільки порушені кущі троянди та бузку загоїдались, затріпались, і з їх посипалась густа роса на півонію та тюльпани. Тодозя зникла, і слід її щез. Єремія стояв і тільки позирав за нею слідком, доки вона неначе потонула в зелених кущах та пишних квітках.

Не встигла Тодозя прибігти додому, як за двором застукотів візок, і в Тодозину хату увійшов управитель Суфщинський з своєю жінкою Марисею. Єремія послав їх вмовити Тодозю й вивезти її з собою в Брагин. Він сподівався, що Марися, як жінка, краще за його зуміє підійти з хитрощами та лестощами, підластитись до Тодозі й по-жіноцьки намовити її виїхати до Брагина, а потім на Волинь до Вишневця. Тодозя вгляділа панків і одразу постерегла, чого вони приїхали такої ранньої доби. Тітка Мавра заходилась готувати сніданок. Тодозя попросила пана Суфщинського і його жінку сідати.

— От і нам довелось покидати Лубенщину, — почав говорити куценський та кругленький Суфщинський, — небезпечно нам тутечки zostаватись. Хлопи збунтуються, як тільки князь виїде й виведе військо. Не буде кому нас обороняти. Вони запогублять нас.

— От і шкода, що виїжджають мої давні знайомі. Мені буде жаль за вами, — сказала Тодозя.

— Їдьмо вкупі з нами, Тодозю, то й не доведеться тобі жалкувати за нами, — почала Марися. — Князь надарує тобі села. Будеш жити, як у бога за дверми.

Тодозя догадалась, що Суфщинська знає все про неї, що Єремія її кохає.

— Ми, Тодозю, знаємо усе про тебе, — почав Суфщинський. — Серця не потаїш од людей, як не ховайся з ним! їдь з нами до Брагина. Князь дає на дорогу гроші, дає й на твоє прожиття, запише тобі село, не до живоття, а навіки тобі й твоїм нащадкам.

— Не хочу я ні села, ні грошей і не поїду з вами ні за які гроші, — смутно обізвалась Тодозя і одразу заплакала.

— Та їдь бо, Тодозю! Ото дурна! — сказала тітка Мавра. — Якби мені князь давав село, я б загарбала його обома руками. Будеш панією на усю губу, будеш жити в добрі, одягатись в оксамитові кунтуші та шовкові намітки.

— Їдь — і не думай, і не гайся, і не змагайся. На тебе впало неначе з неба таке щастя, впав такий талан, про який тобі не снилось і не привиджувалось, — почала пані Марися. — Що з того, що князь католик і став поляком? "Ляхів гудьмо, а з ляхами будьмо", кажуть в приказці. І я ж колись була шляхтянка благочестивої віри, а як вийшла за свого Казиміра, то й пристала на католицьку віру та й живу ж якимось на світі за своїм чоловіком. Так зроби й ти.

Марися була православна сірячкова шляхтянка родом з Волині. Вийшовши заміж за поляка, панка Суфщинського, вона почала ходити з своїм Казиміром до костьолу, як овечка за бараном, і незабаром з Марусі стала Марисею. Вона думала, що й Тодозя з великою охотою піде слідком за нею і вчинить так само.

— Ні, я цього не зроблю. Я не здатна таке вчинити. Не хочу я ні царства, ні панства! Не хочу я, щоб мені хто докоряв, що я пошилась в перевертні за багаті князівські подарунки, — сказала Тодозя.

— Та їдь, дурна! Будеш їздити в колясі на баских конях, не їстимеш печеної картоплі, як у себе вдома. Та й мене згодом перекличеш до себе. І мені може колись справиш шовкову плахту, та може й мене посватає якийсь волинський прудиус. Бог посилає тобі такий талан, а ти ще й комизишся й кирпу дереш.

— Їдь, серце Тодозю, бо й тебе не мине лихо. Скажу тобі усю щирю правду: про твою любов вже знають в Лубнах козаки, знають і хлопці. Тебе вже усі тутечки звуть ляхівкою та дражнять католичкою, хоч ти й не католичка. Борони боже нещастя, тебе вб'ють оттут твої ж сусіди, як кинуться на ляхів-панів. Ми оце тікаємо од наглої смерті. Тікай і ти, серце, та ще й швидко! — сказала пані Марися.

Тодозя втерла сльози і вважливе слухала.

— Тікай, Тодозю, — обізвався пан Суфщинський. — Загинеш оттут вкупі з шляхтою ні за цапову душу. На тебе не подивляться, що ти козачка. Князя ненавидять українці вже давно. На тебе впала його ласка — і ти безперечно загинеш тільки за те, що він тебе любив. Тікай з нами. Перебудеш лиху колотнечу — знов вернешся до господи. А тепер тебе не помилують і не пожаліють.

Полохлива тітка Мавра витріщала очі од переляку на Тодозю. Тодозя прислухалась.

— Ти, Тодозю, і втямку не маєш, що тут в Лубнах може скоїтись. Тікаймо заздалегідь! Нащо тобі надаремно, з доброго дива накладати головою? — сказав пан Казимір.

Тодозя заламала руки і застогнала. Сльози її одразу висохли.

— Боже мій милий! Чим я прогнівила тебе, що ти наслав на мене таке нещастя? Невже мене дражнять ляхівкою та католичкою? Це ви мабуть тільки підбиваєте мене вдвох, щоб я їхала слідком за князем. Це ви мене спокушаєте, — говорила Тодозя.

— І не підбиваємо тебе й не дуримо. Тебе усі в Лубнах і поза Лубнами так дражнять. Тебе жде надаремна смерть, і смерть люта. Вже й тепер тебе заздрівають, звать князівською хвірткою, бо ти ходила в палац до княгині Гризельди. Тікай зараз, бо не сьогодні-завтра загинеш оттут в своїй господі, та ще й може вкупі з тіткою. І твою хату спалять.

— Оце лихо! Ще й мені прийдеться накласти головою за князівські примхи. Тікай собі, Тодозю, звідсіль! Перебудь на Волині якийсь там час, а потім, як втихомириться колотнеча, вернешся до господи, — сказала тітка.

— І брат тебе, Тодозю, не оборонить, бо то, бач, сила! І змете ця сила тебе, як вітер порошину, — сказав сумним голосом пан Казимір. — Зараз одягайся, лаштуйся, укладайся, а ми візьмемо прудкіші та баскіші коні та завернемо за тобою та й навіткача слідком за військом! Нема тобі чого думати та гадати. Гаятись тепер небезпечно. Військо опівдні виступає, їдь і не сперечайся! — сказав пан Казимір, вставши з ослону.

Пан і пані Марися вийшли. Тодозя неначе замерла на ослоні. Тітка мовчки поралась коло печі. Страшна гадка пана Казимира неначе підстрелила двох веселих та жартовливих козачок.

— Цей нечестивий князь куди йде, то лихо веде за собою на Україні, — промовила тітка Мавра згодом, висовуючи горщик з печі. — Де ступить його заклята нога, там неначе бурхає з землі джерело крові та сліз. Впало його око на тебе, і ти тонеш в сльозах, ще й може незабаром потонеш в крові. Годі тобі сльози лити. Вставай та лагодься в дорогу, укладай своє добро в скриню, бо незабаром пан Казимір заїде за тобою.

Тодозя встала й застогнала, знявши руки до образів. Їй було жаль кидати свою хату, свою зелену леваду. Шкода було й тітки.

— Не плач, Тодозю! Ти ж і справді не навіки од'їжджаєш на чужину. Мине якийсь час, лихо затихне, то ти й знов вернешся до господи, — говорила тітка.

— Ой, чує моє серце, що я вже більше не побачу ні тебе, тітко, ні своєї хати, ні своєї оселі. А я ж тут зросла, тут я дівувала, тут я пісень співала і щастя з милим зазнала, й тут з'єднали моє вінчання, тут мене на посад завели і гільце мені звили. Ой боже мій милий, боже мій єдиний! Завіщо ти караєш мене, безщасну?

І Тодозя впала на ослін, поклала голову на стіл і знов залилась слізьми. Вона плакала, аж побивалась, тільки молоде тіло двигтіло та голова, схилена на стіл, неначе дрижала.

Тітка бачила, що сама Тодозя не здатна ні за що думати, заходилась укладати Тодозину одержу в скриню та готувати харч на дорогу. Тодозя підвела очі, глянула на скриню і ще гірше заридала.

— Оттаких світилок та свашок вдруге діждались ми! Бодай таких світилок ніхто не діждав, хто живе на світі. Не бояри та дружок винесуть твою скриню з батькової хати, вивезуть з батькового подвір'ячка, — говорила тітка й тільки жалю завдавала бідній Тодозі.

А тим часом Єремія хапався вибиратись з дому, неначе його хтось виганяв з його власного двору. Слуги вештались, виносили, хапали, неначе з пожежі, що було незавалене, що можна було швидше вхопити і вбгати у вози, неначе князь втівав од татарської орди, котра надходила вже до Лубен, буцім була вже десь за цариною й була ладна щогодини, щохвилини ввірватись в оселю. Полковники зібрали військо на майдані.

Погоничі вже виводили коні, запрягали в карету. Єремія пообідав похапцем, покликав тих слуг, котрих кидав у палаці, й доручив їм ключі. Він окинув очима кімнати. Пішов нагору, перейшов усю залу в останній раз, оглянув столи, оглянув, чи не забувся чого потрібного та ціновитого на столах або в шухлядах, і останній раз кинув оком по залі. З золотих рам на стінах дивились на його давні предки, князі Вишневецькі, поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підголеній голові, з сагайдаком в правій руці й неначе сміявся з Єремії, з його хапливого виїзду, схожого на втеки, поглядав суворими очима його батько Михайло, його дід, дядько Юрій, й усі вони неначе проводили Єремію сердитими очима за те, що цей навісний нащадок кидав їх на божу волю, може й на ганьбу, оступившись легкодумно навіки од свого славного роду і його вчинків.

Військо вже зібралось на майдані. Полковники гарцювали на конях поперед війська. Єремія скочив на коня й вибіг з двору, щоб оглянути полки. Глянув він очима й здивувався: війська стало вдвоє менше.

— Чого це вийшло на майдан так мало жовнірів? — гукнув Єремія до полковників.

— Усі жовніри схизматики оце повтікали. Ті "лайдаки" вже одникували од полка й почали потроху втікати ще тоді, як ми вертались назад од Переяслава. Тепер військо вашої ясновельможності, князю, одразу вдвоє поменшало. Зосталось тільки три тисячі жовнірів католиків та й годі! — обізвався один полковник.

В Єремії тьохнуло в серці. Він догадався, що втікачі dokonешне попристають до панщанних селян і піднімуть повстання. Під його ногами неначе розтавала та ламалась крихка крига серед широкої безбережної річки, і він добре знав, що от-от незабаром крига покришиться на крихкі ниточки, і він завалиться й шубовсне в безодню.

"Треба хапатись, щоб вихопитись заздалегідь", — подумав Єремія й дав загод військові виступати.

Він скочив з коня й вскочив в карету так швидко, неначе втікав од якогось ворога, неначе його чийсь руки хапали за поли. Ще раз окинув він очима свій пишний палац. Його здушило коло серця й він заплакав. Сльози раптом полились з очей, неначе забило випадком розкопане джерело.

— Тодозю! одягайся в дорогу, бо вже військо виходить, — сказала тітка, заглянувши у вікно, — ондечки вже й пан Казимір за ворітьми спинив коні.

Марися вбігла в хату. Погонич, пан Казимір та тітка винесли Тодозині пожитки і поскладали на простий віз.

Тодозя вийшла на двір і за сльозами світа не бачила. Її посадили на віз трохи не силою. Тітка перехрестила й попрощалась.

Слідком за військом рушили Казимірові два вози, а разом з ними виїхали всі католики та поляки з лубенських князівських маєтностей, котрі боялись народної помсти. На майдан, на улиці повибігали міщани та селяни і осміхались мовчки.

— Хвалить бога, рушила Єремїїна Польща з нашого краю. Гризельда вивезла з Лубен усю свою Польщу й свою польську мову, — гомоніли міщани.

— А ондечки виїжджає й друга Єремїїна княгиня, — гомоніли молодиці, вглядівши Тодозю на возі. — Одна княгиня Вишневецька виїхала вчора, а сьогодні виїжджає друга.

Єремія їхав в кареті й поглядав на людей. В очах у всіх блискала неначе весела майська блискавка, такі всі були раді. Єремія повернув на

Чернігівський шлях. В одному місці, переїжджаючи невеличку річку вброд, він углядив, що з ліска висипались якісь не то козаки, не то селяни і були наготові напасти на поїзд. Поперед усіх виступив з-за кущів здоровецький білявий велетень з патлатою чуприною, з широчезними плечима. Він замірився на Єремію кулаком, посваривсь і став націлятись рушницею на князівську карету. Єремія вглядив його й впізнав того здоровецького старця, що колись він бачив в Лубнах на окопі. Погонич свиснув, крикнув. Добрі одноразні коні шарпнули і полетіли. Кулі засвистіли і застукотіли об вільхи. Поїзд утік і зник за вербами в лузі.

"Встають "лайдаки"! Коли б швидше вихопитись з цієї пожежі!" — подумав Єремія.

Єремія з військом повернув до Києва, щоб перевезти через Дніпро свій полк в Київщину.

Х

Коло Києва вже було небезпечно Вишневецькому перевозитись через Дніпро. Він повів своє військо далі, перевізся в Любечі й прибув до Житомира. Саме тоді в Житомир з'їжджались шляхтичі на сеймик. Прибув і київський воєвода магнат Тишкевич, з українського православного роду, але вже зусім сполячений. Його батько став одступником і перейшов на католицьку віру, а син став завзятим щирим католиком. І він, як і Вишневецький, хотів показати, що він як український магнат, сполячений і покатоличений, повинен стати зразцем для українських городян та хлопів. І в його була в голові думка, що усі українці повинні переробитись по його вподобі та поставати католиками й поляками.

Ставши київським воєводою, Тишкевич почав заводити в своєму воєводстві католицьку віру та унію, заводив в Києві польські школи, замикав і запечатував православні церкви, силував людей до унії, силою заганяв селян в костьоли, понаставляв католицьких монастирів в своїх

маєтностях в Бердичеві та в Махнівці, насадив там бернардинів, домініканів, кармелітів, неначе якого добра. Йому здавалось, що він робить тим якесь велике добро для України, несе якесь світло культури, змінюючи православних ченців на католицьких, римських.

Два високі зразці для України стрілися в Житомирі. Тишкевич був уже літній чоловік, підтоптаний, гладкий, випещений в розкошах та в збитках магнат, які вже тоді були усі польські пани. В околиці Житомира було ще спокійно, але вже звідусіль доходила чутка про страшні козацькі загони. Богданове військо вже побідно йшло після Корсунської битви од Білої Церкви на Гончариху і прямувало на Волинь.

— Рятуй нас, князю! Ти прийшов сюди в готовим військом саме в добрий час, — сказав Тишкевич до Єремії. — Од армії Хмельницького, неначе од сатанячого огнища, вже кругом посипались іскри по всіх усядах. Загони вже зруйнували в моїх маєтностях деякі католицькі монастирі, повбивали моїх кармелітиків та бернардинчиків. Бий на смерть отих лукавих повстанців, отих козаків та панщанних хлопів, що покинули робити панщину та поприставали до загонів якогось гультья Кривоноса, якогось розбишаки Полов'яна. Йде чутка, що ті розбійницькі загони таки зумисне і з лихим заміром простують на твої волинські та подільські маєтності і на мої.

— Це може бути, — обізвався понуро Єремія, — вони нас обох найгірше ненавидять через те, що ми оступились од схизми; але ми покажемо їм себе, покажемо й докажемо, що ми зразці для їх, а не вони задля нас. Ми пшениця, а вони бур'ян на Україні, котрий треба доконешне виполоти з корінням.

— Це правда, князю: ми божа пшениця, а пшениця повинна виглушити бур'ян і викоренити його; але що я не діяв, не йдуть "лайдаки" слідком за нами: вже й церкви запечатував, і посилав пригоничів, щоб киями заганяли хлопів у костьоли, напустив на їх святих отців єзуїтів. А вони не йдуть та й годі! Бидло! Товаряки, та ще й дурні! Кажуть, що ті розбишацькі загони вже руйнують шляхетські доми, оселі, випалюють

стіжки хліба, ожереди сіна, витинають в пені дрібну католицьку шляхту, скрізь випалюють і вирізують жидів. Ох, Єзус-Марія! що це скоїлось в нас на Україні? — промовив Тишкевич і розставив ще ширше свої товсті ноги, неначе одчинив навстіж ворота, й вирячив свої вирячкуваті здивовані очі на Єремію.

Єремія з огидою одвернув очі набік од товстого безбородого Тишкевичевого лиця, схожого на лице старої товстулі. В тому лиці виявлялось ліниство, пещеність, байдужність якогось гладкого ченця після ситої трапези та цілої пляшки доброго вина. Сиві ріденькі кіски пасмами теліпались кругом лисої голови, неначе поприклеювані карюком лляні пачоси. Тишкевич здавався для Єремії старою випеченою бабою зітхальницею, що сидить на м'якеньких подушках, нічого не робить, тільки охає та зітхає та бідкається, а часом чогось ще й сльози ллє, без жодної причини.

— То треба збирати військо, збирати гроші на бойні припаси та рушати на тих бестій, та потопити їх в їх таки крові! — крикнув Єремія. — Що ж ми висидимо, як будемо сидіти та стогнати?

— Моя гадка така, що треба б збирати військо, треба. Про це нема чого й казати. Мої бернардинчики та домініканчики нічого тут не вдіють і не допоможуть. Ой, найсвєтна матко! змилуйся над нами! — промовив Тишкевич і зітхнув повними, ніби жіноцькими персами, а перси підняли оксамитовий блакитний кунтуш під саме гладке підборіддя на три зводи.

У двір прикотили дві високі старосвітські карети. Незабаром в світлицю Тишкевича увійшли волинські пани Корецький та Осінський, високі, огрядні, вусаті та чубаті, обидва були в дорогих квітчастих кунтушах, неначе повбирались на якесь свято або на бал.

— От і добре, що ви завітали, саме в добрий час! — запищав баб'ячим голосом Тишкевич. — От теперечки князь Вишневецький дасть нам пораду.

— Яку пораду?— спитали нові гості.

— Як обороняти Волинь од ворогів — козаків та хлопських загонів. Ой, пропадемо тут, як руді миші! Запагублять вони нас! — крикнув Тишкевич. — Поставмо князя Єремію на чолі нашого війська, збираймо військо, збираймо гроші на бойне діло, на бойні припаси.

— У Варшаві сейм вже й без нас постарався; вже настановив за приводця війська князя Домініка Заславського, — гордо обізвався князь Корецький.

Єремія скочив з місця й не обізвався, а неначе зашкварчав, наче вишкварка на сковороді.

— Наші польні гетьмани взяті в полон під Корсунем. Хмельницький оддав їх татарам, їх повели в Крим. В нас тепер нема гетьманів. Тепер кожний пан хапайся за меч і лупи козаків! Лупи, що є сили! Тепер ми усі гетьмани! От що!

— Усі, та не всі! — обізвався Осінський. — Князь Домінік має право вести вас на козаків, бо такий загод дано йому в Варшаві.

— А поки князь Заславський надумається приволокти сюди коронне військо, то козацькі та хлопські загани повстанців покришать на локшину і вас усіх, і католицьку шляхту, зруйнують ваші оселі в пень, заграбують ваше добро, ваші табуни, от що! Про мене робіть, як знаєте, а я маю своє військо й зараз таки стану обороняти свої маєтності, не ждучи приказу од якогось князя з Варшави, — репетував Єремія, никаючи по світлиці од кутка до кутка.

— Грошей на коронне королівське військо ми не дамо, — говорив Корецький. — Навіщо нам і справді підсилювати короля? Хіба задля того, щоб він держав нас в своїх руках та вихав і вихрив нами на всі боки, вхопивши за чуби? Хвалить бога, що в короля Владислава геть-то вже

мало коронного війська. Нам, панам, треба збільшувати своє двірське військо. Тоді король нас боятиметься й не буде верховодити над нами. Тоді ми, усі пани, й гадки не матимемо ні про що! Будемо королями в Польщі й на Україні, і в Литві. Ми не згоджуємось платити повинності на коронне військо. Найкраще нам буде, як нічого не платитимемо в скарб королеві.

— Я й сам маю своє чимале двірське військо й втру носа королеві при нагоді, коли буде треба, але теперечки, коли наші оселі от-от запалають, коли наша шляхта от-от виляже в пень, треба накласти податі на усей повіт: і на панів, і на хлопів для оборони краю. Хто має тямку в голові, той пристане на це. А як ні, то нам нема про що й балачку точити, — крикнув Єремія й вхопив в руки шапку.

— Оце господи! Оце яка халепа трапилась! — бідкався Тишкевич, повертаючи свій ситий вид то до Єремії, то до Корецького. — Та потривайте же, князю! Хоч вип'ємо по пугареві венгерського! Куди ж ви оце хапаєтесь? Ой, який же оце, господи, ви спішний! Ой, мої кармелітчики, мої домініканчики! Хто вас буде боронити від напасти?

— Треба боронити, а не зітхати та стогнати та чупринами крутити. До зброї! До меча, панове! Бувайте здорові! — гукнув Єремія, гуркнув дверима й вилетів із світлиці.

— Тю-тю, навіжений! — промовив Корецький навздогінці Єремії.

— Скажений! Парка парить, швендяє, аж попару не знайде, чогось товчеться, ще й ображає шляхту докорами, — додав Осінський, розкудлюючи свою пелехату чуприну на підголеній голові.

— Вип'ємо хоч по чарці, щоб розігнати сум. Не хочете поєднатись з князем. Не одностудим, бач, ви з князем на біду нам усім.

До Тишкевича почали прибувати гості, що з'їхались на сеймик. За чаркою венгерського усі повеселішали. Тишкевич пішов з панами на сеймик. Прибув туди і князь Єремія. Він таки вговорив сеймовиків накласти податки на повіт для оборони панських осель та маєтностей од повстанців. Пани згодилися, але нічого не дали, нічого не платили. Єремія мусив видати з своєї кишені кілька тисяч злотих, бо над його маєтностями вже виснув меч загонців. Він знав, що страшна хмара наступає доконешне на його голову. Козаки й українські хлопці ненавиділи більше за усіх панів князя Єремію та Тишкевича за їх одступництво, за Тишкевичеве потурання єзуїтам та ксьондзам, за розповсюдження унії й католицтва. Ці два славні зразці для України найбільше од усіх панів не припали до вподоби козакам і усім українцям.

Тим часом чутки про козацькі й хлопські загони, про їх лютування над панами доходили звідусіль до Житомира. Од Богданової армії, неначе од осередка, побігли паростки на усі боки по усій Україні й Білій Русі. Загони Вовгури та Вовчури в Лубенщині незабаром зруйнували Єреміїн пишний палац, не покинувши каменя на камені. Єреміїні панщанні хлопці в Лубнах пристали до загонів, пішли в повстання й рознесли по цеглині і Єреміїн палац, і католицький монастир, і військові казарми.

Усе стало руїною в одну мить. Пани й католики шляхтичі, котрі не встигли повтікати з Чернігівщини та Лубенщини, усі наклали головами. Повстанці попалили палаци й оселі польських магнатів і знищили до останку усе їх добро. Панщини ніхто й гадки не мав робити. За Дніпром, де ще не так давно скажений гетьман Миколай Потоцький та Самійло Лащ вкупі з Вишневецьким обставляли шляхи шибеницями та залізними палями, стромляли на ті палі козаків та хлопів, вже настала воля. Панщина пропала й сліду не покинула. Народ дав здачі навісному Потоцькому. То був послідок навісного лютування Потоцького, Лаща, Вишневецького та інших, польських панів і українських панів-перевертнів.

Чутка про ту руїну польських панів та українських одступників дійшла й до князя Єремії. Його лубенські безкраї маєтності були втрачені. Він

почав хапком набирати на Волині охочих ходачкових шляхтичів католиків до війська, бо до Житомира йому довелось привести всього тільки три тисячі війська.

"Загони кинуться тепер на мої волинські та подільські маєтності. Пропаде мій Вишневець! Треба хапатись до оборони, — думав Єремія, — хмара насовується з-за Дніпра просто на мою волинську батьківщину та дідизну".

Єремія передпочував, що наступає хмара страшна, що з неї ливцем поллється наглий тучний дощ і затопить заливою усі його безмежні волинські маєтності, знищить, як повіддя, до галузки усе його незліченне добро, що було на Волині. До його вже доходила чутка сливе щодня, що якийсь Кривоніс, приводець повстання, підняв селян, зібрав загін і веде його на Волинь у Вишневецьчину. Зібравши військо, Єремія хапком повів його, щоб захистити свої волинські села та містечка.

По дорозі до Вишневця лежало містечко Погребище. В Погребищі вже починався повстанський рух. До містечка збігались селяни з близьких сіл, покинувши робити панщину, та змовлялись між собою, щоб іти загоном на панів. Священики намовляли їх і давали їм ряд. Ніхто не сподівався нападу од поляків. Коли це несподіване налетів Вишневецький з військом. Усе Погребище попалося йому в руки.

— От тепер я вам покажу, як бунтуватись! Хто в вас тутечки за приводців? Це безперечно оті схизматицькі попи підбили вас до бунту. Приведіть сюди тих схизматиків! — крикнув Єремія до своїх драгунів.

Трьох священиків приволокли на майдан. Вони були убогі та нужденні, в полотняних рясах, покрашених соком з бузинових ягід.

— Ми нічого не знаємо, нічого й не бачили, ясновельможний князю: то не наша провина, — виправдувались священики.

— Ви нічого не бачили? Коли не бачили, то я таке вчиню, що ви і справді вже більше й не бачитимете нічого. Давай сюди свердла! — гукнув князь до жовнірів.

Принесли три свердла. Жовніри повалили на землю священиків і насіли їм на руки й на ноги. Три жовніри вставили їм свердла в очі.

— Викручуйте їм очі та глибокої до самого дна!— кричав Єремія.

Свердла закрутились в дужих руках. Очі полускались. Кістки хрущали під свердлами. Мученики закричали страшно, пронизуватим передсмертельним голосом. Вода й кров бризкала з очей і обливала землю. Народ на майдані мовчки молився й хрестився. Безталанні кидались по землі в корчах і побивались перед смертю в муках.

— Пропали привідці! Тепер беріться за хлопів. Хапай винного й невинного! Чорт їх розбере! Нехай вже сатана на тім світі розбирає, хто з їх винний, а хто невинний.

Хапай два десятки передніх! — крикнув Єремія до своїх жовнірів.

Жовніри вхопили кілька десятків чоловіків, що стояли попереду, і привели перед князеві очі.

— Поставте шибениці та залізні кілки! Принесіть з кузень ковадла та сокири! — кричав Єремія.

І Єремія, хапаючись в похід, звелів в одну мить повішати людей рядками на шибеницях; декотрих поміж їх понастромлювали на залізні палі. З десяток голів покотилось з принесеного ковадла під сокирою ката.

Єремія з військом виступив з Погребища в свою маєтність і одразу опинився в полум'ї повстання. Чутка звідусіль доходила до Єремії, що

увесь край збунтувався. Йшли страшні слухи про якогось Кривоноса та його загін, що рубав у пень панів, католиків та жидів. Вишневещина вже піднялась. І сум, і туга, й лютість обгорнули Єреміїну душу. Він тепер на свої очі бачив, що помилився, що не туди попростував, куди його направляли довгі покоління славних предків. Він ніби на свої очі побачив, що заплутавсь і дуже заплутавсь в шарпанині та в зам'ятні.

Князь Єремія прийшов з військом до своєї маєтності Немирова на Поділлі. Він послав свого двірського шляхтича Барановського, щоб він зібрав у Немирові поживку та харчі для свого війська, а сам став поблизу од Немирова в Ободному.

Барановський наблизився до Немирова й побачив, що ворота в місто зачинені й замкнуті. Якись гультяї й п'янички вискочили на вал і загукали з-за частоколу: "Йдіть собі геть! Тут вже нема й духу людського! Не знаємо ми твого пана! є в нас другий пан, Богдан Хмельницький".

З такою відповіддю Барановський вернувся до князя Єремії. Вишневецький аж скипів од лютості, роз'явився, бігав коло свого намету, наче навіжений, махав руками, кричав, як скажений.

— Мої піддані, мої невольники сміють мені так говорити! Замкнули ворота перед моїм посланцем і не дають харчі! Драгуни, на коні! Рушай зараз на Немирів! Я ж їм покажу пана Богдана! Боком вилізуть їм козаки!

Єремія з драгунами в одну мить опинився коло Немирова. В місті козаків було мало. Міщани не сподівались такого швидкого нападу. Вишневецький підступив до міста несподівано. Драгуни полізли на вали, валяли дерев'яні стіни, виривали частокіл. В Немирові самі священники вдарили в дзвони на гвалт. Міщани й козаки виступили на оборону, бились на одчай, але не встояли проти натиску Єреміїного війська. Багато міщан полягло в битві, а решта покидала зброю й поховалась по льохах, погребях та по горищах.

Князь Єремія вступив з військом у Немирів. Перелякані безневинні міщани повиходили з своїх хат і пішли до Єремії, щоб виправдати себе й усіх міщан.

— Ми ні в чому неповинні, — говорили вони, низько кланяючись князеві, — тутечки понасходилося багато лиходіїв — козаків. То вони стали тобі зрадниками, то вони дали таку відповідь Барановському. А ми ні в чому неповинні, нічого не знаємо й не відаємо. Помилуй нас, ясновельможний княже! Ми ладні й зараз дати тобі, що скаже твоя милість.

— Приведіть мені винних! Приведіть мені приводців! — кричав Вишневецький.

Другого дня Єремія звелів зігнати на майдан усе місто, усіх міщан та селян. Народ стовпився натовпом кругом майдану, неначе на ярмарку. З низеньких хат виглядали у вікна перелякані жиди, жидівки та міщанки. Тим часом драгуни закопували в землю рядками залізні палі, лаштували шибениці. По другий бік майдану вкопували в землю хрести, ставили ешафоти, розставляли підставки з колодок, на котрих пилять дошки. Серед майдану жовніри наклали здорову купу хмизу, запалили багаття й поставили здорові казани, забраті в винницях та в броварнях, щоб гріти окропи. Багаття запалало, окропи заклекотіли. Дим піднявся вгору й закрив хмарами ясне літнє сонце. Усей майдан неначе був обставлений гімнастичними причандалами, щоб розпочинати ту гімнастику, котрою так любили в ті часи надаряти Україну польські магнати, усякі Потоцькі, Лаші, Конєцпольські.

— Викажіть мені на винних! Видайте приводців! — гукав лютий Єремія, гарцюючи конем кругом майдану.

Нещасливі залякані міщани почали виказувати на декотрих провинників. Єремія одлучив їх і потім звелів вивести на середину майдану. Нещасливі стовпились коло багаття, бліді, страшні, неначе

мертві. Коли це несподівано з того стовпища сміливо виступив один старий дідуган, здоровий та плечистий. На його підголеній голові кружком стриміла біла чуприна, неначе серед голови на самому тім'ї виросла здоровецька біла печериця. Старий жупан розхристався на грудях, а з пазухи випинались сухоребрі груди, неначе бочка, набита обручами, виглядало сиве кудлате волосся, неначе дід напхав за пазуху куделю вовни.

— Князю! Ти не катуєш надаремно безневинних людей. Катує мене одного. Я всьому давав привід. Я підбив і намовив міщан на повстання. То я зачинив міські ворота під самісіньким носом твого посланця. Коли хоч, катує, муч мене одного і не губи безневинних людей.

— Ти хто такий? Як тебе на прізвище? Звідкіль ти? — крикнув Єремія.

— Не питай, бо старий будеш. Я родився в Непитайлівці, а хрестився в Неказайлівці. Я в лісі уродився, а в степу охрестився.

Старий дідуган звався Мехтодь Кандзьоба. То був старий запорожець. Родом він був з Немирова. Як тучна буря, промайнув його вік в Січі в битвах на морі й на суходолі. Бився він і з татарами, і з турками, і з поляками. Пошрамований, порубаний, старий Кандзьоба доживав віку в Немирові і ждав кінця свого життя, попиваючи горілку. Зачувши про битву під Корсунем, почувши про загани Кривоноса та Полов'яна, Кандзьоба намовив і підняв немирівців на польських панів та українських магнатів перевертнів.

— Хто ти такий, питаю в тебе. Ти мій панщанний? Еге, так?

— Ні, князю! Од цього мене бог помилював. Я панщину люблю, сказати по правді, як собака цибулю.

— Ти мій, панщанний? Говори, стара собако.

— І хвоста в мене нема. Коли хоч, князю, то й подивись: і од хвоста мене бог милував, і од панщини, — говорив Кандзьоба, жартовливий на вдачу.

Дід знав, що смерть його за плечима, і думав своєю смертю спасти від смерті міщан. Вишневецького він ненавидів, а польську панщину любив, як собака цибулю або як кіт табаку.

— Не дровичь, князю, і не катуй дурнісіньке людей. Про мене, половину мене звари в казані, половину мене, про мене, хоч повісь, хоч настроми на палю, або роби з мене, що хоч, бо я у всьому давав привід міщанам. Це моя провина, — говорив сміливо дід Кандзьоба.

— І тебе зварю в казані, й тих лайдаків повішаю, порублю на шматки. Ти хотів підбити міщан, щоб вони приставали до Хмельницького? — питав Єремія.

— Аякже! Авжеж хотів. Де вже пак не хотіти! Од цього поживку я аж облизуюсь. Про мене, й звари мене в казані. Смачна юшка буде. І сам наїсися, і твої жовніри насьорбаються, як голодні собаки, ще й пошли у Варшаву польським панам на бенкети, бо та страва буде добра, смачна, смачніша од дичини. Це буде страва, яку вживають гладкі песиголовці. Про це нема що й казати, — говорив дід Кандзьоба.

— Мовчи, стара собако! Заціп свою стару вершу! — крикнув лютий Єремія й, нахилившись з сідла, ляснув по щоці Кандзьобу.

— Ова! Оце гаразд! — сказав Кандзьоба, химерно вхопився рукою за щоку, — маленька ручка, а таки нівроку дошкульна та замашненька, мабуть тим, що двічі хрестилась, двічі на дві віри присягалась.

— Розпилить оцю стару собаку пилкою пополювині! — крикнув князь до жовнірів.

— Певно, князю, хочеш подивитись, які тельбухи в запорожця Мехтодя Кандзьоби. Оце причепа! Ото кумедія! їй-богу, чудна okazія! — обізвався запорожець і почухав собі потилицю. — Бився в Криму з татарвою, бився в Цареграді з турком, доніс свої тельбухи цілісінькі з Цареграда аж до Немирова, а тут тобі на таку пришту! Свій таки земляк каже: подавай сюди свої тельбухи, коли турки не висотали! Оце так okazія! Оце так халепа, матері його ковінька!

— Оце ще недавнечко ці князі були нашими оборонцями, а теперечки вони ладні кишки з нас сотати. Диво та й годі! Химерні стали наші українські пани! Подавай їм dokonешне запорозькі тельбухи, бо в їх, бач, інший смак, ніж в кабанячих. Може, князю, звелиш і ковбаси начиняти з мене? Ото насмішив мене на старості літ!

І старий запорожець, і гадки й думки не маючи про свою неминучу смерть, зареготався щирим реготом, аж одляски по майдані пішли.

— Ото як дійде чутка в Січ, що князь Яремка в Немирові начиняв ковбаси з діда Кандзьоби! Там то буде реготу! — крикнув дід і знов зареготався, аж голову закинув назад. Біла чуприна тряслася, як на вітрі, а здорові білі зуби, усі цілісінькі, блискали на сонці, неначе й вони весело реготались.

— Роздягайте та в'яжіть старого собаку до бантин! — крикнув несамовито Єремія, і його горло аж засичало: так здорово здушила його злість. Єремію неначе вхопив обценьками за горло отой здоровий старий реготун і здушив що було сили в здорових кулачищах. Дід знав, де в князя боляче, і карав князя словами гірше, ніж князь дошкуляв козакам муками. Єремії в той час було ще болячіше, ніж козакам.

Жовніри поклали на стовпах дві бантини, здерли з діда убоге убрання. Шматки сорочки впали на землю. Діда прив'язали за ноги до двох бантин і повісили головою униз. Сива чуприна звислась трохи не до землі. Дід гойдався, неначе на гойдалці.

— От кумедія! Сподобився я таки честі од князя на старості літ. Сам князь Вишневецький гойдає мене на вічний сон. Колиши вже, колиши! З тебе, бачу, добра нянька! — говорив дід.

Жовніри вхопили за обидва кінці здорової пилки і почали розпилювати діда пополовині.

— Підставляйте ж, вражі сини, золотий полумисок та піднесіть вашому князеві мою кров на сніданок, а ви, собаки, вилижіть полумисок після свого пана... ви підчихвости гетьмана Миколи Потоцького, князя Вишневецького... ви...

Дід замовк навіки. Одна половина діда теліпалась на одній бантині без голови, друга половина гойдалась з головою на другій бантині. Усі люде, що стояли кругом на майдані, зняли шапки і перехрестились.

Коли це несподівано з однієї купи міщан вискочив другий старий запорожець, неначе заєць, плигнув до Єремії, химерно підскакуючи, і спинився коло самого Єреміїного коня. Чиясь дурна куля смальнула діда по жижках під самим коліном і підчесала йому жижки так, що дід од того часу вже не ходив, а стрибав по-заячі. Жовніри засміялись. Висока сива чуприна на тім'ї позліплювалась в кіски і неначе кивала пальцями. Єремія витріщив очі.

— Ти хто? Чого тобі треба? — крикнув Єремія з коня на діда.

— Я й таїтись не буду. Я запорожець Пархім; по книгах мене пишуть Запали-хатою і дражнять мене Скачи-стрибайло.

— Ти чого опинився тут в Немирові? — спитав князь.

— Щоб підняти немирівців проти Польщі та проти тебе й проти таких, як ти, князю. Це я з Кандзьобою придибав сюди, намовив міщан замкнути ворота та не давати твоїм жовнірам ні поживку, ні харчі. Карай

мене одного, але не бери гріха на душу: не муч безвинно отих дурнів, що мене послухали. Оттут, під цією чуприною, уся немирівська провина, — сказав дід і лапнув рукою за свою стрімку чуприну.

Чуприна присіла на голові, але згодом знов стала гопки і закивала, неначе пальцями, як тільки дід прийняв свою сухорляву руку й ворухнувся, тупцюючи од нетерплячки.

— Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо ще й сам вп'єшся на смерть та й сам даси вічного хropaка. Карай мене одного й не зобижай міщан. На тобі мої печінки, коли вже ти такий ласий до людських печінок, а міщан визволь і з неволі, і од смерті.

— Дерить з ного шкуру живцем! — крикнув Єремія на жовнірів. — В'яжіть стару собаку до стовпа й лупіть з його шкуру; оббілуйте усього, як барана!

Жовніри кинулись до Пархома і в одну мить здерли з його одержу. Дрантя посипалось з діда, як пір'я з півня. Сухореброго Пархома прив'язали до стовпа. Жовніри почеркали Пархомові спину смугами од самої ший. Спина стала схожа на смугнастий ситець. Незабаром обдерті смуги шкури позвішувались з спини, неначе червоні стрічки.

— Ото як гарно прибрав Яремка мою спину! Обвішав мою спину червоними стрічками, неначе молоду до вінця. Вбери, Яремко, оттак само й свою княгиню! — кричав дід Пархїм, повернувши голову до князя.

— Лупіть його кругом! Щоб почував, як його мучать! — кричав Єремія з коня.

Жовніри баблялись в Пархомовій крові, наче різники в різницях.

Дід не кричав, навіть не стогнав.

— Гей ви, підчихвости Яремчині! Мерщій добирайтесь до печінок, бо князь їсти хоче! Понеси, Яремко, ще й своїй княгині, щоб напекла собі пирогів, бо й вона певно вже виголодалась! — кричав дід під ножами і тим криком та жартами, очевидячки, приголомшував свої муки.

— Зачепіть його гаком за ребро та почепіть на стовпі на самому вершечку на снідання воронам! — крикнув князь.

— Чи ти ба! Ото настрахав! Я про це диво давно знав; ще як мене приймали в Січ, то взяли з мене обітницю: а чи хочеш, Пархоме, щоб тебе за віру й за Україну спалили, втопили, замордували, гаком за ребро почепили... А він...

Дід не договорив: залізний гак вп'явся йому в ребра, мов п'явка.

Дід опинився на вершечку стовпа й теліпався, неначе спечений червоний рак.

Знов вся громада, як один чоловік, зняли шапки. Усі перехрестились за вічний покій Пархомової душі.

В той час польські жовніри пригнали на майдан трьох священиків. В усіх руки були позв'язувані налігачами позад спини і скручені цурками. З покалічених рук дзюрчала кров. Налігачі попротинали руки до кісток.

— Ви навіщо дзвонили в дзвони на гвалт? — крикнув Єремія.

— Щоб скликати міщан і підняти повстання проти твого війська, — обізвався один священик.

— Виведіть їх серед майдану! Нехай одправлять схизматицьку панахиду за нечестиві бунтливі міщанські душі. Давай свердла! — крикнув Єремія.

Безталанних священників вивели серед майдану й поволокли на високий поміст на підніжках. Зваливши з ніг, жовніри викрутили їм очі свердлами, а потім одтяли їм сокирами руки й ноги і мертвих поскидали з помосту додолу. Єремія звелів поодтинати їм голови, понастромлювати на високі кілки і поставити на окопах коло царини.

— Тепер зачухайте рукави та хватайте по десятку отих гультаїв та бунтарів, — крикнув Єремія.

Жовніри одлучили од стовпища десять чоловіка. Єремія звелів розп'яти їх на десяти стовпах. Нещасливим міщанам підняли руки вгору, поприбивали кілками та цвяшками долоні до колодок і позакопували колодки в землю рядком. Чоловіки закричали й застогнали.

Князь звелів прив'язати другий десяток міщан до стовпів і лупити з їх живцем шкуру смугами. Жовніри позакочували рукави й почали черкати ножами по спинах та оддирати шкуру смугами. Мученики за Україну кричали та стогнали. Серед натовпу почулись крики й плач. Боязкі жидки вейкали од страху, виглядаючи з вікна. Жидівки й молодиці мліли й падали на землю.

— Мучте їх! Ріжте! Катуйте! щоб вони почували, як їх мучать, — кричав Єремія і все крутився конем поміж рядками стовпів, де корчилились в муках безталанні немирівці.

Кров дзюрчала, стікала патьоками на землю. На землі червоніли цілі калюжі людської крові. Жовніри баблялись в крові, неначе різники, навкруги обляпані кров'ю, замазані й забагнені червоними бризками. Єремія знущавсь над немирівцями і очевидячки милувався тією картиною, зганяючи злість. Очі горіли й світились якоюсь дикою веселістю, радісною помстою, неначе він бавився на пишному бенкеті, серед веселих гостей за кубком венгурського вина в руках. Якась сатаняча радість бризкала бризками з його здорових чорних очей, як він оглядав рядки покривавлених, порізаних своїх жертв, водив очима по

обдертих спинах, по кривавих смугах, що висіли стружками та стьожками і досягали до землі.

— Так вам і треба, бунтарям, схизматикам! Ото слухайте мене й панів. Це вам за те, що не корились мені! Мучте їх гірше! Хапайте й штрикайте й тніть ножами глибше! — кричав несамовито Єремія і все крутився конем то назад, то наперед.

Кінь прихкав, ставав гопки, одвертався од стовпів, од кривавих тіл, неначе страхався того страшного видовища. Єремія ледве здержував баского коня за поводи. Вітер гойдав червоні стружки та покривавлені смуги шкури на живих людях. Забагнені кров'ю руки в жовнірів лисніли на сонці. Кінь, очевидячки, харапудився од такої страшної картини, а князь Єремія з дикими очима не лякався, а ще гірше злостував на міщан.

Облуплених міщан покинули, поприв'язуваних до стовпів, щоб вони конали в муках. Князь Єремія гукнув на жовнірів, щоб вони вхопили ще один десяток міщан. Одних понастромлювали на залізні палі, других повішали на шибеницях. Кільки чоловіків розпиляли пилками, порозрубували сокирами пополовині. Серед майдану вже добре розгорілось багаття. Казани з водою закипіли і окріп вже вбивався в ключі.

— Тепер ведіть до казанів найперших приводців. Роздягайте їх, позв'яжуйте їм ноги та поливайте окропом! Нехай знають, як бунтуватнсь проти Польщі, проти князя Вишневецького, — кричав Єремія.

Нещасливих міщан пороздягали, пов'язали їм руки, забили ноги в диби. Жовніри забрали довгі черпаки і почали черпати з казанів окріп та поливати їх зверху кип'ятком. Піднявся страшний крик попечених, що проникав до серця тих людей та жидів, котрі дивились на ту страшну смерть. Безталанні мученики корчилились, побивались, а жовніри черпали окріп і все поливали їх зверху по всьому тілі од ніг до голови. Усі глядачі, міщани й жиди закричали й застогнали, неначе й їх самих хто поливав

окропом. Декотрі пробились поміж рядами жовнів і кинулись навтеки. Жовніри хапали їх, били й штурхали списами і гнали на середину майдану. Багацько жидів впало на землю в корчах. А князь Єремія неначе сказивсь, ганяв конем та все кричав:

— Поливайте їх частіше! Не шкодуйте окропу! Мучте їх гірше, щоб почували, як їх катують.

Сонце звернуло з півдня й шкварило немилосердно. Од здорового багаття лився жар по усьому майдані. Усей майдан був залитий кров'ю. Земля червоніла, неначе після великого бойовища або коло здорових різниць. Свіжа кров стояла калюжами і парувала на гарячому сонці. Увесь майдан неначе стогнав і кричав в страшних муках, неначе стогнала сама земля, проминута кров'ю та муками. Густий дим од багаття високо гнався в синє небо. Майдан став схожий на страшний жертovníк вавілонських богів. Здавалось, ніби Єремія вернувся в ті давні варварські часи і приносив страшні жертви Ваалові та Молохові: то були й справді жертви — польським панам. Вже самі кати потомились, вже сокири і пилки пощербились та повизублювались. Жовніри купались в своєму поті та гарячій людській крові. Майдан став пеклом. Втомився й сам перший кат князь Єремія і пішов одпочивати.

Другого дня вранці він накликав міщан і промовив до їх:

— Бачили муки ваших схизматиків приводців, що підбивали вас встати на Польщу та на мене? Оттак я вчиню й вам усім, як ви пристанете до Хмельницького або до Кривоноса. Тепер я вам дарую провину і прощаю. Видайте моїм драгунам харчі. Ідіть додому і заказуйте й десятому приставати до новаків.

Міщани поклонились князеві, але не подякували йому за ласку. Кожний з їх нишком проклинав князя Єремію і тільки й мав на думці якнайшвидше пристати до козаків на згубу Єремії й усім польським панам. Кожний тільки й мав на думці помститись.

Виїхав Єремія з міста, забравши провіант. Він покинув у Немирові дві сотні своїх драгунів, щоб вони стерегли місто од козаків.

Тільки що Єремія виступив з міста, міщани кинулись на майдан. Одні впізнавали між мучениками своїх батьків, другі шукали своїх синів та братів. Молодиці й дівчата голосили. Не одна мати припадала до ніг розп'ятого сина, не одна дівчина проливала сльози, припадаючи до ніг посадженого на палю милого. Заплакав, заголосив усей майдан, неначе він став кладовищем, де разом ховали десятки й сотні мерців.

Чоловіки здіймали замучених з хрестів, з шибениць, з залізних паль і зносили на кладовище. Не було кому одправляти похорон. Єремія промайнув над Немировом, неначе страшна чорна пошесть, і, неначе чума, повійнув смертю над безщасним містом, покинувши за собою сльози та голосіння та калюжі людської крові.

Поховавши й оплакавши мучеників, немирівці зараз послали потаємці од жовнірів своїх посланців до Брацлава, де стояли козаки, і закликали їх до Немирова. Козаки й недовго гаялись і прийшли незабаром. Міщани одчинили їм ворота і вкупі з козаками кинулись на польських драгунів. Драгуни бились на одчай і усі полягли головами. Спасся якось тільки один драгун, вискочив з Немирова й дав звістку князеві Єремії. Єремія тоді вже був наготові виступити з військом на Кривоносову ватагу.

— Ну тепер нехай начуваються немирівці! — крикнув Єремія. — Я покараю їх так, що й світ ще не зазнав і не бачив такої кари!

Він виступив з військом на Немирів. Але на цей раз немирівцям пощастило, і вони спаслись: Єремії не довелось дійти да Немирова.

На дорозі в Немирів встрів Єремію київський воєвода Тишкевич. Він летів пишною каретою й насилу наздогнав Єремію.

— Рятуй мене й себе, князю! — промовив Тишкевич, виглядаючи з вікна карети. — Кривоніс вже руйнує твої маєтності, а це вже напав і на мої. Його загін вже недалеко од Бердичева й вже напав на мою Махнівську маєтність. Вже козаки зруйнували в Махнівці кармелітський монастир, повбивали моїх кармелітиків, вже кидаються на мій Махнівський замок. Твердиня стара й негодяща, не видержить дикого козацького нападу. Ой, боже наш милостивий! Хто же нас буде рятувати, як не ти, князю! Я собі сиджу в Бердичеві та молюсь богу, а тут до мене дійшла оттака звістка. Бархани в Махнівці старі. Може ті розбишаки вже й взяли твердиню. А там же близько мої токи, мої клуні. Хліб тільки що возильники завезли в токи, бо тільки що минула возовиця. Ой, рятуй нас, божа матір, і ти, князю! Вирятуй мене! зарятуй мене в біді!

Старий Тишкевич розквасив товсті губи й трохи не плакав. Єремія дав приказ драгунам повернути на Бердичівський шлях. За військом їхала Тишкевичева карета. Недалеко од Махнівки до Єреми прибігло ціле стовпище польської шляхти з Волині. Кривоносів козаки вже попалили їх дома й токи. Пани й панки повтікали з своїх сіл та осель в містечко Полонне й звідтіл прибули просити заповоги в Єремії. Навіть гордий князь Корецький та пан Осінський прибігли до Єреми й просили його стати їм до помочі.

— Прости нас, князю, що ми тебе зневажали і тебе не послухали: прийми нас під свою руку. Страшна й мстива сила йде на тебе й на нас. Вже Полов'ян пристав з своїм затоном до Кривоноса й руйнує наші оселі, — так благали пани Єремію.

Єремія став зі своїми драгунами на попас недалечко од Махнівки під дібровою, Тишкевич виліз з карети і сів долі на розстеленому килимку. Єремія сів просто на землі під дубом і звелів подати полудень. Драгуни розв'язали мішки й повиймали з мішків вже зусім черствий хліб та шматки сала. Єремія витяг з кишені складеного ножа, покрав хліба й сало. Голодні збіжалі дрібні пани уплітали черствий хліб, аж за вухами лящало. Старий Тишкевич взяв скибку черствого хліба, але черствий хліб не йшов йому в пельку. Він поклав хліб на траву і важко зітхнув. Не до

таких потрав звик цей випещений в розкошах український сполячений богобоящий магнат.

— От до чого дійшлося вже! Шляхта мусить харчуватись мужицьким поживком: черствим хлібом та салом, — промовив Тишкевич. — Ой що то далі буде? Що то далі буде!

— Якби польська й українська шляхта не кидала й не цуралась чорного хліба, то може б і цього лиха не було, яке оце скоїлось, — обізвався Єремія, уминаючи скибку хліба з салом, — а тепер "їжте, очі! бачили, що купували!"

— Ой буде лихо, буде лихо! Щось страшне починається на Україні: моїх кармелітиків оті лайдаки повбивали, єзуїтів повішали за ноги на воротах, монастир спалили. А мої панщанні хлопці все втікають один по одному та пристають до якогось Кривоноса, до пройдисвіта Богдана Хмельницького, до якогось Полов'яна. Тільки й чую од мого управителя: Грицько не прийшов на панщину на возовицю, возильників нема, кладільник Петро зник з Махнівки, подавальники десь пропали, неначе крізь землю пішли. Найсвятіша божа мати! змилуйся над нами! Через силу, велику силу звезли хліб з поля в Махнівці.

— Наріканням та молитвами нічого не вдієш, пане воєводо! Хапайся за шаблю та обороняйся! Он де наша сила! Я в цьому вже давно пересвідчився; бий хлопів та козаків! вішай, рубай, катуй! Наганяй страху, то й будеш панувати і добра наживати, а як ні, то будеш черствий хліб шмакати та запивати святою водою, — обізвався Єремія набитим повним ротом.

Вже надворі вечоріло. Драгуни попасли копі й одпочили. Єремія схопився з килима, сховав у кишеню ножа, звелів зав'язати в мішки харч і крикнув на жовнірів. Жовніри скочили на коней. Все це робилось похапцем, швидко, жваво. Єремія повів військо просто на Махнівку. Тишкевич тікав од битви з козаками і покатав шляхом до Бердичева.

Пани побігли до Полонного, щоб захватись і знайти захист в невеличкій, але все-таки безпечній твердині й там ждати помочі од Вишневецького. Єремія прибув до Махнівки надвечір. Сонце стояло низько над Махнівкою. На невисокому горбі куріли рідким димом руїни кармелітського монастиря. Чорні стіни мурів виступали з диму, неначе велетенські головешки. Коло монастиря на синьому небі ясно визначувались високі окопи твердині з дерев'яними барканами, частоколом та невисокими баштами. Кривоніс з своїм загоном стояв недалечко за лісом і звідтіл послав частку своїх козаків, щоб вони зруйнували Тишкевичів замок і спалили його токи. Тишкевичеве надвірне військо замкнулось в твердині й од самого ранку цілий день оборонялося з-за валів та барканів од нападу козаків. Тишкевичеве військо вже ізнемогло, потемніло. Жовніри були аж тлінні, ледве стояли на ногах, насилу володіли руками. Козаки лізцем лізли на вали, руйнували баркани, виривали частокіл.

Єремія побачив вали, обтикані ніби пощербленими барканами та частоколом. Ворота в двір вже були виламані. Жовніри вже були наготові здатись. Піші козаки повлазили на вали, спинались на баркани і трошили їх, неначе хворост та хмиз.

Єремія кинувся з своїми драгунами ззаду на козаків. Приводець Тишкевичевих жовнірів, комендант Лев примітив Єреміїне військо й виступив з твердині в розламані ворота. Козацька піхота побігла з валів і кинулась на Єреміїних драгунів. Затріщали рушниці, загуркали гаківниці. Козаки кинулись на драгунів і почали битись рукошма. Вони одбивались на обидва боки, і багато козаків полягло на валах та по ровах. Єремія літав конем і направляв драгунів то на край війська, то на середину, щоб загнати козаків в твердиню й вилущити їх усіх до одного чоловіка.

Битва кипіла, наче окріп в казані на здоровому жару. Вже сонце впало за ліс, вже надворі почало сутеніти.

— Наша перемога! Нападай густіше! Не розривай рядків! Женіть їх під вали! — кричав Єремія й сам спотання кинувся в битву, махав шаблею і стяг не одну буйну козацьку голову з буйних плечей.

Коли це несподівано позад Єремії неначе застугоніла земля, зашелестіли кущі, ніби на вітрі. З кущів висипався Кривоносів загін в чорних свитах на вороних конях. Єремія вгледів, що з ліса неначе викотилась чорна хмара й ніби покотилась долом просто на його драгунів. Піші козаки, стиснуті з обох боків, зараз угледіли Кривоносове кінне військо й підбадьорились. Єреміїні драгуни заметушились, заколивались: на їх вихром летів з лісу кінний Кривоносів загін.

Єремія в одну мить повернув коня назад: просто на нього летів баский чорний кінь, а на коні стримів сухорлявий козак. Чорна шапка з червоним верхом ніби настовбурчилась вгору. Червоний довгий верх метлявся на шапці, крутився, звивався, як гадюка, на всі боки, неначе живий. Червоні поли жупана піднялися од швидкого руху, неначе крила, і ніби летіли слідком по обидва боки коня. Червоний світ од заходу облив і коня й верхівця. Кінь прихкав і вищіряв зуби. Чорні очі в Кривоноса горіли од злості й помсти, неначе в лютого вовка.

— Здоров був, князю Яремко! Здоров був, кате України! — крикнув несамовито Кривоніс і летів просто на Єремію, піднявши криву шаблю вгору.

Єремія вгледів і дикого коня з вищіреними зубами, і верхівця а блискучими очима. Він примітив на довгому сухорлявому лиці довгий тонкий яструбиний ніс. Ніс стримів трохи набік. Єремія впізнав того сивого старця, котрого він бачив у Лубнах і... догадався, хто скакав просто на його конем. Неполохливий зроду, Єремія почув, перший раз на віку, що він одразу охолов, що його усе тіло здеревеніло в ніби замерзло. Він на одну мить втратив памороки. Перед ним неначе десь з землі виросла та страшна народна й козацька сила, котру він ненавидів більше за все на світі. І ця страшна сила ніби уся зосередилась в цьому страшному верхівцеві, втілилась в цьому лютому козакові й несподівано

ніби виросла з землі й кинулась на його в сутінку вечора, при червоному кров'яному одлискові вечірнього неба.

Єремії здалось, що сам сатана вискочив з пекла і кинувся на його. Щоб битись з такою силою, не стало хисту, сили і снаги навіть у князя Єремії. В одну мить Єремія опам'ятався, і сама його рука повернула коня назад. Ніби чийсь тихий голос зашепотів у нього над самісіньким вухом: тікай, що є сили, що є духу! Смерть твоя літає над тобою, смерть страшна, неминуча! Одна мить, один подих — і тебе не стане, і ти мертвий впадеш з коня додолу, і твій лютий ворог зарегочеться, як сатана, тобі в вічі й потопче тебе копитами свого дикого коня.

І князя Єремію покинула мужність. Він повернув назад коня якось механічно, несамохіть і раптом кинувся навікача. Дорогий кінь неначе й сам почував, що на князя наполягає щось страшне, непереможне, непоборне. Кінь звився орлом і полетів попід лісом. В Єремії захопило дух од швидкого руху. Кривоніс свиснув, гакнув, крикнув диким голосом і вихром погнався слідком за князем. Два верхівці летіли, неначе два орли в степу: один не втече, другий не дожене. Єремія чув, як свистіло повітря од широкого Кривоносого жупана, од його коня, чув, що Кривонісів кінь вже черкається мордою об його коня. Кривоніс знов крикнув, свиснув. Свиснула шабля позад Єремії, неначе хто свиснув батогом коло самого вуха, свиснула шабля й стукнула об щось тверде.

"Чи мене поранив, чи коня?" — неначе блискавка промайнуло в Єремії в голові. І Єремія з усієї сили вдаряв острогами коня під боки. Кінь став голки і вітром полетів шляхом на Махнівку. Кривоніс почав одставати. Тоді він кинув списом навздогінці за Єремією. Спис свиснув і пролетів над конячою головою, неначе звилась гадюка в впала на землю. Єремія вскочив в царину і поскакав поза жидівськими хатами. Кривоніс ще раз крикнув, але не криком побіди. Почувся в голосі жаль, почувись сльоза досади в тому дикому запорозькому гукові...

Прудкий Єремійн кінь катав вулицею, як скажений, неначе схарапуджений вовками. Вишневецькому все здавалось, ніби Кривоніс

гониться за ним. Але сам кінь неначе постеріг, що страшна небезпечна хвиля вже минула, і він поскакав тихіше.

Єремія озирнувся назад: Кривоноса не було видно нігде. Тільки тоді Єремія зітхнув глибоко усіма грудьми і вперше перевів дух. Він окинув очима місце і почав кмітити. Свідомість вернулася до його. Він прикмітив високий журавель коло криниці, прикмітив, що якась молодиця тягла воду журавлем, почув, як скрипів журавель, неначе немазана вісь, і зусім опам'ятався. Він вдруге зітхнув глибоко усіма грудьми, неначе не дихав цілу годину, і повів долонею по високому чолі. З чола лився холодний піт, непаче в передсмертну хвилю, й стікав патьоками по щоках. Якийсь чоловік віз снопи з поля. Гарячий засліплений кінь трохи не наткнувся на скоку на воза. Кінь схарапудився од чорного високого воза з снопами і кинувся убік. Тільки тоді Єремія задержав коня. Кінь одсапувався, вкритий потом та піною. Єремія заспокоївся і ще раз озирнувся навкруги. Надворі почало смеркатись.

Хати неначе потонули в чорнувату темряву, і тільки димарі на покрівлях лисніли червоним одлиском. В Махнівці стояла мертва тиша. Єремія тільки тепер прикмітив, що його неначе якась небачена сила перекинула в одну мить з поля битви, з гармидеру, з шуму та брязкоту шабель та людських криків в цей тихий дрімаючий закуток.

Він повернув коня назад і почав прислухатись. За Махнівкою почувся стукіт та густе лупотіння кінських копитів: очевидячки звідтіль наближалось кінне військо, неначе за ним гнались, а воно втікало, скільки в його було сили.

"Чи свої, чи чужі? Чи Кривоносові козаки, чи мої драгуни? Хто кого побив? Чи моя перемога, чи того сатани? — майнула думка а Єреми. — Чи тікати мені, чи повертати коня назустріч?"

І в одну мить на улиці, на пригорку з'явилися верхівці, вони скакали в безладді, неначе горох сипався з мішка й котився в пригорка. Цікавість

вдержала князя на одному місці. І він побачив, що проти червоного заходу залисніли шлики на головах в його драгунів, заманячіли блискучі крильця на шликах, неначе ріжки. Крильця густішали та густішали і все неначе лилися з пригорка на широку улицу, неначе висипали на улицу зайці з піднятими вухами. Коні катали, мов скажені.

"Втікають мої драгуни! Сатана взяв верх! Пропала битва!"

І ще не дійшла його думка до кінця, як драгуни натовпом наскочили на його коня. І сам кінь неначе догадався, куди тепер повертати й простувати, і шугнув за втікачами, неначе жива хвиля вхопила коня й верхівця й понесла за собою. Єремія й незчувся, як і сам втікав укупі з своїми драгунами битим шляхом на Бердичів.

На одну мить він почув в душі, що йому стало сором перед своїми ж таки драгунами, перед самим собою. Він не насмівся підвести очі, глянути на своє розбите військо, крикнути який загад, спинити втікачів або направити їх назад. Але його люта душа була нездатна соромитись насправжки! Вона зараз закипіла злістю й помстою.

"Якийсь хлоп, якийсь нікчемний Кривоніс розпудив моє військо, неначе вовк отару дурних овечок! Якийсь Кривоніс розбив князя Вишневецького! Не подарую я йому цього по віки вічні, хоч би і мені самому довелось накласти головою", — думав князь і оглянувся назад. До нього долітав далекий отгук гаму, галасу та різких криків, неначе десь далеко за містом стояв здоровий ярмарок. Незабаром блиснув огонь пожежі то в одному, то в другому місці. Кривоносові козаки з хлопами вже повилазили на вали, натаскали хворосту, хмизу та соломи і підпалили дерев'яні башти та баркани. Пожежа миттю спалнула й освітила темний чорний ліс. Козаки ввірвались у двір і кинулись на другий менший вал та частоколи. Твердиню швидко узяли і постріляли усе надвірне Тишкевичеве військо. Комендант Лев був убитий. Незабаром пожежа обняла усю твердиню й освітила Єремії шлях на Бердичів до пана Тишкевича. Єремія вже зовсім прохолов, спинив драгунів, повернувшись назад, прискакав у Махнівку, дав загад одступати всім драгунам, котрі

стовпились натовпом в місті й не знали, що діяти. Єремія повів своє військо шляхом на Бердичів. Недалечко за твердинею знов спалнуло полум'я, раптом розгорілось і запалало трохи не під хмари: то козаки підпалили здорові Тишкевичеві токи з стіжками та клуні, куди тільки що позвозили безліч кіп усякого хліба з поля. Страшна пожежа розлила світ на далеке поле, на далекі ліси і довго світила князеві по шляху на Бердичів.

XI

Виїхавши з Лубен до Брагіна, Гризельда недовго пробувала в Брагині. Одпочивши трохи з усією своєю двірською челяддю, вона рушила на Волинь і оселилась у Вишневці. Вкупі з нею переїхав до Вишневця й пан Суфщинський з своєю жінкою та з Тодозею. У Вишневці було стародавнє житло князів Корибут-Вишневецьких. Старий палац Вишневецьких стояв у кінці міста на одшибі, на невисокому пригорку під віковичним дубовим лісом. Палац був мурований, але невеликий, низький та довгий, з високою гострою покрівлею. На одному кінці палацу притулилась висока кругла башта, неначе висока діжка або кадівб з круглими віконцями навкруги, звідкіль виглядали на двір та на болотяну течію гаківниці та невеличкі гармати. По один бік палацу тяглися довгими рядками курені для надвірнього війська, біліли домки для двірської шляхти, для челядинців. Кругом усієї оселі були насипані високі вали. На валах стримів частокіл, чорніли баркани. Високі вали доходили за палацом до зелених пологих лук, де протікала течія, де лисніли плеса води та мочарі, вкриті зеленою осокою, татарським зіллям, рогозою та високими очеретами. Старий палац був zarazом і твердинею проти татарських нападів. Давні українські князі Вишневецькі мабуть і в голові собі не покладали, що їх нащадки колись стануть самі незгіршими за татар для рідного краю, вчинятимуть напад на свій таки народ і муситимуть оборонятись од своїх підданих, котрих вони самі колись обороняли і од татар, і од поляків, і од польських єзуїтів.

Гризельда оселилась в палаці з своїм двором, розташувалась по тісних невисоких кімнатах з своїм добром, з двірськими паннами та

бабами. Тісно й недогідно було для неї у Вишневці після просторного нового лубенського розкішного палацу. Вона не знала, де пробував Єремія, які пригоди з ним трапились. Про Єремію часом доходила до неї неясна чутка, неясні слухи, що він переїжджав з одного міста в друге, з однієї маєтності до другої. Але де він був, що він діяв, Гризельда напевно нічого не знала й не відала.

В місяці червні пройшла чутка про страшного Кривоноса, про Полов'яна, про їх заgonи, котрі налітали на панські палаци, на панські маєтності, на католицькі монастирі. Гризельда думала, що вона проживатиме у Вишневці, як у бога за дверми, тихо та спокійно, на далекій далечині од Богданового війська, од козацьких битв та козацьких загонів, але чутки про Кривоносові заgonи навели на Гризельду задуму й неспокій.

Пан Суфщинський оселився в одному невеличкому низенькому домкові, недалечко од палацу, де стояла пекарня та жили двірські челядинці шляхтичі. В тому самому домкові жила й Тодозя в одній опрічній кімнатці через сіни. Гризельда думала, що Тодозя вже пристане до католицької віри, коли вона втекла з Лубен вкупі з Суфщинськими та з її двором, і стала дуже прихильна до неї. Про любов свого Єремії до Тодозі вона не знала напевно і тільки постерегала, що Тодозя трохи припала князеві до вподоби своїми жартами та веселою вдачею, а може й красою. Тодозя сподобалась через ці світлі прикмети своєї вдачі й самій Гризельді, подобалась вона через це усім, хто її знав. Гризельда навіть не заздривала, щоб Тодозя кохала князя, а поважний суворий князь кохав Тодозю: це їй і в думку не приходило.

Раннім ранком Тодозя сиділа край маленького віконечка й шила сорочки для Гризельди та її двірських паннів. В одчинене віконце через залізні ґратки було видно з пригорка розкішний старий садок наниз од старого палацу, а за садком в бережині слалися зелені луки, блищали плеса мочарів, зеленіла осока та високі очерети, скільки сягало око. Тодозя поклала на коліна шитво і задумалась, втопивши задумані очі в зелену рівну далечінь, де над плесами вилися зграями дикі качки, де

весело лисніла вода на веселому ясному сойці. Ранок був погожий, веселий. Надворі стояла година.

"І гарно тут, і весела тут місцина, і є що їсти й пити, і пани до мене добрі, а мені не весело, — думала Тодозя, дивлячись в одчинене віконце, — і куди це занесла мене моя лиха доля? І яка це сила неначе бурею вхопила мене і, як те перекотиполе, вирвала з корінням, занесла мене з рідного краю кудись далеко, в невідомий край, між чужі люде? І що тепер зо мною буде? І який мій кінець? Про князя ні чутки, ні вістки. І його несе кудись якась сила й носить і вихрить ним, неначе іграшкою. Чи вернеться він живий додому? А коли вернеться, чи буде він мене кохати, як кохав колись в Лубнах, своїм вередливим серцем? Що мені діяти, що почати? Сиджу я тутечки, наче в неволі в татарському полоні, і не знаю, не вгадаю, який тому буде кінець..."

Тодозя важко зітхнула й незчулась, як сльози закрапали з очей і впали на шитво. Її брала нудьга. Вона примогла б — летіла додому в Лубни в свій тихий закуток, в свою леваду, на зелені луги понад Сулою.

"І там тепер руїна, і тут буде руїна. Скрізь неспокій, скрізь небезпечно", — думала Тодозя, постерегаючи своїм розумом, що на Україні розпочинається щось небезпечне й страшне, багато страшніше за усякі татарські напади та панські заїзди та колотнечі.

Рипнули двері. У кімнату увійшла пані Суфщинська, ще заспана й неприбрана.

— Сьогодні у Вишневці стає ярмарок. Побіжи, серце Тодозю, на ярмарок та покупи дещо на обід, бо мені ніколи, — сказала Суфщинська й подала Тодозі кошик і гроші.

Задумана Тодозя аж кинулась, аж жахнулась і оглянулась позад себе.

В Суфщинської очі були неначе перелякані.

— Чого це ти неначе трохи перелякана? — спитала в неї Тодозя.

— Страшна чутка до нас доходить, — сказала тихо, ніби нишком пані, — кажуть, ніби Кривоносові козаки вже набігли на якісь князеві села й руйнують та палять князівське добро. А ми ж тут пробуваємо в князевій маєтності. Ой боже наш милосердний! Що то буде? що то буде далі?

Страх перед небезпечністю передався з очей пані Суфщинської на Тодозині очі, неначе пошесна хвороба. В Тодозі очі одразу стали ніби каламутні, одразу побільшали з переляку од такої звістки.

— Не лякайся, Тодозю! Буде те, що бог дасть: ти вже й так змарніла на виду: усе журишся, все смуткуєш та плачеш. Підеш на місто, питай в людей про князя, про Кривоноса та його зағони та й нам передаси якусь звістку.

Тодозя вийшла з кімнати. Вартові пропустили її, одчинивши браму. Вона пішла на ярмарок. Ярмарок був літній, нетісний, невеликий. Возів та людей було обмаль. Переходячи поміж рядками возів, Тодозя глянула на один віз. На возі сидів чорнявий чоловік, вже літній, а коло воза стояв другий, трохи молодший, і їв диню, шматуючи її руками. Жовті патьоки текли по його підборідді, по замазаних пилом руках, диняче насіння поприлипало до кудлатих довгелецьких вусів. Тодозя придивилась до їх, і їй здалось, що вона вже десь колись бачила тих чоловіків, та не знала де: чи там таки на Волині, чи за Дніпром, в Лубенщині? На возі лежав мішок огірків та з десяток поганеньких диньок і продавати не гурт було що. Тодозя пройшла ще один рядок возів, і знов кинулись їй в вічі два чорняві довгообразі чоловіки в стареньких свитках з мазницями в руках. І вони були Тодові по знаку: вона пригадувала, де їх бачила, і ніяк не могла пригадати. Чоловіки придивлялись до неї пильно, неначе впізнавали її.

"І де я бачила цих чоловіків? Чи в Лубнах, чи в Переяславі, чи в Сенчі? Десь бачила за Дніпром, та не пригадаю де. Неначе в Сенчі... Ні, неначе в Переяславі. І чого це вони забились на ярмарок в таку далечінь, аж на Волинь, та ще й з мішком огірків та паскудних диньок — вибірків? А ці люде нетутешні, неначе лубенські або переяславські. Ото диво!"

Тодозя прямувала далі поміж возами, поміж купами горшків та глечиків. За горшками стояли рядочком старці. Вона глянула на старців і між ними примітила обличчя, котрі неначе були їй по знаку. Коли це несподівано один старець, що стояв скраю, смикнув її за рукав. Вона оглянулась і трохи не крикнула з дива: то був Кривоніс.

— Стань поруч зо мною й ніби подавай мені милостину: розв'язуй хусточку з грішми та задляйся тут, бо маю тобі щось казати, — прошепотів Кривоніс, увесь обвішаний торбами, увесь в дранті, в латках, загорілий, замузаний, припалий курявою.

В Тодозі затрусилась ноги. Вона почала доставати хустину та помаленьку вив'язувати з узла гроші.

— Тодозю! Виглядай козаків щодня, щогодини. Як тільки ми вступимо в Вишневець — одчиняй потаємці нам ворота в замок і впусти нас. Ми оце оглядаємо Вишневець, твердиню та замок. Ми прибудемо сюди в глупу ніч, а не вдень; вночі завітаємо в гості до Яремки, нашого лютого ворога. Як тільки побачиш вночі, що я запалю невеличке багаття он там під лісом — будь наготові, біжи до брами, а як почуєш, що я вистрелю з рушниці отам під замковою брамою, то зараз одсунь засув і одчини нам браму. Як не одчиниш, то ми все-таки візьмемо замок, і твоя голова скотиться додолу вкупі з Гризельдиною головою. Пам'ятай, що ти українка й козачка, хоч тебе й любить навісний Яремка. Не забудеш? Га! Через два тижні жди нас і не лягай спати до півночі та все позирай вважливе на той пригорок під лісом, де блисне багаття. Та часом не зрадь нас. Тепер тікай та держи язик за зубами. Подайте милостинку Христа ради, за вічний спокій своїх родителів, за царство небесне, за рай преквітний для померших родителів...

Тодозя стояла ні жива ні мертва й насилу опам'яталась. Вона оступилась, замішалась в ярмарковий натовп і насилу пригадала, що їй треба купувати на місті. Через годину з повним кошиком в руках вона вернулась додому така бліда, аж тлінна, що пані Суфшинська зирнула на неї допитливими очима й крикнула:

— Єзус-Марія! Що це з тобою, Тодозю? Ти стала така, неначе з хреста знята? Чого ти так зблідла? Чого це в тебе очі аж ніби позападали?

— Чогось нездужаю. Пішла на місто, не снідавши, та трохи не зомліла серед міста, — насилу обізвалась Тодозя і, як стояла, так і опустилась на лаву, похиливши голову.

Пані Суфщинська пішла до пекарні готувати обід, а Тодозя сіла край віконця, взяла шитво в руки і задумалась. Робота не йшла їй на думку. В неї неначе отерпли руки, отерпла й голова.

"Що мені тепер робити, що почати? Розказати про цей випадок на місті Гризельді неможна: я зраджу Кривоноса й вчиню недобрий вчинок проти рідного краю. Та чи прийде ще сюди Кривоніс з своїм загоном? Чи вдасться йому доскочити з козаками до Вишневеця? Я тільки надаремно налякала б княгиню. А як часом прийдуть сюди козаки? Як блисне огонь під лісом? Невже мені доведеться впустити в замок козаків на Гризельдину згубу! Вони ж її вб'ють, не помилують? А Гризельда все була до мене добра: мені шкода її. А князь Єремія? Невже я зраджу того, котрого кохаю, як свою душу? Боже мій милий, боже єдиний! За що ти послав на мене таку кару? Що мені діяти, що вчинити?"

В той час прибігла одна двірська панна й покликала Тодозю до Гризельди. Гризельда мала дати їй якусь роботу. Тодозя ледве змогла встати з місця й заплакана пішла в палац. Увійшла вона в невеличку кімнатку. Гризельда сиділа коло вікна. Коло неї грався долі на килимі маленький син Михайло. Вона глянула на Тодозю й здивувалась.

— Ой Єзус-Марія! Чого це, Тодозю, в тебе заплакані очі? Може тобі в мене яка недогода? Може тебе тутечки хто кривдить, зобижає або нападається на тебе? Ти все худнеш та мізернієш, аж дивитись на тебе жалко; зусім заниділа в нас! — сказала Гризельда.

— Ні, серце княгине! Мені в тебе у всьому догода, і ніхто мене не кривдить і не зобижає, але мене бере нудьга за Лубнами. Примогла б — летіла додому, щоб хоч подивитись на свою оселю, побачитись з своїми людьми, — сказала Тодозя й заплакала.

— Не плач, серце Тодозю! Не вбивайся! Дасть бог — вернемось до Лубен, як втихомириться козацька колотнеча на Україні, та знов будемо щасливі. Ти думаєш, мені весело отутечки жити, коли я й сама не відаю, де повертається князь, чи живий він, чи може вже вбитий. Лихий час настав на Україні, — сказала Гризельда.

В тихих кімнатках, схожих на чернечі келії, було дуже душно. Гризельда звеліла своїм горнишним забрати полотно та винести у садок. Вона й сама вийшла в садок і сіла коло столу в холодку під старими густими яблунями.

Панни з Тодозею розстелили сувій полотна й почали краяти на плаття Гризельді та князеві. Надворі була спека. Під густим гіллям духота стояла, неначе в здорово натоплений хаті, і робила млявими та длявими навіть проворні, молоді руки панянок. Робота йшла мляво й дляво. Усі мовчали, неначе дуже втомлені на роботі люде. Сама Гризельда сиділа край столу невесела. Навіть малий Михайлик не пустував і сидів на траві мовчки.

— Колись в Лубнах ти, Тодозю, була весела та жартовлива. Все було жартуєш та співаєш і мене жартами звеселяєш. А тепер і ти така стала, як квітка в'яла, — обізвалась Гризельда.

— Ой княгине моя дорога! Не знаєш ти мого серця, його горя. Я тепер безприхильна сирота і не маю нігде свого пристановища. Я на чужій чужині, й нема при мені ні родини, ні вірної дружини.

Несподівано за брамою хтось затрубив у трубу. Голосний гук розлігся по садку в душному повітрі, неначе хтось трубив коло самого стола за яблунями. Усі схопились з місця й стояли неповоротно. У всіх очі стали перелякані, неначе над їх головами чиясь рука замахнулась шаблею.

— Хто ж це трубить? Чи ворог, чи неворог? — тихо спитала Гризельда неначе сама в себе.

Усі мовчали, неначе остовпіли. Тодозя стояла ні жива, ні мертва. Труба загучала вдруге ще дужче і розсипались співучі гуки по садку од краю до краю. Хтось застукотів у браму шаблею, неначе зацюкав сокирою.

— Ой козаки! Це Кривоносів загін! Ой мати божа! спаси нас і заступи! — тихо промовила баба й почала хреститись та тихо промовляти молитву.

Гризельда перша опам'яталась і чогось зирнула на Тодозю. Тодозі здалося, що Гризельда постерігає її потайні думки, знає навіть, що вона бачилась з Кривоносом та з козаками вранці на місті, напевно вже знає, що її намовляли на зраду. Вона опустила віки на очі й похилила голову, мов винна людина.

Не встигла Гризельда ступити кілька ступенів до палацу, як прибіг вістовець шляхтич і крикнув:

— Ясновельможна княгине! прибув ясновельможний князь з купкою своїх жовнірів і вже в'їжджає в браму.

Усі перехрестились. У всіх очі одразу повеселішали. Усі неначе пожвавішали й заворушились. Почулись задержані зітхання. Тодозя стояла бліда, наче мрець.

"Як привітає мене тепер князь? Що він мені скаже?" — думала Тодозя й почувала, що в неї серце неначе замирає, перестає кидатись, от-от спиниться. В неї запаморочилась голова. Вона опустилась на лавку, наче нежива. Руки й ноги наче похололи. В садку стало чути брязкіт шабель та стукіт кінських копитів: жовніри вскочили в браму прожогом.

— Може це козаки гнались за князем, а він утік у Вишневець та ховається в замку, — обізвалась одна панна. — Ой мати божа! спаси нас і помилуй! Що то буде, що то буде?

Гризельда попростувала до палацу. Але не встигла вона ступити кільки ступенів, в садку на стежці несподівано з'явився князь Єремія, припалий пилом, аж чорний, неначе він вискочив з пожежі. Він став ще худіший, неначе його тіло вкрай виснажилось од походів та битв. Уста були смагли, наче сухі. Тільки здорові очі стали ще більші й блищали, неначе у слабкої людини, котра слабує на груди сухотами.

Гризельда кинулась до його назустріч, вхопила його руками за плечі й припала лицем до персів. Білі руки пірнули в порошок, котрим припали князеві плечі, трохи не на палець.

— Ти живий і здоровий! — крикнула Гризельда.

— Як бачиш, моя дорога, живий і здоровий. Але прибув до тебе на час — на годину, щоб побачитись з тобою та оглядіти замок.

— А я ж про тебе не мала ні чутки, ні звістки. Не знала, де ти повертаєшся, де ти пробуваєш; не знала, чи ти живий, чи може вже тебе й на світі нема! — говорила Гризельда.

— Не дамся я живцем в руки козакам і швидше вони накладуть своїми головами, ніж я поляжу в битві. Усі панни й баби кинулись до князя цілувати його руки. Позад усіх приступила до князя і Тодозя й поцілувала його чорну сухорляву руку.

— О! і ти, Світайлихо, тут! Добре зробила, що виїхала з Лубен. Певно ти вже пристала до поляків, перейшла й на католицьку віру.

— Ні, князю, ще не пристала та й не...

— Ну, ну! годі тобі! Коли прибула сюди, то ти вже наша. Але чого ти стала така бліда, заниділа та мізерна? Чого ти така захуджена, неначе спостилась, або що? Де ділись твої рум'янці? — спитав князь.

— Зостались в Лубнах. Там я їх погубила і вже мабуть не найду їх до самої смерті, — тихо промовила Тодозя.

Князь придивився до неї пильно й втупив гострі очі в її вид. Тодозя, бліда, стривожена й заплакана, стояла перед ним, неначе тінь давньої веселої рум'яної Тодозі. Вона пізнала по його очам, що в серці в його не спавхнув анітрішечки той огонь, що загубив її веселий вік в Лубнах.

Єремія взяв Гризельду під руку й повів до палацу. Панни й двірські слуги пішли слідком за ними. Йдучи стежкою, Єремія оповідав Гризельді, як його піддані в Немирові збунтувались проти його, не пустили його посланця в місто, як він страшно покарав немирівців, розпильював, розрубав пополювині, здирав з живих шкуру, саджав на залізні палі, обливав окропом. Тодозя все те чула й ніби замерла, слухаючи оповідання про страшну кару над немирівцями. На неї вперше напав страх, найшло каяття, що вона покохала такого страшного чоловіка, покохала страшного катюгу України: їй стало дуже жаль тих безщасних немирівців, тих старих запорожців, замордованих князем в Немирові.

"Кого ж це я покохала? Для кого ж це я покинула рідний край, покинула родину, рідну оселю? Я покохала страшного ворога моїх братів, мого рідного краю. Пролив він багато нашої безвинної крові. Виточить він усю кров з рідної України, щоб запагубити її навіки, щоб дати змогу й силу полякам запанувати на Україні", — думала Тодозя, йдучи слідком за князем до палацу.

З князем Єремією прибули й Корецький та Осінський; прибуло ще кілька панів сусідів, котрі довідались, що Єремія завернув до Вишневця. Усі вони просили поради в Єремії. Дрібні шляхтичі поприставали до його війська, ставали під його руку, щоб оборонятись од козацьких загонів.

Завештались кухарі, розпочали готувати розкішний обід для панів. Драгуни сповнили замок, товпились з кінями на дворах. Тихий палац в одну мить став ніби військовою твердинею, готовою до оборони од козацького нападу. Незабаром пани сіли за багатий обід, розпочали бенкет. Вже аж смерком гості роз'їхались додому. Єремія пішов оглядати окопи, частоколи та баркани кругом палацу. Передніше йому і в думку не приходило, щоб козаки дійшли до Вишневця й вчинили на його напад. Він вважав на Вишневець, як найбезпечніше житло для Гризельди й сина. Тепер Єремія бачив, що і в Вишневці не буде безпечно їм жити. Пожежа повстання йшла, неначе пошесна хвороба, усе далі на захід до границі самої Польщі.

Тодозя сиділа на призьбі під своєю хатиною й прислухалась до гармидеру й гаму, який піднявся в замку після приїзду князя. Вже сонце зайшло за ліси. Вже надворі сутеніло. Тодозя бачила, як виїхали з двору гості, як за ними зачинили браму. Вона сподівалась, що князь зайде до неї, поговорить з нею, і все дивилась на садок, оглядала стежки попід старими грушами, але нігде не видно було й живої душі.

"Забув про мене! Забуде мене навіки. І навіщо я покинула рідний край? Навіщо я послухала пані Суфщинської?" — думала Тодозя і, вставши з призьби, тихою ходою пішла на край садка, де звивались гадюкою високі вали, а на валах стриміли частоколи та баркани.

Несподівано вона там вгледіла князя Єремію. Вже смерком князь пішов оглядати окопи та башти, не ймучи віри своєму комендантові та жовнірам. Князь угледів Тодозю. Вона кинулась йому назустріч. Чорні гострі Єреміїні очі неначе чарами чарували її.

Тодозя прибігла до Єремії, вхопила за руку і почала цілувати. Сльози дрібним дощем крапали з її очей і падали на князеву сухорляву руку. Єремія стояв непорушно й тільки поглядав на Тодозю гострими пронизуватими очима: він не кинувся до неї, не обняв її дико й гаряче, як було колись передніше. Тодозя заприкмітила ту князеву байдужність і ще гірше заплакала.

— Чого ти, козачко, плачеш? В Лубнах все тікала од мене, чогось сердилась на мене, була якась опришкувата та сердита, а тепер слідком ходиш за мною, чогось плачеш, — тихо промовив Єремія.

— Тим плачу, що тебе, князю, люблю. Тим плачу, що ти, князю, причарував мене своїми очима. Ти певно мене причарував якимсь зіллям, якимись чарами. І добре знаю, що не повинна тебе любити, і все-таки люблю. Я не хотіла тебе любити, довго одникувала од твоїх очей, од твоєї любові. А теперечки я тебе люблю і тільки тобою животію й дишу.

— Тепер не такі часи, щоб кохатись та милуватись, — тихо обізвався князь і вирвав свою руку з Тодозиних рук. — Тепер мої руки повинні обнімати шаблю, як милу коханку, і лити кров, а не обнімати тебе, бо я повинен обороняти Польщу од харцизів та ледарів козаків.

Тодозя стояла перед князем, похнюпившись, згорнувши руки й похиливши голову. Вона була бліда, заплакана. Її краса неначе одцвіла за той недовгий час. Єремія огледів її гострим оком в одну мить. Його серце не заворушилось. Тодозя вгадала, що її краса втратила силу, втратила чари, котрими вона колись без міри, без краю так чарувала князя.

— Чого ти оце так змарніла? Колись цвіла, як повна троянда, а тепер така стала, як рожка в'яла, як шолудива квітка. Може тобі в чому недогода?

— У всьому мені догода, тільки мене якась журба в'ялить, сум бере мене. Я вдалась в тугу.

І Тодозя заплакала, припавши видом до князевої руки.

— Я в цьому палаці зачевріла, заниділа без твоїх очей. Я живу, але ніби вже й не сутнію на світі, — сказала Тодозя.

— Тепер в нас війна. Ми сподіваємось нападу од наших супостатів бунтарів щодня, щогодини. Нема часу тепер мені! ні часу, ні вольної години. Пробувай тут у Вишневці в дворі й жди ліпших часів; жди мене! — сказав князь.

Тодозя кинулась до князя, вхопила його за руку і припала гарячими устами до князевої руки. Вона заридала й захлипала.

— Ти, князю, вже не любиш мене. Нащо ж я покинула рідний край і пішла в світи блукати, тинятись та поневірятись між чужими людьми? Чи довго ж мені доведеться тинятись по чужій чужині? Тепер вже й свої не приймуть мене до себе, не пустять мене в хату; а коли й пустять, то не привітають мене ласкавим словом. Я одна тепер на світі, як билина в полі. Якби б я оце вернулась додому, козаки вбили б мене, як твою побічницю. Люби мене, князю, не одпихай мене од себе, бо я тільки й живу й дишу своїм коханням.

— Йди собі, Світайлихо, додому! Про мене, вертайся собі додому в Лубни, про мене, живи тут і виглядай мене, сподівайся мене. Не любов тепер мені в думці. Ти бачиш, що я теперечки оглядаю вали та бархани, щоб ваші козаки часом не вскочили сюди ненароком та не спалили мого палацу. Одійди! Я загаявся через тебе. Нема мені тепер часу!

Князь потихеньку одіпхнув Тодозю од себе й похапцем пішов на вали, оглядаючи баркани та частокіл. Тодозя оступилась од князя й почувала, що в неї не стає сили рушити з місця: вона од жалю та горя неначе приросла до землі.

Бідна Тодозя не постерегала, що князь Єремія для слави в битвах, для самолюбства й честолубства був ладен потоптати і красу дівочу, і принести в жертву хоч би й свого сина, як Авраам не пошкодував свого сина на жертву любимому богові.

Вже чорна ніч закутала й вали й сади неначе в чорний туман, вже й зорі висипались на небі, а Тодозя усе стояла на одному місці, неначе втратила розум. Князь вернувся до палацу. До його прибули близькі пани на пораду, довідавшись, що він прибув до Вишневця. В покоях у палаці стояла духота. Єремія сидів з гістьми коло ґанку в садку. На столах стояло світло. Прикотив в кареті й Тишкевич, прибув і Сенявський, а з ними прибуло ще кілька волинських панів. Усе то були пани не польської крові, усе то були перевертні, що стали ворогами України і ставили себе за зразці для козаків та народу.

Кухарі готували багату вечерю. Слуги накривали столи, виносили стільці, оббиті червоним та жовтим сап'яном з золотими гербами, виносили дорогі вина. В садку почався бенкет, гам та гармидер. Непрохані на Україні зразці не так радились, як змагались та галасували. Товстий Тишкевич все зітхав трохи не на весь садок. Гризельда ходила кругом столів і давала лад на бенкеті.

Тодозя примітила між старими стовбурами дерева ясну пляму, неначе од пожежі, почувала гам та голосну розмову і опам'яталась. Вона наблизилась до палацу, стала під грушею й вгледіла Єремію серед натовпу панів. Його високе незагоріле чоло біліло в чорних кучерях, очі блищали. Тодозя почувала, що любить його й тепер, але вона знала, що вже втратила може й навіки його любов.

"Ой князю, князю! тільки через твої очі мені не важка була неволя в твоїх палацах на чужині. Тільки думкою про тебе я розважала себе в горі, тішила свою душу, наче дорогим скарбом. А тепер усе пропало, усе минуло. Тепер став мені противний і твій палац, і твої густі сади. Заїсть, загризе мене нудьга на чужині в твоїх пишних садах", — думала Тодозя, дивлячись на князя, на розкішний панський бенкет.

Гості бенкетували та радились до півночі. В одчинену браму вскочило на конях ще з десять шляхтичів. Шляхтичі позлазили з коней і прожогом кинулись до палацу. Припалі пилом, бліді, аж страшні, вони кинулись просто до князя й почали розказувати страшну новину.

— Рятуй нас, князю! Сталася страшна подія! — говорив один пан, ледве зводячи дух. — Кривоніс з своїм загоном напав на Полонне. Схизматики, українські міщани одчинили йому браму. Загін вскочив у містечко й запалив його звідусіль навкруги. Всеньке місто згоріло до останньої хати. Всіх жидів, усіх католиків-українців та поляків вирубали в пень, або попалили й подушили в диму пожежі. Кривоносіві козаки обгорнули місто й не випустили живим ні одного жида, ні одного католика; усіх вирубали в пень або живцем повкидали в огонь. Рубали навіть тих українських міщан, що вбирались в польську одержу, зачісували чуприну по-польськi й закидали в розмові по-польськi. Оце нас десятеро якось вихопилось з міста і ми спаслись неначе якимсь чудом. Виступай же, ясновельможний князю, на Кривоноса, не гайтесь і не дляйтесь з військом, бо загинемо тут усі, загинете й ви з усім двором. Не дляйтесь, ясновельможний князю! Рятуйте шляхту! Кривоніс нахвалявся, галасував й кричав, що князеві така здача за немирівців.

Звістка була страшна. Єремія й пани тепер пересвідчились, що козаки мають замір не тільки зруйнувати панські оселі, але викоренити їх на Україні з корінням, щоб і на насіння та на розплід не зосталось.

— Загинуло, мабуть, трохи не десять тисяч католиків, поляків та жидів, — говорили втікачі, ледве одсапуючись. — І звідкіль шугають сюди ті птахи, ми ніяким робом не дізнаємось про це. Ніяк не назнаємо

гніздищ в пушах та нетрах, звідкіль шугають ті сичі та пугачі на наше безголов'я.

Пани сиділи, ніби прибиті. Збіглася двірська челядь, позбігались двірські панни та челядинці. Усі стояли кругом столів, бліді та страшні, неначе живі мерці. Неначе мара стояла й Тодозя під грушею: вона знала, що й вона не зостанеться жива, як тільки козаки візьмуть вишневецький палац і зруйнують Єреміїну оселю.

Єреміїні гості сиділи за столом, неначе одубілі. Чарки й пугарі стояли недопиті. Ніхто й не доторкувався до смачних потрав. Слуги поприймали наїдки й напої з столу. Над панами неначе повіяла смерть крилами, повіяла над розкішним садом, над самим багатим палацом. Усі почували, що ці розкоші вкупі з ними незабаром можуть обернутись в купу головешок, ґалаґанів, попілу й пороху. Сам лютий Єремія збіднівся, скорчився й зажурився. Один втікач прибіг і сповістив, що Кривоніс послав один загін на Звягель, а сам думає йти на Старий Костянтинів, на Єреміїні маєтності. Єремія постановив зараз таки вести своє військо й збіжалих шляхтичів на Старий Костянтинів проти Кривоноса. Пізно погасло світло в Єреміїному палаці; дуже рано повставали в палаці, і Єремія виступив у похід.

Смутно стало в вишневецькому палаці. Страшні звістки доходили до Гризельди сливе щодня. Кривоносові загани брали панські замки, руйнували палаци, взяли Корець, взяли Межиріч, вирізали там усіх жидів та поляків, завоювали Межибіж, маєтність Сенявського, але не зруйнували замка й не зачепили панів, бо Сенявський мав ласку в козаків: він не заводив ні унії, ні католицької віри й ніколи не зобижав козаків. Дійшла й радісна для Гризельди чутка, що Єремія коло Старого Костянтинова одбився од Кривоноса, а коло Россоловець на річці Случі Єремія одтиснув Кривоноса й одбив у його чотири гармати. Але першого серпня знов дійшла до Гризельди страшна звістка: Кривоніс завоював Бар на Подолі, взяв у полон гетьманового сина Андрія Потоцького. Православні міщани в Барі одчинили козакам ворота в твердиню, і козаки опанували замок, спалили місто й витяли в пень п'ятнадцять тисяч жидів

та поляків. Гризельда бачила, що полякам не сподіватись полегкості, бо Кривоносові загони розбіглись по всій Волині й Подолі.

Раз Гризельда сиділа в садку коло палацу з своїми паннами. Дві панни прибігли до неї з криком.

— Ясновельможна пані! Щось оце страшне налякало нас в садку. Ми зайшли в гущавину трусити груші. Коли дивимось, аж у бур'яні щось лежить довге та пелехате, та чорне, неначе ведмідь. Ми злякались, закричали, заойкали, а воно пошилось далі в бур'ян, неначе здоровецька гадюка, або неначе полоз. Та таке здорове! Таке завтовшки, як людина.

— Де тут взявся ведмідь? Що ви верзете нісенітницю! Які там полози в нашому садку? Полози плазують в степах. Може то вам так уявилося?
— сказала Гризельда.

— Ой, ясновельможна, не уявилося. Ми бачили уявки, на свої очі, як воно пошилось в бур'ян, неначе гадюка, — сказала панна, — і тепер я зроду-звіку не піду в садок.

— А принесіть лишень мені рушницю. Я піду сама та огляну садок. Що це ви верзете? Які там полози? — сказала Гризельда.

Гризельда взяла рушницю й покликала з собою паннів. Але ні одна панна не насмілилась йти з нею. Панни стояли коло палацу й були напоготові поховатись в покої. Тільки Тодозя та дві баби захотились піти за Гризельдою. Вони прийшли в гущавину садка, аж у берег, де росли густі бур'яни, недалечко од болота. Гризельда зайшла під старі груші, в густі кущі бузини, никала між кущами, розгортала бур'яни. Коли це й справді перед її очима заворушились бур'яни. Вона угляділа, що в гущавину з чорнобиля та бузини пошилось щось темне й довге, не то звір, не то товста гадюка. Але вона примітила, що майнули в чорнобилі дві босі ноги і посунулись в траву. Гризельда вистрелила в бур'ян навмання. Бур'яни стояли тихо й не коливались. Ніде не було чути навіть

найменшого шелесту. Тільки переходя щось ніби бовтнуло в болоті, неначе скинулась риба в плесі або плигнула у воду жаба.

Баби перелякались на смерть і тільки хрестились та нишком шепотіли молитву. Гризельда знов набила набоєм рушницю й кинулась до берега. На болоті, на мочарах було тихо. Густа осока, рогози та круглі кущі очерету та ситнику стояли у воді непорушне, і тільки в одному місці коло осоки вода в плесі розходилась ледве примітними кружалами та брижжами. Гризельда пальнула вдруге з рушниці в очерет. Синій димок звився вгору і розлетівся в повітрі. Вода в плесі й очереті стояла тихо. Ніде не було чуть ні найменшого шелесту.

— Либонь тут проявилась якась страшна гадюка, — сказала баба Ганна. — Певно страшний полоз заліз сюди з степів. Я на свої очі бачила, як воно плазувало в буряні, що то гадина, бо примітила, як у неї крутився хвіст і неначе звивався кільцями. Та й товста ж гадюка! Бий її сила божа! Така сливе завтовшки, як людина.

— Ой, то не полоз! — обізвалась друга баба. — Я уявки на свої очі бачила через лопух, як воно обпиралось об землю передніми лапами, неначе ящірка, і дригало чи ногами, чи хвостом. Може це проявилась в болоті якась здоровецька ящірка, бо вона пошилась в бур'ян достоту так, наче ящірка.

— Яка там гадюка! — промовила Гризельда. — Я на свої очі бачила, що в тієї гадюки дві людські ноги з п'ятами. Це внадився в наш садок якийсь козак загонець. Козаки вміють плазувати на череві по-гадючій. Це певно Кривоніс нишпорить у садку та потаєнці оглядає, кудю б можна крадькома найбезпечніше пройти в замок.

— Ой мати божа! помилуй і заступи нас! — крикнули баби в один голос.

— То це козаки вже добуваються до замка? Це вони мають на думці спалити замок і запагубити нас? — крикнула баба Ганна.

— Певно мають якийсь лихий замір, бо вони ненавидять князя Єремію і хочуть його запагубити... — тихо обізвалась Гризельда.

— Ой боже наш милостивий! Що ж ми будем робити оттутечки, коли князя нема вдома? Ми самі нічого не вдіємо! — крикнула баба Ганна.

— А що ж будемо діяти? Будемо самі оборонятись од тих харцизників: кругом замка захист безпечний; маємо в замку доволі жовнірів; є в нас чимало гаківниць, гармат та куль. Захист кругом добрий, міцний. Будемо оборонятись, — говорила Гризельда, — а тим часом може над'їде й князь з військом. Не покине ж він вас на згубу та погибель.

Баби плакали і втирали сльози, вертаючись до палацу. Гризельда похнюпилась і задумалась. Тодозя йшла мовчки і свою думу думала. Вона загляділа в бур'яні чорноволосу стовбувату голову і впізнала по голові чоловіка, що вона бачила на торжку на возі...

"Вже козаки певно добираються оце до замка. Що мені діяти, що почати? Невже мені доведеться одчинити їм браму й оддати на смерть та на поталу і Гризельду, і її сина, і усіх двірських панянок? Невже через мене оцей палац, оця пишна садиба, оця уся пишнота, оце усе добро стане руїною, піде внівець? Невже через мене пожежа заллється людською кров'ю?"

Смутна була Гризельда, вертаючись до палацу; смутні були й баби та панни, але ще смутніша за їх верталась до палацу безщасна Тодозя.

"Нізащо в світі не одчиню я брами в замок! Нізащо в світі не впускаю сюди козаків! Князь лютий ворог моєї віри, моєї мови, лютий ворог України, але я його кохала і тепер кохаю" — думала мовчки Тодозя,

скося поглядаючи на переляканих панянок, на зблідлу й сумну Гризельду.

Гризельда звеліла покликати коменданта й розказала йому, що в садок кудюсь пролізли козаки і певно кмітять за всім, що вона бачила одного в гушавині на свої очі. Комендант похилив голову й задумався.

— Козаки пластуни могли влізти в садок тільки через болото та мочарі. Треба оглядіти берег, — сказав комендант.

Гризельда й комендант пішли в берег. Стояла літня суша. Болото й мочарі таки добре висохли. Коло берега мочарі сливе зсякли. Чорний мул коло валів і подекуди берегом загус, затужавів. Затужавіле багно порепалось од спеки, од сонця, й подекуди мокре багно парувало під гарячим промінням. Гризельда дивилась, чи не зосталось де на мулі слідів од людських ніг. Але слідів нігде не було знать. Тільки в одному місці на мулі була признака ніби од кабанячих ракотиць.

— Чи не дикі кабани оце бродили оттут в березі й по садку? Ондечки видно неначе смужки, ніби там походили дикі кабани, — сказав комендант.

— Ой то не од ракотиць знаки! То хтось зумисне покопирсав ломакою, щоб напустити на нас оману, — сказала Гризельда, придивляючись до слідів. — Я на свої очі бачила в бур'яні дві ноги.

— В кожному разі треба тут у березі поставити варту на ніч і викотити в садок зо дві гармати. Ми, ясновельможна княгине, небезпечні, а оборона замку належить до нас і більш ні до кого! — сказав комендант.

Наближався вечір. Жовніри прикотили на берег дві гармати і стали на всю ніч на варту. І Гризельда, і усі двірські панни ходили, як неприкаяні. Ні в кого й думки не було сісти за роботу. Нікому на думку й їжа не йшла. Ввечері усі двірські панни з Гризельдою пішли до каплиці на вечерню й

думали одговітись другого дня, неначе перед смертю. Тодозя не пішла з ними до костьолу. Гризельда почала заздівати, чи не має часом Тодозя яких стоячків з козаками.

Настала ніч тиха, зоряна та душна. Тодозя й усе жіноцтво, яке було в замку, позбиралось в палац до Гризельди. Усі двірські панни й жінки стовпились в тісних низьких покоях. В їх була думка поховатись в мурованому палаці од козацького нападу і там оборонятись. Віконця й двері в палаці були стародавні, узенькі, стіни були претовсті, неначе в твердині. Гризельда звеліла понабивати набоями рушниці, що висіли по стінах в Єремїїних покоях, і бути наготові. Усім двірським вона звеліла поставати на варту коло дверей з набитими рушницями в руках.

Настала глупа ніч. На селі проспівали другі півні. В покоях світилось світло. Ніхто й не думав лягати спати. Всі двірські панни, усі жінки сиділи мовчки, неначе сподівались страшного суду. Тодозя неначе здеревеніла, сидячи край вікна, закованого залізними ґратками.

"І яка сила занесла мене в цей далекий край, в цей князівський палац, між чужі ворожі люде? І чого я тутечки опинилась між чужими людьми, що самі ж накоїли лиха на Україні і тепер аж трусяться од страху, бо сподіваються помсти, неначе божого суду? І сама я безвинно жду неминучої смерті тільки за те, що я впала князеві в очі, припала йому до вподоби. Мусила поєднатись несамохіть з ворогами. Боже мій милий, боже єдиний! За що ж мені посилаєш таку кару?" — думала Тодозя, а сльоза за сльозою лилися з її пригаслих очей і крапали на схудлі шоки, на схудлі руки.

Вже й північ минула. В садку стояла тиша. Коли це несподівано блиснула страшна блискавка і в одну мить освітила садок, наче сонце. Віконця з чорними залізними ґратками визначились разом в одну мить. Усі в покоях крикнули разом, як одна людина. Усім здалося, що козаки вже в твердині і з їх гармат блиснув огонь. На небі загуркотів грім. В одну мить схопився страшний вітер і засвистів в садку, загуркотів на башті палацу. Наглий дощ полив ливцем, як з відра. Вітер усе дужчав і гойдав

дерева та рів в садку, аж дерево тріщало, свистів на димарях, на башті, неначе намагався розваляти палац, скинути башту.

— Рятуй нас, боже! — крикнула баба Ганна. — Це ж козаки ввірвались в замок.

— Дурна бабо! схаменись! Хіба ж ти не бачиш, що блискає блискавка! Хіба ж тобі позакладало вуха, що не чуєш, як реве та стогне буря. Сама полохлива, як вівця, ще й других лякаєш, — обізвалась Гризельда.

А блискавка все миготіла то червона, то жовта, то зелена й освічувала покої страшним блиском. Грім гуркотів безперестанку. Застукотів по черепичній покрівлі град, задзвенів у шибки. Буря лютувала, неначе вирвалась з пекла на волю. Вдарив такий страшний грім, що в палаці задзвеніли усі шибки у вікнах. Черепиця з башти посипалась на покрівлю й застукотіла, неначе хтось обсипав покрівлю здоровими кулями з гармат.

— Наступають, вже наступають! Пропащі ми на віки вічні! — закричала одна баба в кутку.

— Цить, навіжена, не лякай паннів: хіба не чуєш? то черепиця певно падає на покрівлю палацу, — обізвалась смілива Гризельда.

Коли це несподівано в березі вдарили з гармати. Товсті стіни палацу задрижали. Усі в один голос крикнули, впали навколішки перед образами і зняли руки до бога.

— Рятуй нас, мати божа, мати христова! — крикнули усі панни й жінки. — Рятуй нас, царице небесна!

Гризельда несамохіть і собі впала перед образами навколішки, вхопила в руки сина, пригорнула до персів і крикнула: — Рятуй нас, царице небесна, од наглої смерті!

Тодозя одним одна сиділа край вікна непорушне, байдужна, неначе мертва. Вона й не молилась і не просила помочі з неба.

"Все для мене минуло, все зникло, все пропало. Зникла любов князева, вже замерло для мене його серце. А вже ж мені і додому не вертатись. І більше щастя не зазнати. Байдуже мені про все. І світ мені немилий, і смерть мені не страшна. До ворогів я не пристала й не пристану; а свої напевно вже одцурались од мене. І світ мені став немилий, і люде немилі. Я ніби зайва сутнота між усіма сутнотами на світі, чи жити, чи вмерти, мені про все байдуже. Тепер я сирота й одним одна, й безпритульна й безприхильна на всьому широкому світі! Мій молодий вік марно пропав, пропав до віку — до суду, пропало моє щастя!"

А страшна блискавка миготіла раз у раз безперестанку. То зелений, то жовтий світ лився через вікна, через залізні ґратки і промикував у всі закутки світлиць, обливав гарячим світлом кожнісіньке обличчя, кожнісіньке чоло та страшні перелякані очі. Тодозя підвела очі й оглянула низькі, багато прибрані світлиці. Ті низенькі світлиці, зводчасті гранчасті стелі, здорові образи в золотих шатах, лампади перед образами, мальовані склепіння та стіни — все те нагадувало церковці під землею в київських печерах або в римських катакомбах в давні християнські часи. Панни й панії з блідим обличчям, з переляканими очима були схожі на живих мерців. Здавалось, ніби ціле підземне гробовище якимсь дивом ожило, встало з домовин, натовпом стовпилось в стародавніх князівських покоях на якусь потаємну молитву.

В садку знов заревла гармата. Знов усей натовп крикнув в один голос. Гризельді здалось, що козацький загін вже вломився в замок, що вже в садку іде битва. Вона підвелась на ноги, кинулась до дверей і крикнула на дворецьких, що стояли на варті коло дверей.

— Зачиняйте й замикайте усі двері! позасовуйте залізними засувами та завіртками!

В дворецьких трусились руки. Вони ніяк не могли налапати засувів. Коли це раптом несподівано одчинились двері. В покої вбіг один жовнір, мокрий, як хлющ, напнутий повстяним килимом. Вода дзюрчала з його убрання, з килима й стікала патьоками на поміст. Гризельді здалось, що козаки вбігають в палац, що блисне шабля й зітне їй голову. Вона ніби почутила гостре лезо на своїй шиї, крикнула несамовито й трохи не впала навznak. За нею разом крикнули усі панни страшним голосом, як перед наглою смертю.

— Ясновельможна княгине! Комендант прислав сповістити тебе, щоб ти не лякалась надаремно: ніякого козацького нападу ще нема, хоч ми ждемо Кривоносового вагону щогодини, щохвилини.

— Навіщо ж ви стріляєте з гармат? Що там таке скоїлось? — спитала Гризельда.

— Як тільки блиснула вперше блискавка, ми вгляділи в болоті в осоці дві людини. Певно то козацькі шпигуни пластуни нишпорили в болоті та добирались до палацу. Мабуть, в їх був замір покористуватись темною ніччю, наглим дощем та бурею. Але мигнула несподівано блискавка, і вони, як виникли з води, так і не встигли присісти в осоку. Ми і вдарили на їх з гармат.

— А ви ж напевно відомі тому, що їх не наплазувала в садок ціла метка? — спитала Гризельда вже твердим сміливішим голосом, бо вона одразу опам'яталась.

— Ми самі цьому невідомі, ясновельможна! оце шатнемось та кинемось по садку, по гущавині й будемо обшукувати і садок, і усе подвір'я, — сказав жовнір, уклонившись, і вмить зник надворі.

Гризельда вернулась у світлиці й подала усім радісну звістку. Усі панни й панії, обважнілі од страху, в одну мить встали. У всіх мертві очі стали живі й пояснішали.

— Слава тобі, царице небесна! — закричали поперелякувані панни. — Слава тобі. Христе, сину божий!

Тим часом згодом буря впала, неначе, налютувавшись в твердині, втекла в степи. Небо виянилось. В віконця заглянуло вранішнє небо. Почало розвиднюватись. Усе жіноцтво заворушилось; усі зітхали, неначе скидали з себе страшну вагу, що давила їм душу, обважнювала тіло тієї страшної ночі.

Зателенькав дзвоник в каплиці, і його веселий гук ще більше підбадьорив пригноблені й змучені душі. Той гук неначе вертав до житності живих мерців і звеселяв надією.

Придбав старий патер єзуїт і покликав усіх двірських на молитву. Усі насилу почвалані до каплиці. Покої спорожнилися і неначе знов замерли. В палаці зосталась одним одна Тодозя. Вона сиділа край вікна, неначе чиясь мертва тінь, що не похопилась зникнути і сховатись в домовину з ранковим світом на небі.

В світлицях було тихо-тихо, неначе в густому лісі серед глухої ночі. Лампадки блищали по закутках. Тихий світ од неба ледве промикувався в маленькі віконця й тихо лився по світлицях, попід мальованими зводами. Золоті шати на образах лисніли. Тодозі здавалось, що вона десь в якомусь монастирі, що вона зосталась в якійсь церкві після вечірні і пробула в тій церкві цілу ніч до самого світа, а перед її очима тієї страшної ночі ніби вставали з домовини мерці, збирались на молитву, плакали, побивались од туги і десь зникли несподівано, неначе якимсь чудом, неначе їх поглинула земля.

"І мене поглине тут лихо... І чом мене не поглинула смерть цієї страшної ночі? І навіщо мені жити на світі? Навіщо мені життя, коли мене не тішить ні земля, ні небо, ні ясне сонце?"

Тодозя похилила голову й задумалась.

А в покоях все стояла мертва тиша і наводила думи на пригноблену безталанну душу. Тісні низенькі покої здавались келіями в монастирі. Тихий світ, мертва тиша заспокоювала змучену Тодозину душу.

"От такий спокій, таку тишу, як тепереньки тут в покоях, я знайду тільки в монастирі, — думала Тодозя, — там тільки загоїться моє змучене серце, заспокоїться моя пригноблена змучена душа. На Україні скрізь ллється ріками кров, скрізь лютують козаки й поляки, скрізь руїна та пожежа, скрізь неспокій. А моє розбите серце бажає спокою. Тільки в монастирі я знайду те, чого щиро бажає тепер моя душа".

Сонце викотилось з-за лісу й блиснуло у вікно через залізні ґратки. Тодозя неначе ожила, неначе на неї хтось бризнув цілющою водою. Вона хотіла встати з стільця й заворушилась. Червоний цупкий сап'ян на спинці стільця зарипів, стілець заскрипів. Тодозя неначе злякалась того тихого скрипу, аж кинулась, аж жахнулась, неначе її хтось збудив у важкому сні. Вона знов ніби замерла й охолола на стільці, боялась навіть поворухнутись. Найменший шелест розлягався по усіх мертвих покоях, неначе в склепах під землею. І тривожив Тодозю. Вона сиділа в тихому спорожнілому палаці, неначе та зачарована царівна дрімала в мертвоті в замку, про котру розказують в казках.

Несподівано одчинились двері. Увійшла Гризельда з сином, а за нею вступили в покої панки та баби. Тодозя зовсім опам'яталась. Страшні бліді обличчя, перелякані очі, опалі щоки заманячили перед її очима, неначе тільки тіні тих паннів та паній, що напередодні перед вечором ще були свіжі й цвіли, як квітки в квітнику. Баба Ганна зусім посивіла, стала аж біла за одну ніч. В Гризельди щоки зблідли й опали, очі стали здорові,

а в розкішній косі заблищала ніби срібними нитками сивина. Панни й жінки обсіли покої і зітхали й стогнали неначе од страшної знемоги, неначе вони нездужали рік і тільки що вперше вийшли з лазарету.

— Який сьогодні день? Я забула, який сьогодні день? — спитала Гризельда таким глухим та задавленим голосом, неначе він виходив з могили.

— І я не пригадаю, який сьогодні день, — обізвалась баба Ганна таким недужим голосом, неначе вона рік лежала недужа.

— Ой боже мій! сьогодні ж субота! — крикнула Тодозя і швидко підвелась з стільця.

Вона одразу пригадала, що саме того дня минуло вже два тижні, як вона бачила на місті Кривоноса, що того дня ввечері козаки зроблять напад на замок. Вона пригадала, що Кривоніс звелів їй одчинити браму в замку, що козаки подадуть їй знак, запаливши багаття під лісом на пригорку.

— Княгине! моя дорога, моя кохана княгине! виїжджайте з замка сьогодні, виїжджайте таки доконешне зараз! — крикнула Тодозя й кинулась до Гризельди, вхопила її за руки, неначе хотіла оборонити од якоїсь напасті, застерегти од наглої смерті.

— Чого ж доконешне сьогодні? Чому ж зараз? — тихо обізвалась Гризельда.

— Серце моє, голубко моя княгине! виїжджайте таки зараз! Чує моя душа щось недобре і застерегає, — говорила якимсь різким голосом Тодозя.

— Ти, Світайлихо, либонь щось знаєш та тільки не хочеш нам казати? Еге так? — спитала в неї Гризельда. — Ти не католичка, не хотіла йти з

нами до костьолау говіти та бламати бога. Я тебе заздріваю: може ти нас зрадиш, може ти нас і зрадила?

— Ні, ясновельможна! Не заздрівай мене в зраді. Я тебе не зраджу. Ти для мене була добра. Але душа моя почуває велике лихо. Їдьмо усі! Тікаймо сьогодні ще до вечора, — говорила Тодозя й залилась слізьми.

— Тодозя каже правду, ніби пророкує лихо. Ми втечемо в Збараж і запремось в твердині. Туди козакам дзус! Там їм дадуть поляки доброї прочуханки. Збирайтесь в дорогу!

Гризельда встала, а за нею слідком заворушились усі.

Панни й жіноцтво похапцем кинулись збирати свої манатки, усяке своє добро та шуплаття, та вкладатись.

— Тепер вдень вихоплюватись з замка небезпечно. Треба переждати до вечора. Виїдемо смерком, щоб часом нас в дорозі не вгляділи та не перестріли козацькі загони.

— Ой лиха наша годинонька! І з Лубен вибирались хапком, неначе крали своє добро, і тепер довелося хапком тікати. І в Лубнах спохвату я забула вбгати в скриню два кунтуші, та ще й новісінькі, і тут певно чогось забудеш, коли виїжджаєш наче тікаєш навітікача, — бідкалась баба Ганна, зшукуючи по покоях своє добро та усяке своє шуплаття.

До вечора вози вже були злаштовані й навантажені усяким добром. Хапали і похапцем вкладали на хури, що було ціновітіше. Гризельда й усі двірські панни й жіноцтво постерегали, що вони навікі покидають і цей давній палац князів Вишневецьких, як навікі покинули лубенський, вже зруйнований палац. Тодозя й собі лагодилась в дорогу, позбирала своє добро, набрала клунок сухарів...

— Навіщо ти, Тодозю, береш сухарі в дорогу, коли ми набрали печеного й вареного цілу хуру? — спитала в Тодозі пані Суфщинська.

— Бо я не поїду з вами. Годі мені тинятись по світах та мандрувати за вами по ваших слідах. Я йду до Києва: а в Києві піду в монастир в черниці. Тепер там моє місце, і нігде більше, — промовила Тодозя. — Така вже доля мені судилась.

— Прощайте, княгине! Буду за вас в монастирі повік молитись богу та благати в його ласки для вас, бо ви для мене були добрі, — говорила Тодозя на прощанні, стоячи з клунком на плечах, з палицею в руках.

Вже надворі смеркало. Темрява закутувала сутінками пишний старий садок, старий палац, башти й бархани. Вже хури були наготові рушити з двору. Але Гризельда ждала, доки надворі зовсім смеркне. Коли це несподівано набігли в замок шляхтичі й шляхтянки з близьких сіл і на возах і верхами.

— Рятуйте нас і сховайте нас в замку, бо вже якийсь загін наступає на Вишневець. Ми ледве повтікали й спаслись од смерті, — говорили втікачі до жовнірів.

— Княгине! тікайте звідсіль! Тікайте зараз, доки маєте час і змогу втекти, — крикнула Тодозя до Гризельди. — Тікайте, бо загинете усі, загину й я! Вона вгледіла на пригорку під лісом, як багаття блиснуло раз і погасло, потім блиснуло вдруге й знов погасло на хвилину. Але незабаром багаття спалнуло й підняло червоні язики високо вгору. Дим забілів на ясному небі й піднявся вгору клубками. Тодозя знала, чиї руки підкладали підпал в багаття, знала вона і для чого розпалювали те багаття.

— Одчиняйте браму! Тікайте мерщій звідсіль! — кричала Тодозя, бігаючи по дворі, по покоях в палаці, мов несамовита.

Гризельда й усе жіноцтво стояли, неначе мертві. Вони й самі не знали гаразд, чи тікати, чи замкнутись в твердині. Тодозя побігла й звеліла одчинити браму. Вона взяла попід руки Гризельду й посадила в карету, а потім подала їй малого сина Михайла, вхопивши його обіруч попід пахви.

— Тікайте і нігде не спиняйтесь! Тікайте, що є сили! Прощайте, княгине, на віки вічні! Побачусь з вами хіба на тім світі.

А багаття під лісом все розгорювалось і піднімало вгору довгі червоні язики, неначе лизало віковічні дуби по зеленому гіллі, по чорних стовбурах. Тодозя поглянула на те багаття, на той страшний знак помсти й смерті. В неї серце замирало.

Усі двірські панни, усе жіноцтво, що було в замку, усі хапком сіли на вози. Гризельда плакала. Плакали й усі панни. Вони постерегали, що покидають замок навіки. Вони рушили з двору.

— Ой боже мій! знов забила мені памороки оця біганина та оці втеки, — крикнула баба Ганна з воза. — Я ж звинула свої нові кунтуші та шовковий новий жупан, поклала долі в куточку та спохвату забула убгати їх у скриню. Приїду в Збараж в засмальцьованому жупані. Оце яка напасть! Оце яка халепа! Оце нахаба козацька!

Але брама заскрипіла й одчинилась.

Це вже було лягома вночі. Вози рушили з місця й їх неначе вихром підхопило й понесло по дорозі на Збараж.

Тодозя тихою ходою прямувала шляхом до Києва. Не встигла вона вийти за Вишневець, як коло замка хтось гуркнув з рушниць. Тодозя догадалась, до чого стосувався той вистріл, і перехрестилась: вона напевно знала, що загін починає напад, вже приступає до замка.

Тодозя йшла битим шляхом попід лісом і все оглядалась на покинутий палац та на замок. Багаття під лісом погасло, тільки червоною плямою жевріла купка жару. Але зате згодом в замку спануло здорове полум'я. Загінщики підкотили під браму кілька возів солом'яних і підпалили їх. Полум'я спануло і швидко зайнялася брама, зайнялася й дерев'яна башта над брамою. Вдарили з рушниць густо та часто, неначе об залізну покрівлю застукотів здоровий град. Заревли гармати. Козаки полізли на вали, розстрожили баркани, розкидали рукошма частокіл і запалили старий палац князів Вишневецьких. Усі жовніри, усі втікачі поляки полягли в замку головою до одного чоловіка.

Вже далеко зайшла Тодозя в ліс. В лісі було поночі, наче в льоху. Коли це серед ліса неначе хтось освітив верхи старих дубів та віковічних грабів, неначе сонце, сходячи з-за гори, кинуло проміння на вершечки дерева. Верхи зачервоніли, неначе облиті кров'ю. Світ все прибільшувався та дужчав, неначе чиясь рука розкладала десь близько багаття. Блиснули нарізні дуби на галявині, що стояли опрічні од лісу. Тихий червоний світ полився по гальовині. Небо над Вишневцем зачервоніло. В лісі тхнуло згарятиною. Тодозя злякалась того кров'яного світу на дереві: ліс став червоний, неначе пекло; згарятина та смалятина забивала дух. Тодозя йшла і голосно промовляла молитви. Тільки що вона вийшла з лісу на чисте поле, як одразу вгляділа страшну пожежу, схожу на пекло: козаки підпалили Єремійн тік. Безліч довгих ожередів та стіжків нового, тільки що ввезеного хліба запалали разом.

Вранці од давнього замка, од палацу давніх славних князів Вишневецьких не зосталось і признаки.

XII

Вночі в літні обляги приїхала Гризельда до Збаража. В Збараж збіглись з сіл та містечок польські шляхтичі, жиди та покатоличені українські шляхтичі, спасаючи своє життя од загонів Кривоноса та Полов'яна. В місті було так багато людей, неначе вони з'їжджались на ярмарок. Деякі польські дідичі попривозили цілі хури з скарбами і ховали

їх в збаражській твердині. Скрізь був гармидер, скрізь була біганина. Для Гризельди і її двору з великою трудноотою знайшли квартиру в невеличкій хатині в одного міщанина. Кімнатки були тісні, низенькі. Віконця були схожі на дірки, попрорізувані в стінах. І сіни, і кімнати були заставлені скринями, скриньками та усякими пакунками з князівським добром. По стінах на кілках були порозвішувані дорогі кунтуші та сукні. По столах, по стільцях валялись не звинуті, не сховані усякі удяганки та убрання. Все те припало порохом на палець. В маленькій пекарні кухар готував обід для княгині. Для челяді готували обід серед садка, розклавши багаття на прогалині. Втікачі поляки попримощувались по садках, до повітках. Жиди та шляхтичі метушились, сновигали по тісних улицах. Здавалось, що увесь Збараж неначе збирався кудись тікати або ждав нападу ворогів. Місто й улиці стали схожі на якийсь чудний обоз, ніби на часову стійку для одпочинку якогось давнього народу, що прикочував звідкільсь, ніби з далеких азійських степів, пристав на одпочинок і от-от незабаром ладен рушити з місця й одкочувати кудись далі в інші краї.

В той час Єремія Вишневецький стояв з своїм військом коло Старого Костянтинова. До його дійшла звістка, що загонщики вже зруйнували Вишневець, спалили його оселю й токи, що Гризельда втекла в Збараж. Він поїхав до Збаража, щоб одвідати Гризельду та свого сина Михайла.

Вже в обляги прибув Єремія до Збаража. Гризельда ще не спала. Надворі була страшенна духота. В тісних кімнатках дихати було важко. Баба Ганна постелила постіль малому Михайлові на скрині, а сама лягла долі. Інші двірські панни полягали спати покотом то в хаті на долівці, то в сінях. Гризельда сиділа на скрині край одчиненого віконця. Її не брав сон. Вона сиділа, похиливши свою горду голову, сперту на долоню, і задумалась. В розкішних русявих косах вже блищали сиві волосини, неначе срібні нитки. За ті страшні дні вона змізерніла, змарніла, постаріла; лице осунулось, і очі неначе пригасли.

Гризельда встала, поправила подушку під головою сина, знов примостилась на скрині і важко зітхнула. Вона окинула оком убогі тісні кімнатки з маленькими віконечками, з узенькими дверима, і їй

несподівано спав на думку розкішний палац в Лубнах, просторні покої та зали, устелені дорогими перськими килимами, високі стелі, вимальовані й обліплені арабесками. І дві сльози покотились по змарнілих щоках і впали на долоню.

Вона згадала, що той палац, мов пишний сон, був та й загув, неначе його вітром рознесло, як розносить весняний туман гарячого майського ранку. Майнув перед нею і вбогий поліський Брагин, серед мочарів та борів, майнула і страшна остання ніч в вишневецькому палаці. І їй здалося, що вона падає все нижче та глибше в якусь безодню, що та безодня, наче якась непереможна сила. все тягне її наниз, всисає її з життям, з усіма маєтками, і поглине її й князя Єремію, і її сина Михайла.

"Де то тепер повертається князь Єремія? Чи живий він, чи може його вже й на світі нема?"

Рипнули узенькі двері, а потім заскрипіли й захрипіли, неначе немазана вісь. В кімнату несподівано вступив князь Єремія, припалий пилом. Гризельда крикнула й схопилась з місця. Князь Єремія здався для неї марою, що з'явилась перед її очима несподівано; їй здалося що власні її думки обтілились і з'явились в запаленій та зчорнілій Єреміїній постаті.

— Не лякайся, Гризельдо! це я опізнився в дорозі. Оце я прибув, щоб тебе одвідати в горі та в безталанні, — сказав князь пошепки, нишком, здержуючи свій крикливий голос.

Гризельда заплакала й кинулась обнімати Єремію. Вона припала головою до його сухорлявого плеча й не переставала плакати та хлипати.

— Не плач, кохана Гризельдо! Сльозами нічого не вдіємо, не зарадимо лиху, не зарядуємо себе. Сядь та розкажи мені про вишневецькі пригоди, про своє пробування в Збаражі.

— Нема чого й оповідати. Он подивись навкруги! Сам бачиш, як ми бідуємо тут в Збаражі, — промовила Гризельда, хлипаючи. — Хіба це князівське життя? Це животіння вбогих селяків-хлопів. Он до чого ми дійшли!

— Боже мій! ти почала сивіти! ти постаріла! Стала якась ніби оstarкувата на виду! — крикнув Єремія.

— Ізстаріла мене лиха година. Ізстаріла вона й тебе, мій коханий. І ти вже сивієш, а ти ж ще такий молодий! — промовила Гризельда. І вона розказала, яку страшну останню ніч вона перебула у Вишневці, розказала, як бачила на свої очі пожежу в твердині, як козаки зруйнували й підпалили твердиню, спалили палац і токи, і всі забудування в оселі.

— Посивію, занидію, а не здамся лиху. Я нездатливий зроду. Будь же й ти мужня до краю і не впадай серцем. Перебудемо лиху годину, і знов для нас ясно засвітить сонце.

Гризельда тільки рукою махнула й знов сіла край віконця і похилила голову.

— На польську шляхту неначе впав попуст божий. Пропала навіки для нас Лубенщина, пропала й Вишневеччина. — обізвалась згодом Гризельда, — пропав і палац в Лубнах, а од давнього палацу славних князів Вишневецьких zostались тільки попіл та руїни. Усе сливе твоє добро, усі сливе твої маєтності вже ми втратили може й навіки. Ми зубожіємо й не матимемо швидко нігде жадного притулку.

— Цього я ніколи не попусти, доки житиму на світі.

— Зоставатись тобі в Збаражі довго не можна, — промовив Єремія згодом, — козацькі загони вкрили всю Україну, дійшли вже на Білій Русі до Могилева й Бобруйська. Їдь звідсіль зараз, їдь в Галичину до Львова

або й далі. Не дляйся й не гайся й завтра або післязавтра, добре одпочивши, рушай в Галичину до Перемишля.

Єремія розпрощався з Гризельдою, поцілував сонного сина й виїхав з двору до війська.

Єремія зарані приїхав до свого табору. Його військо стояло недалеко од Старого Костянтинова над багнистою річечкою Пилявкою. Війська в його було дванадцять тисяч. Вже сонце високо підбилось вгору, як Єремія прибув в табір. Усей табір неначе вимер. Скрізь було тихо.

Єремія спинив коня коло свого намету. Одна пола намету заворушилась, її одслонила чиясь біла випещена рука. Із шатра вийшов шляхтич Дзеньковський. Він тільки що прибув з Варшави. Його прислали Єреміїні побічники, варшавські пани з недобрими звістками.

— Неприємну звістку приніс я з Варшави, ясновельможний князю, для вашої ясновельможності! — промовив Дзеньковський.

Єремія навіть не привітався гаразд з посланцем, скочив з коня, увійшов в намет і сів на низенькому простому дерев'яному дзиґликові.

— Кажі, пане, які там звістки з Варшави, — сказав Єремія й насупив свої чорні густі брови.

Голос його впав одразу. Він промовив ці слова, неначе прошепів.

— Варшавський сейм вже постановив зібрати й виставити проти Хмельницького тридцять шість тисяч війська. Наші польні гетьмани в полоні. Через те сейм не дозволив настановляти нових гетьманів над військом, а настановив тільки приводців. За приводців обібрали князя Домініка Заславського, молодого Конецпольського та старого Миколая Остророга. Вас, князю, найліпшого, найздатнішого войовника, поминули, — сказав посланець тихим та сумним голосом.

— Коли тепер мене поминули, то коли б потім не жалкували, — обізвався ще тихіше Єремія.

Його неначе хто руками здушив за горло і не давав дихати.

— Прихильники ясновельможного князя нічого не вдіяли на сеймі, хоч і встоювали за вас. Коронний канцлер Оссолінський гірше за всіх виступав на сеймі проти вас, він говорив, що приводництво над військом треба доручити чоловікові розсудливому й поміркованому, а не такій палкій голові, як у ясновельможного князя.

— Оссолінський мій давній ворог, я цьому добре відомий, — обізвався князь неначе десь за стіною. — Він давній прихильник до козаків, який був і король Владислав.

— Сейм розбився на дві половини. Одні пани бажають війни з козаками, наважились звести їх на ніщо й побити до останку; другі мають на думці миритись з козаками і вернути їм їх давні права й привілеї. Надвірній коронний маршал Казановський навіть заступився за козаків: говорив, що полякам не годиться нарікати на козаків за те, що вони поєднались з татарвою, бо можна, мовляв, обернутись за єднанням до самого пекла, щоб позбавитись такої неволі, нахаби та пригноблення, яке довелось терпіти козакам од польських панів.

Єремія скочив з дзиґлика й забігав по наметі.

— Знаю я цього підлизькуватого пана, перевертня з волохів! Отжеж знайшовся й такий, що ладен ще й споболювати отим харцизгикам! Ото диво! Це знак великого занепаду польської шляхти, — сказав Єремія.

— Тим часом у Варшаві тільки й мови, що про вашу милость, князю; усі сподівались, що сейм доручить вам верховенство й приводництво над армією. Військо бажає, щоб ви, ясновельможний князю, а не хто інший вів

його в битву. Городяни й жовніри стоять за вас, спочивають вам, та сейм став проти вас, князю, — говорив далі пан Дзеньковський.

Єремія став непорушно і втирив очі в Дзеньковського. Дзеньковський був ще молодий пан, випещений, вигодований, з білими повними щоками, з розкішними руськими вусами. Дівочі рум'янці грали на повних щоках, уста червоніли під вусами, як калина. Єремія слухав шляхтича й несамохіть приглядався до повновидого круглого лиця шляхтича. Єремії чогось став противний той випещений свіжий панянський вид шляхтича, стали противні стримкі пухкі руські вуса, став гидкий самий тоненький голос, що подавав йому неприємні звістки з Варшави.

— Декотрі пани промовляли в сеймі промови за вашу особу, князю, але більшість стала особово проти вас. Ваші гарячі прихильники, князю, оце прислали мене до вас за порадою й просили ясновельможного в часи небезпечності взяти верховенство й приводництво над армією й наступати на Хмельницького, — говорив далі шляхтич.

Єремія слухав неначе крізь сон і не зводив очей з пана Дзеньковського. Розкішно убраний шляхтич стояв проти світа поміж одкинутих полотнищ намету. Дорогий червоний кунтуш, облямований золотими позументами аж сяв на шляхтичеві й сипав ясний одлиск в темні закутки намету. Єремія в простому чорному кунтуші з недорогого сукна стояв попліч з Дзеньковським і здавався простим жовніром врівні з шляхтичем, а шляхтич стояв в золоті та сяєві, мов князь, і все говорив про Оссолінського, про Казановського й інших князевих супротивників. Єремія придивлявся до посланця з неприємними звістками, і йому став противний і той червоний кунтуш, і золоті позументи, і блакитний жупан. Єремія слухав і зненавидів і самого шляхтича, зненавидів самий голос, що здавався йому сеймовим одгомоном голосів його заклятих ворогів. Злість росла, прибувала в серці, як вода в річці в тучний дощ. Єремія ледве вдержував руку. Йому хотілось вихопити шаблю з піхви і стягти саму голову, і одтягти язик, що висловлював такі неприємні звістки з Варшави.

— Йди, пане Дзеньковськнй, до моїх полковників. Вони дадуть тобі намет для одпочинку, напоять тебе й нагодують. Подякуй од мене у Варшаві панам, моїм щирим прихильцям, котрі встоювали за мене, — сказав Єремія так тихо, ніби шепотом, що шляхтич ледве дослухався до тих слів.

Єремія став блідий, потім став жовтий, неначе мрець. Очі одразу пригасли, губи зблідли й ніби присмагли, попід очима неначе хто попідводив синилом, а щоки неначе хто помалював жовтилом. Його вид став схожий на писанку-крашанку. Дзеньковський глянув на князя й крикнув:

— Ясновельможний! не журіться так дуже! не вдавайтесь в тугу! Дасть бог, справа піде інакшим способом!

Єремія мовчки тільки ткнув рукою, показуючи на вихід з намету.

Шляхтич миттю наче виплигнув з намету. Єремія одкинув завісу в другу половину намету, увійшов туди і впав на постіль, неначе підкошена трава падає на землю під косою. Йому здалося, що в ясному небі десь узялась хмара, блиснула блискавка, і в його несподівано вдарив грім, забив йому памороки трохи не на смерть, і його оповила якась непросвітна темрява й туман.

Вже сонце звернуло на вечірній пруг. В наметі було тихо. Один жовнір, стійчик коло княжого намету, насмілився вступити в намет і спитав, чи не буде князь їсти або пити. Єремія не звелів подавати обіда, тільки звелів принести свіжої криничної води. Цілий день в Єремії й рисочки не було в роті.

Настав вечір. Стійчик позапалював в наметі воскові свічки. Єремія сидів на стільці задуманий, засмучений. Усі його палкі честолобні надії неначе одразу розвіяв вітер. Він постерегав, що з його рук вислизнув

великий та значний момент, котрий міг би одразу підняти його превисоко вгору, вище за усіх магнатів: підняти на королівський трон.

"Моя слава, як слава великого побідника, розійшлась би по всіх усядах; на усю Польщу, на увесь світ, як проміння сонця. Я б заломив, засліпив усю Польщу, усіх магнатів. Мене б встріла уся Варшава з честю та пошаною, з таким тріумфом, з яким колись стрічав Рим славних побідників. До трону мені було б недалеко. Тоді б я вернув мої втрачені "рухомі й лежачі добра", мої силенні маєтності. А тепер мої стежки до слави закидало камінням. І хто закидав? Нікчемні, нічого не вартні люде, що не варті шага, не варті навіть моєї підшви!"

В Єреміїному серці спалнув гнів на своїх ворогів. Єремія схопився з місця й завештався по наметі, неначе йому хто всадив кулю в самісіньке серце.

"Хто ж мої супротивники? Хто хоче вирвати з моїх рук славу перемоги? Домінік Заславський, нездатний до війни, відомий ласун, розкішний, випещений унук князів Острожських, що завсіди любили розкіш і були такі ласуни, як і Домінік. Йому б тільки качатись на перинах та бенкетувати. Конєцпольський? Це непосидючий недоліток, трохи не дитина. Вчений Остророг тільки знає свою латину, закоханий в книгах. Запугублять вони Польщу. Козаки візьмуть над ними перевагу. І тоді я навіки втрачу і Лубенщину, і усі мої волинські маєтності. І я тоді зубожію зусім. Тоді впаде в Польщі й на Україні славне імення князів Вишневецьких. Мене й мого сина ждуть злидні".

Єремія почував, ніби в його серце хтось устроїв ніж та й не виймає. Серце болить, рана ятриться. А хтось неначе повертає ніж помаленьку на усі боки і триюдить рану, застромлює ніж ще глибше й все мучить, катує його душу.

— Болить моє серце, болить моя душа! Важко мені дихати! Сама смерть була б мені легша, ніж ці пекельні муки, — прошепотів Єремія і

вхопився долонею за серце. Єремія вийшов з намету. В таборі було тихо й мертво. Ніч була темна. Усе спало, все одпочивало. Густі зорі на небі миготіли, весело блищали, неначе очі, налиті коханням. Брильянтовий веселий світ од зірок лився, переливався, сипався в темній блакиті. Зорі ніби тішились своїм світом в нічній тиші. Тепла розкішна ніч вкривала землю й розливала спокій на усе, що животіло й дихало на землі.

Єремія пішов над річку. Прохолода повіяла на його з вогкої низини, прохолодила його гарячий вид, запечені смажні уста. А запекле серце усе нило та боліло, неначе роз'ятрена рана. То злість, то ненависність, то почування великої обіди, великої втрати приливали до серця, неначе морські хвилі до берега.

"Ненавидять мене магнати, заступають мені стежку, заступають світ до слави. Ненавиджу їх. Я ладен і зараз покинути Польщу та виїхати в який чужий край. Мене скрізь приймуть з честю. Але мені треба підмститись над козаками. Тільки через це я не покину Польщі. Ну потривайте ж тепер, мої вороги! Прийде час, і ви самі мене проситимете, будете мені коритись та кланятись, щоб я взяв приводництво над армією. А це певно буде! а це певно станеться неодмінно, трапиться незабаром. Наглузуюсь тоді й я з вас, принижу вас до землі, наступлю на вашу шию, причавлю вас і по вас, нікчемних, таки піднесусь вгору до слави, до пошани, вийду високо-високо і тоді глузуватиму з вас. Увірвавсь мій терпець! Але я знаю, що я один спасу Польщу".

Єремія вернувся до намету, як вже небо на сході ясніло. Заворушились в таборі жовніри і подекуди заманячіли, виходячи з наметів. Коні заіржали. Табір прокидався. Одного Єремію не брав сон до білого дня.

Вранці полковники поприходили до Єремії. Прийшов і шляхтич Дзеньковський. Вони глянули на Єремію й не впізнали князя: він став такий змарнілий, заниділий, такий страшний, неначе ті немирівські мученики перед смертю, що були розп'яті на хрестах та на стовпах.

— У кожної людини своє щастя й інші муки. Кожний мучиться по-своєму, — промовив Дзеньковський до полковників, вертаючись од князя. — Чи це ж не мрець, що встав уночі з домовини і вийшов до нас в наметі? Мабуть великі муки він перетерпів цієї ночі!

XIII

Сливе через місяць після Корсунської битви з поляками, 20 липня 1648 року помер король Владислав IV. Хмельницький довідався про смерть короля в Богуславі тоді, як він ішов з військом з Корсуна на Білу Церкву. Між козаками пройшла чутка, що пани отруїли короля за те, що він був прихильний до козаків. Тепер короля не стало. В Польщі усім правив сейм, усьому давали ряд пани.

Дійшовши до Білої Церкви, Хмельницький став табором і зараз послав до Варшави своїх комісарів з листом до короля, неначебто він не знав, що короля вже нема на світі. Богдан просив в короля вибачити йому, що він підняв повстання, бо мусив зробити це через панські здирства, і жалівся на польських панів, що вони пригноблюють козаків, пооднімали в їх землі, луги, сіножаті, ставки, млини, виганяють з своїх маєтностей козацьких удов та сиріт, не пускають козаків на Дніпро ловити рибу. Окрім того, він жалівся, що пани та ксьондзи силою заводять на Україні унію, беруть великі податі, навіть з козацьких удов, беруть оплату з кожної хати, з пасік, з товару, з млива, а реєстровим козакам вже не платять за службу з скарбу п'ять років. В кінці свого листа Богдан просив збільшити козацьке військо ще на шість тисяч, вернути їм давнє право вибирати самим гетьмана й полковників, пооддавати церкви, одібрані в унію. Для переговорів він просив прислати комісарів з Варшави.

Прочитавши на сеймі Богданів лист, пани постановили не приймати Богданового прохання і, не гаючись, йти на його з військом. А тим часом Богдан розіслав з Білої Церкви листи по всій Україні, щоб хлопці йшли в козаки і прибували до його табору, а сам знявся й рушив далі на Волинь.

Козацький табір дійшов до річки Случі. Хмельницький став табором недалеко од Старого Костянтинова.

— От тепер "знай, ляше, що по Случ наше!" — говорили козаки, отаборившись над Случчю.

Тим часом козацькі посланці вернулись з Варшави й принесли звістку, що сейм дав приказ негайно збирати польське військо й призначив над ним трьох приводців:

Домініка Заславського, молодого Конецпольського та старого Миколая Остророга.

— Перина, дитина й латина! оце наші супротивники теперечки! З цими небагато буде нам клопоту та тяганини! — сміявся Богдан, прикладаючи прізвища новим приводцям польського війська.

Тим часом сейм видав загад панам збиратись на війну. Кожний багатий пай збирав військо з дрібних шляхтичів і виставляв його на війну на свій кошт. Кожний шляхтич в повітах, що хотів іти на війну, був повинен виступати на збірче місце своїм коштом. З таких шляхтичів складались "корогви". Кожна "корогва" звалась по повітові. З кількох корогвів складався полк. Полки звались на ймення по своїх воєводах. Уся армія уявляла з себе ніби маленьку Польщу. Збірним місцем для війська призначили Глиняни за тридцять верстов од Львова.

Збір війська почався ще серед літа. Потяглися до Глинян пани з усієї Польщі. Польські тогочасні пани, вкрай випещені та без міри спанілі в розкоші, не могли знести недогоди військового таборового життя й їхали на війну, неначе на якийсь бенкет, в дорогих каретах з великою силою усяких служників, слідком за ними йшли валки хур, навантажених усяким незліченним добром. На хурах везли меди, вина, горілку, варення, конфети, оксамитове та шовкове празникове убрання, соболячі шуби, дорогі оксамитові матерії на кунтуші, теплі укривала, подушки, перини й

м'які матраци, килими і везли безліч фарфорового та срібного посуду: срібні тарілки, вази, полумиски, кубки, пугарі. Багаті магнати везли навіть срібні тази й умивальники і золоті кубки та чарки дорогого виробу. Багатіші пани позабирали з собою навіть ванни для купання. За кожним паном їхало стовпище слуг та кухарів. Кухарі везли усякі свої кухарські причандали. Польський літописець пише, що в тодішньому таборі певне було більше срібла, ніж олива в кулях. Багаті пани неначе мали на думці виставлятися та чванитись в таборі один перед одним своїм багатством, золотом та сріблом, та брильєнтами, як виставлялись в своїх пишних палацах на бенкетах.

Військовий табір розкинувся по широкій долині коло Глинян. Пани понапинали здорові намети з полотна та повсті, облицьовані червоними та жовтими шовковими смугами та бережками. Кругом наметів розставили вози. Уся долина була заставлена возами та кіньми. Возів набралось більше, ніж сто тисяч. Між возами манячіли гусари в пишних уборах, піхота, коні в дорогій зброї. За хурами було не видно й гармат. Усей табір був схожий на прездоровий ярмарок на степовій Україні, закиданий хурами та возами, на котрому не знать, чи більше возів, чи більше людей. Уся долина ніби гула, клекотіла, неначе здоровий ярмарок.

Розкішний намет князя Домініка стояв на пригорку. На його білих ребрах червоніли смуги з дорогого сукна. Зверху намету блищала позолочена княжа корона. Кругом намету чорніли рядками гармати. Заславський розставив військо з свого воєводства по селах коло Львова і вернувсь до табору. Як він прибув до табору, його стріли пани й військо з гуком гармат та радісними криками. Гусари й кінне військо виступило на пригорку йому назустріч.

Військо здивувало й засліпило самого Заславського незвичайно розкішними уборами. Гусари чванились один перед одним дорогими баскими кіньми та кінською зброєю: луки на сидлах були усе срібні, чапраки повишивані шовком та золотом, стремена позолочені, шаблі й держална поцяцьковані золотом. На гусарах були кунтуші оксамитові,

підбиті шовком й облямовані дорогими соболями. На шиях блищали золоті важкі ланцюжки. З високих шапок, надітих набакир або навскоси спадали китиці, обсипані брильєнтами. Червоні й жовті сап'янці блищали срібними й золотими острогами й підківками. За поясами стриміли дорогі кинжали з срібними позолоченими держалнами. Піше військо було так само уbrane в багаті квітчасті кунтуші. Простіші жовніри з сірачкової шляхти не одставали од панів і підбирались під їх вподобу в пишному убранні. За видану вперед за три місяці з скарбу плати вони посправляли собі суконні кунтуші, начепляли на голови квітчасті суконні шапки з червоними верхами та китицями. Збитки в убранні були неймовірні. Пани, зроду чваньковиті на вдачу, виставлялись своїми дорогими уборами один перед одним, неначе на бенкеті перед панянками.

Пани з'їхались неначе не на війну, а на бенкет. Вони й справді давали в таборі бучні бенкети і силкувались показати свою щедрість та пиху, неначе в своїх палацах. На бенкетах грали музики. Кухарі розкладали багаття й готували усякі панські потрави. По усьому таборі йшли бенкети, скрізь грали музики, неначе скрізь справляли весілля. Вино, меду розливались річками. В багатих просторах шатрах ставили столи. Столи заставляли срібним посудом; кухарі подавали дорогі потрави. По тодішньому панському звичаю ставили на столи вироблені з сахару дерева, троянди, кози, леви, олені й усякові чудернацькі фігури.

Як глянеш на усе військо, пише тодішній польський літописець, то тобі здається, що пани з'їхались не на війну, а на весілля. А тодішні українські літописні записали, цю польські пани з'їхались неначе на ярмарок, понавозили срібла, золота та дорогого убрання певно для того, щоб замінити їх на козацькі рядна та повстяні попони.

Приїхавши з Львова до обозу, князь Домінік Заславський зараз дав розкішний бенкет панам, приводцям кожного воєводського полку. Кухарі розіклали за наметом багаття і готували обід. Пани прибували до княжого намету верхи на баских конях в блискучій зброї. Обидві поли довгого княжого намету були одкинуті високо на намет. Червона пібійка на полах лягла на білий намет, неначе дорога завіса над дверима з двох

червоних полотнищ. Намет стояв, неначе одчинений навстіж. Долівка в наметі була застелена дорогими турецькими килимами. Кругом в середині намету донизу висіли квітчастою смугою перські килими і обвивали намет, неначе дорогі поцяцьковані рами. Посередині стояв довгий стіл, накритий білою скатертю, заставлений срібними тарілками та полумисками, здоровими срібними жбанам та вазами. Жбани і вази були вщерть вінців поналивані венгерським вином, медами та горілкою. Кругом стола понад краями, неначе разок золотого намиста, блищали проти сонця золоті чарки, чарочки, пугарі та кубки. Од княжого стола в самому наметі далеко тягся довгий рядок столів, поставлених надворі й прикритих зверху полотняним навісом на стовпчиках, щоб захищати од гарячого літнього сонця столи й високих гостей.

Шляхтичі з'їздилися і стовпилися в передній просторній половині довгого намету. Слуги одкинули поли в другу половину намету, неначе одчинили двері. З-під піднятих піл залисніла багата князівська постіль, постелена на товстих матрацах, з пуховими подушками, з перинами, з шовковим м'яким укривалом, з дорогими столиками та дзеркалами на столах. Та частка намету була схожа на дамський будуар, неначе якась випещена в розкоші пані розташувалась в наметі серед військового табору. Незвичайно багатий розпещений князь Заславський так любив розкіш, що не міг одвикнути од розкішної догідної обстави навіть у військовому таборі.

Князь Домінік вийшов до гостей убраний, як до вінця, в розкішному оксамитовому кунтуші, в високій шапці, з червоним шовковим вершком, то зігнувся над вухом. На вершкові телепалась китиця, обсипана брильєнтами. Над чолом стриміло біле перо в брильєнтах, неначе припале краплями прозорої роси. Збоку теліпалась шабля в золотій піхві. За поясом стримів кинжал з золотим держалном, поцяцькований взорами з ізумрудів та рубінів. Князь виступав з дверей ввесь в золоті, оксамиті та брильєнтах, неначе Савська цариця виступила на двірський бенкет в Соломона. Кругом його аж сяло сяєво, аж кидало промінням на поцяцьковані перські килими, де тільки він повертався. Білий, повновидий, тілистий, вже трохи отілий, з делікатними рум'янцями на

щоках, з рум'яними, як малина, повними устами, з руськими довгими вусами, викоханий, випещений, князь і справді був схожий більше на тілисту панію або на багату повновиду молодицю в перській хустці на голові та в намисті з дукачами.

Слідком за князем Домініком вийшов молодий Конецпольський, ще зовсім молодий магнат, височенький, тонкий станом, білявий та такий жвавий, непосидячий та ворухкий, що про його казали, ніби він ніколи не міг довго всидіти на одному місці і все бігав, ходив або їздив без усякої потреби, никав скрізь по Польщі, по панських палацах або по лісах на влогах. За Конецпольським виступав з повагом третій приводець армії вчений Остророг, вже літній, навіть пристаркуватий, сивуватий, з довгими кудлатими вусами, блідий і замлілий, ніби аж тлінний, в простій недорогій одежі. Він любив засиджуватись над науками і пеклювавсь науцтвом так пильно, що аж занидів і змізернів на виду.

Приїхав на коні Домініків шурина Конецпольський, що держав Гризельдину сестру, прискакав князь Збаражський, так само перевертень з славного українського роду князів Острожських. Панів назбиралось повний намет. Коли це десь за сугорбами заграли музики. І на долині з'явився полк київського воєводи Тишкевича. Поперед полка манячіло здорове знамено. За полком в блискучій кареті їхав Тишкевич. За ним тяглася довга валка з сотні возів з усякими пожитками випещеного старого магната. Князь Заславський зараз послав до його верхівця з запросинами на бенкет. Незабаром карета прикатала до намету. Два жовніри висадили попід руки з карети огрядного Тишкевича. Він був убраний в нове багате убрання, неначе зібрався на бенкет до самого короля в двір. Усі три приводці виступили з намету до його назустріч і повели його попід руки в намет, неначе старого гладкого біскупа. Прискакав на коні й Самійло Лащ в новому убранні, здоровий, наче кадовб. І замішався в блискучий натовп в наметі. Для його велетенської постаті намет був і низький і тісний. Лащ повертався в наметі, неначе ситий товстий ведмідь в кучі.

Згодом назбиралось панів так багато, що вони не вміщались в наметі й повиходили в полотняні навіси над столами. Слуги повиймали з возів стільці та дзиглики, оббиті червоним та жовтим сап'яном з видавленими золотими гербами та князівськими коронами Заславського. Господар попросив гостей пити по чарці, закушувати та сідати за довгі столи. Гості пили, балакали, кричали та реготались, про війну й мови не було в їх.

— Шкода, що оце нема з нами славного гетьмана Потоцького, — промовив князь Домінік, — десь поневіряється в полоні в Криму. От би хто зробив пошану моїм винам та горілці! — сказав князь Домінік.

— Зробимо й ми без його вам, князю, цю пошану, — обізвався Лащ, — за це не журіться! А все-таки шкода, що мені нема пари за столом з винами та медами. Оджеж ніхто мене з вас, панове, не переп'є! Один гетьман Потоцький був мені під масть.

— Не журися, пане Лащу! Ми од тебе не одстанемо, — говорили декотрі пани, випиваючи по чарці й заїдаючи холодною заячиною.

Князь Домінік запросив гостей сідати за столи. Приводці Тишкевич, Конецпольський, князь Збаражський та інші князі сіли за столом в наметі. Інші молодші пани посідали за довгі столи під навісами. Підняли над наметом Домінікове червоне здорове знамено. На пригорку вдарили з гармат. Заграли музики. Гості всілись. Почався бенкет такий розкішний, почались такі збитки в напоях, неначе пани бенкетували не у військовому таборі, а в палаці князя Заславського. Стовпище слуг та кухарів завешталось, забігало. Панам подавали смачні й тривні потрави. Пани гомоніли, реготались. Потрава йшла за потравою без кінця. Жбани й вази з винами та медами спорожняли так швидко, що слуги ледве встигали наливати їх з бочок, насилу увивались.

Над усіма наметами воєвод та полків попіднімали знамена та корогви. Багаття на сугорбі палало. Колії різали й білували корови, барани та птицю на вечерю. Дим од багаття підіймався під синє гаряче

небо вище од діброви. Пани кричали й галасували. В гарячому повітрі разносились гострі пахощі од печені, перцю, інбіру, тхнуло згарятиною од багаття. Здавалось, ніби то давні царі давньої Еллади з'їхались на Олімпійські ігрища, приносили після веселого ігрища жертву богам, а потім сіли за жертівний бенкет в празниковому убранні вкупі з жерцями в пурпурових та шовкових убраннях, в золотих вінцях та обручах на головах.

— А що ви, панове, чували про табір Хмельницького? — спитав князь Домінік.

— Розташувавсь він табором на Волині. Він оце недавнечко розіслав листи по всіх містах та селах, щоб охочі хлопи приставали до його табору та йшли в козаки, — промовив Лащ, — і вже оце звідусіль потяглися ці сільські лицарі хто на сухоребрих шкапах, хто пішки з торбами на плечах та в драних свитах. Хмельницький приймає в козаки усю ту наволоч і вчить їх муштрам. Ото, ясновельможні панове, матимемо супротивників на продиво! З такими лицарями й нам, панове, ще не доводилось битись, одколи сутніє Польша.

— Доведеться таки попаскудити наші лицарські шаблі та забагнити наші дорогі кунтуші в болоті, — обізвався князь Збаражський. — Це неслава для наших дорогих шабель.

— Ото летітиме те дрантя під нашими шаблями, як куряче пір'я з курей! Буде прецікава, пресмішна битва. Ото буду реготатись, як реготавсь під Смілою тоді, коли вирізав одне село. Ті дурні хлопи під Смілою не тільки не оборонялись, але ще й ставали на коліна та простягали руки до нас. А я як штурхну яку молодицю списом в груди, то вона так і гепне навznak та й задригає ногами! Чисто наче зарізана курка! Ой будуть дригати ногами Богданові лицарі під шляхетськими шаблями! — говорив Лащ і реготавсь.

— Чи ви чули, панове, що Хмельницький оце на тім тижні оженився з якоюсь красунею Оленою Чаплінською, жінкою якогось шляхтича Чаплінського, вбитого козаками? — сказав один шляхтич. — Кажуть й весілля оце недавнечко справляв в таборі.

— Невже! — крикнув жвавий Конецпольський. — Ото якби оце зараз була битва! Ми б узяли в полон Богдана з молодю, з усім весіллям, з сватками й світилками. Вийшов би пресмішний тріумф у Варшаві з світилками та друзками. Ми б загадали їм на тріумфі улицею співати весільних пісень.

Пани зареготались, аж столи задвигтіли. Венгерські вина та міцні меди підкидали веселості в розпалені спекою та винами голови.

Тим часом наприкінці бенкету кухарі поставили па столі здорову ялину, вироблену з сахару. Під ялиною біг лев з пелехатою головою й наздоганяв зайця. На голові в зайця стриміла козацька шапка з червоним довгим верхом. Мудрий кухар потрапив в тон веселої шляхти. Вгледівши таку кумедну емблему, пани зареготались й загаласували.

— Віват! віват шляхті! Мудро зроблено! Віват князеві Заславському, — загаласувала шляхта якимись скаженими голосами.

— Згине Богдан з козаками! Нехай живе шляхта! — крикнули пани. — Нехай згинуть козаки й хлопипи!

— Не допоможуть Богданові обшарпані хлопипи та усякі загони! — крикнув Лащ і схопився з місця.

Скотарна фацеція збурила й розворушила легкодумних та гоноровитих панів до краю. Чваньковитість та нахвалки прорвались наверх, неначе патьоки з кипучого вулкана.

— Ось кара на бунтарів! — крикнув князь Домінік, витяг свою дорогу шаблю, підняв її вгору і показав папам, але так, що шабля схилилась за плече, а князь показав панам пишне золоте держално, поцяцьковане брильєнтами. Він показав те держално, неначе багата пані часом висовує з-під подола сукні й показує дорогий черевичок, вишитий золотом: дивіться, мовляв, які в мене гарні гаптовані черевички.

— Ось де наша перемога! — крикнув жвавий Конецпольський. І він і собі висмикнув шаблю з піхви, підняв угору і показав панам золоте деожално, ще краще й дорожче. На кінчику держална наче горів здоровий червоний рубін і ніби казав: дивіться! в князя Домініка гарне держално, а в мого господаря ще краще й дорожче, і заграничної роботи.

Самійло Лащ схопився, як несамолюбивий, і підняв угору прездорові кулаки. Це вже була фаворація.

— Дивіться, панове! Оце на один цілий козацький загін, а це на другий! Одного мого кулака вистачить на цілий козацький загін.

І Лащ показав папам передніше один кулак, такий завбільшки, як довбня, а потім показав другий.

Пани зареготались і крикнули: — Лащ Геркулес! Віват Лащевим кулакам!

— Маємо добрі шаблі, маємо й добрі кулаки. Боже з високого неба! не помагай ні нам, ні козакам, а тільки дивись з високості неба, як ми будемо лупити оту наволоку, — промовив Лащ і підвів очі вгору, здіймаючи обидва кулаки трохи не до самого полотняного навіса.

— Правда! Правда твоя, пане Лащу! — крикнули вже зовсім напідпитку високі пани.

Тишкевич сидів, похиливши голову. Він пив мало. Склавши руки на товстому животі, він почав крутити здоровим пальцем однієї руки кругом пальця другої руки, неначе мотав нитки. Потім, підвівши сонні очі вгору, промовив:

— Усе то гаразд, усе то гаразд. Мужності в нас сила. Маємо багато мужів, славних розумом, вченістю, багатих на засоби й достатки й на відвагу. Але між нами нема тепер одного. Одцурався він од нас, зобижений сеймом. Ви, певно, втямили, про кого в мене мова.

— Про князя Єремію Вишневецького, — сказав Конецпольський.

— Ви вгадали. В мене мова про його. Князь Єремія — це окраса Польщі й України. Він стоїть з своїм військом окроми од нашого табору, хоч я певний в тому, що він стане проти козаків одноразно й одночасно з нашим військом. Але нарізно битись, це виходить — зменшувати нашу силу. Треба б його якось вмовити, щоб він пристав до нашого табору, бо ми вже трохи якось ніби зам'якинулись, сказати по щирій правді.

— Треба! Треба! нема що й казати! — крикнули пани заразом.

— Але як до його приступити? він мені ворог. Він гордий, цурається наших магнатів, бундючний та непоміrkований! — обізвався князь Домінік.

— Я поїду до його прохати, щоб він помирився з нами та пристав до нашого табору під вашу руку, — сказав Тишкевич.

— І я поїду з паном, — сказав князь Домінік, — коли йдеться про нашу вітчизну, то й я ладен.

— І я поїду з вами! Князь Єремія прихильний до мене. Тільки шкода, що горілки не вживає. За чаркою ми б з ним перебалакали, й справі був би кінець, — сказав Лаш. — Якби він оце випив вкупі з нами, то й

помирився б, і подобрішав до нас. Оттут в пляшці, панове, і правда, і щирість, і відкритість душі. І приятельство, — сказав Лащ і з тими словами встав, вхопив в руку здорову пляшку горілки і високо підійняв її вгору над своєю головою,

— *In vino est veritas!* — обізвався Остророг. — Про це знали ще давні латинці. Твоя правда, пане Самійле. — *In vino est veritas!* В пляшці й дружба, і любов, і панянські рум'янці, і пал кохання молодців, і поцілунки, і сміх, і палкі мрії, і веселощі життя, і сміливість побідників, і висока поезія; оттут, панове, в пляшці й Анакреон, і Катул, і Овідій, і Горацій. Тутечки вони сидять усі з своїми поемами, тут, на дні пляшки, і ідилії, і оди, і сатири й поеми. Вино та горілка заправлені ними, неначе перцем та інбіром. Тут в пляшці й королі, й царі побідники, і Цезар, і Олександр Македонський, і Нерони та Калігули сидять оттут на самісінькому дні, як жаби в болоті.

— В пляшку посадив премудрий Соломон усіх чортів та чортиць і закопав їх у вавілонському полі Деїрі. Навіть чорти не видержали справи: перед пляшкою заласувались на бенкеті в премудрого Соломона, певно, попились та й попались в Соломонову пляшку, як раки в вершу. Через пляшку сам сатана зоставався тоді без пекельного війська й без жінок цілі віки. Та що й казати; пляшка — це сила, це щастя й мир. Неправду сказав апостол, щоб не напиватись вином, бо в вині розпусність.

— Пане Лащу! Говори та й міру знай! Це єресь! Це схизма! — крикнув побожний Тишкевич.

— Не єресь, не схизма, а свята правда! Коли чорти не видержали справи перед пляшкою, то й залізний князь Єремія не встояв би, якби випив з нами добрий жбан вина. Це не єресь! Це свята правда!

— Єресь! єресь! *Heresia magna!* В баніцію його знов! В баніцію пана Лаща! — крикнули вжарти пани.

— Нехай і в баніцію! Це мені не першинка! Це вже впаде на Лащу, здається, двісті вісімдесят восьма баніція з Польщі. Але я не покоряюсь вашому присудові й зостанусь оттут за столом, зостанусь дома, в моїй веселій шляхетській вітчизні з веселою шляхтою. І поїду до князя Єремії просити його до згоди з нами з оцим бутлем в руках.

— Пане Лащу! Але пам'ятай, що Хмельницький посадив в пляшку гетьмана Миколая Потоцького, а татари повезли його в плящі в Крим, — обізвався князь Домінік.

— А ми і питимемо, і козаків битимемо! — крикнув Лащ.

— Правда твоя, Лащу! свята правда! і питимемо, і козаків битимемо! vivat! — крикнули пани, аж луна пішла долиною.

— Але передніше нам треба поїхати до неублаганного князя Єремії та впрохати його й ублагати, щоб він пристав до нас з своїм військом, — промовив Тишкевич.

— Поїдемо, поїдемо й обернемо цього залізного князя на воскового, — крикнув Лащ.

Однак не швидко довелось панам їхати в обоз князя Єремії: Тишкевич другого дня запросив усіх панів на бенкет до свого намету. Бенкетували в Тишкевича, а потім в Конецпольського, а далі в Потоцького. Бенкети тяглися тижнями, неначе великодні святки. Дрібні жовніри й собі, на зразець великих панів, справляли гулянки та випивачки й незабаром вишахрували усю свою заплату, видану з скарбу вперед за три місяці. Жовнірам не стало за що харчуватись. Вони кинулись по селах шукати поживку, грабувати в селян воли, корови, вівці, кури та гуси. Львівський архієпископ писав тоді до одного свого приятеля пана, що жовніри спустошили навіть королівські й шляхетські села, що селяни трохи не мруть од голоду, втікають з сіл і йдуть світ-за-очі. Селяни в той час говорили: "це гарні наші оборонці, як вони себе

звуть! вони зруйнували наше добро гірше, ніж козаки, котрих звуть своїми ворогами".

Пани не хапались їхати в Єремїїн обоз, та й хапатись не було чого. Богдан через своїх посланців ще на сеймі просив в своєму листі панів, щоб вони прислали комісарів говорити з ним, вмовитись і постановити мир. Про замирення він писав лист і до Адама Кисіля. Богдан ждав татар і хотів протягти час як можна довше. Сейм згодився послати польських комісарів. Слідком за посланцем Вольським поїхали на Україну за комісарів Кисіль, Сельський, Дубровський та Обухович, як видно з прізвищ, пани українці й православні. Вони приїхали на Волинь і потрапили в саме полум'я повстання. В Острозі загонці їх не пустили далі. Перед очима самого Кисіля вони зруйнували село Гущу, Киселеву резиденцію, і спалили його добро. Кисіль хотів добратись до Києва й там розпочати з козаками переговори, але його скрізь спиняли й не пускали йти далі загонці. Кисіль писав з дороги листи до Богдана, до київського митрополита Сільвестра Косова, щоб йому дали провідців для оборони від повстанців. Але Богдан зумисне не обзивався до його листами. Він зумисне тяг діло, бо сподівався з Криму підмоги од татар, а сам усе посовував свій обоз далі на Волинь, ближче до Польщі. Кисіль з своїми посланцями блукав по Україні, переїжджаючи з міста до міста, сливе до кінця літа. А шляхетський табір усе ждав не діждався Кисіля з одповіддю од Богдана й з нудьги пив та гуляв напропали!

Тишкевич усе намагався, щоб поїхати до князя Єремїї, поєднатись з ним та прилучити його до свого табору. Князь Домінік згодився помиритись з Єремїєю й поїхав до Вишневецького. Поїхав з ним і Конецпольський та Остророг, поїхав і Тишкевич, і молодий Конецпольський, що був жонатий з Гризельдиною сестрою. З ними вкупі поїхали ще деякі значніші пани. До посланців пристав, як шевська смола, і Самійло Лащ, щоб вони і його взяли з собою.

— Без Лаща ви нічого не вдієте з князем Єремїєю, — говорив Лащ до магнатів, — візьміть мене з собою, і я вам приведу до нашого табору князя Єремїю, як смирну ягницю на мотузку.

Поїхав і Лаш з посланцями. Усі пани поїхали до Єремії в дорогих блискучих каретах, неначе в гості на бенкет. Поїхали сини українських перевертнів до українського перевертня з славного давнього роду вкупі з польськими магнатами на пораду, як запагубити і знищити свою Україну.

Другого дня саме в ранні обіди блискучий поїзд углядів Єреміїн табір над річечкою Пилявкою недалеко од Старого Костянтинова. Табір розкинувся під старою дібровою на широкій долині аж до самої Пилявки і мав такий простий вигляд, що пани звеліли спинити коні й загомоніли.

— Ой куди ж це ми заїхали! — гукнув з карети князь Заславський. — Мабуть ми оце чи не помилились і не потрапили до Єреміїного обозу. Чи пак не до козацького загону оце ми прибули?

— Може й справді хлопці зумисне оце показали нам шлях не до князя Єремії, а до табору якогось харцизника Кривоноса або Вовгури, — обізвався Конецпольський, виглядаючи в вікно карети.

Єреміїн табір і справді бур зусім не схожий на багатий шляхетський табір в Глинянах, а більше скинувся на Кривоносів табір. Усе в таборі було просто, навіть убого. На долині манячили прості закурені пилом намети. Подекуди стриміли навіть солом'яні курені та катраги, неначе в пасіці. На жовнірах жупани були з простого чорного та вишневого сукна. Пишні карети виїхали в табір між намети та курені. Кругом наметів заманячили жовніри, в недорогих жупанах, неначе селяни в свитках на ярмарку. Блискучі карети врізались в табір, неначе якийсь пишний королівський поїзд вшелепався з дива в гущавину сільського степового українського ярмарку. Карети стали серед гущавини наметів. Магнати повставали й пішки попростували до Єреміїного намету. Саме тоді Єремія сидів за наметом на дошці й обідав вкупі з своїми полковниками. Миски з кулішем парували, поставлені впоодовж рядком на дошці, а кругом таки на дошках сиділа старшина. Єремія здалеки вглядів блискучий поїзд і поклав ложку на дошку, навіть не застелену скатеркою. Він стривожився так, що не міг більше їсти.

"Що це за диво? Що це за перезва? Це приводці армії чогось їдуть до мене. Я вгадую й чого! Оце вони певно їдуть просити мене, щоб я пристав до купи, до їх армії й бився з козаками під верховенством князя Заславського. Не буде цього, доки світа-сонця! Не діждуть вони цього! Я й тільки я повинен правувати в битві. Оці цяцьки, оці ляльки нездатні до військової справи".

Магнати наблизились до намету. Єремія підвівся й пішов до їх назустріч.

"А може сейм оце передумав і мені доручив приводництво над військом?" — майнула думка в Єремії, і він почутив, що в його одразу неначе замерло серце й перестало кидатись, йому наче не ставало духу дихати.

Єремія виступив назустріч панам, неначе вовк, застуканий вловчими десь в закутку; він насупив густі чорні брови. А з-під брів блискали сердиті очі. Панам здавалось, що він от-от вищірить зуби і клацне на їх зубами, наче вовк, і кинеться на їх, порве й покусасє і прожене їх із свого табору.

На Єремії був жупан з простого вишневого сукна, дуже підхожий під мужицьку свиту, та жовті старі, вже зчорнілі й замазані сап'янці. Перед пишними магнатами стояв ніби простий запорожець або козак з Богданової армії. Пани поздіймали шапки і привітались до князя Єремії. Єремія якось знехотя зняв шапку, вклонився їм і попросив вступити в свій намет з простого полотна та повсті, устелений простими повстяними килимами. Єремія попросив гостей сідати на липових непомальованих дзиґликах.

— Я прибув оце до вас, високошановний любий товаришу, з посланцями од усеї нашої шляхти з нашого табору просити в тебе згоди з нами, — почав князь Домінік. — Я сам ладен просити вас і приїхав, щоб помирितись з тобою. Забудьмо давні сварки та змагання. Наша отчизна

Польща тепер в небезпечності од козаків. В Богдана військо здорове. До його насходилося вже може більше, як сто тисяч народу. Богдан жде ще й татар на підмогу. Помиримось і подаймо один другому поміч на цей небезпечний час. Згода чи незгода з нами теперечки залежить од тебе, князю.

— Як миритись, то й миритись. Чому ж пак і не помирितись, — муркнув князь Єремія й навіть не глянув князеві Домінікові у вічі, а дивився через одслонені поли намету кудись в далечінь.

— В Богдана армія здорова, а в нас теперечки два табори, опрічні один одного, — почав Остророг, — кожне царство, що розділюється, мусить загинути і занепасти. Не одрізняйтесь од нас, князю, а приставайте до нашого табору і ми вкупі переможемо ворогів.

— Як то мені пристати до вас? Пристати під ваше верховенство, чи що? — спитав, неначе одрізав Єремія і з тими словами підняв високо чоло і кинув гострими очима на Остророга.

— Ми, князю, не винні, що була така воля й присуд високого сейму. Ми не маємо права зріктись його присуду, й загаду, — промовив князь Домінік, — але ми просимо, князю, твоєї ласки — пристати до нашого табору і злучитись з нами докупи, як рівний з рівними.

Усі замовкли. Мовчав і князь Єремія. В наметі стало тихо. Усім було ніяково од тієї мовчанки.

Лаш мовчить, ще й позіхає на похмілля.

"Вилупив на князя баньки, неначе його зроду не бачив, та й мовчить", — подумав жвавий Конецпольський і тихенько штовхнув Лаща ліктем під бік.

"Коли б хоч брехливий Лащ мерщій закидав свій мотузок на князеві роги, — подумав Заславський, — а то хоч зараз виходь з намету та й давай дропака додому".

— Вашої милості, князю, слава відома по всій Польщі. Вас люблять жовніри, бо ви сміливий і простий і припадаєте їм до вподоби, — почав Лащ. — Випиймо, князю, при цій нагоді по жбанові доброго венгерського та й зійдемося з таборами докупі. Що тут довго балакати! Коли б швидше записати могорич по згоді, або що.

— Випити можна. Чому пак і не випити, — обізвався Єремія й ляснув в долоні.

В намет увійшов служник. Єремія звелів йому подати вино й закуску. Жовнір приніс вино в здоровому олив'яному жбанові, а потім подав срібні недорогі кубки і поставив на столі закуску на олив'яних тарілках. Ті олив'яні тарілки пригадували столи в монастирських трапезах або на Запорозькій Січі.

— В час війни, в час походів я забороняю п'янство в своєму таборі і сам їм просту страву, їм куліш з салом, щоб давати зразець жовнірам. Війна це великий піст, а не масниця. В запорожців карають смертю п'яниць в час походів. Ото правдиві лицарські нороти. Нам треба брати цей їх звичай собі за зразець, — сказав Єремія.

— Ой, ой, ой! Князю Єреміє! Якби в нашому таборі завівся цей запорозький звичай, то прийшлося би постинати голови усім жовнірам, усім панам, і мені першому. Пити й козаків бити: от наша втіха! — сказав Лащ і зареготався так, що його товсті губи розтяглися трохи не до вух, а рот став здоровий, неначе верша.

— По одній чарці випити можна й у поході: це не шкодить і нікому не завадить, — сказав Єремія. Він почаствував гостей. Гості випили по кубкові вина й стали трохи сміливіші й говорючіші. Для звичаю і князь

Єремія пригубив чарку і став прихильніше поглядати на пишно убраних гостей. Розмова пішла вольніша. Самійло Лащ, вихиливши пугарів зо три смачного вина, розбалакався й справді допомагав своїм вертким язиком вести розмову, що рвалась щохвилини, ніби гнила рвачка нитка.

— Вже як хочете, ваша милость, а без вас, князю, ми не розпочнемо битви з козаками. Ваша рука, ваш розум, ваша смілива вдача потрібні нам тепер, як манна небесна була потрібна ізраїльтянам в пустині, — розпочав розмову Тишкевич.

Князь Єремія трохиї подобрішав. Тишкевич неначе погладив його за шерстю.

— Тільки шкода, князю, що горілки не п'єш. Якби ти пив так, як оце ми дудлимо, ти б давно пристав до згоди з нами, — бовкнув Лащ, ставши одразу запанібрата з князем. — *In vino est pax*. Це свята правда: випий, князю, до нас оцей цілий жбан та не борсайся й не брикайся.

Князь Єремія спанхнув і кинув сердитими очима на Лаща.

— Ваші жовніри, князю, вже вимуштровані в битвах з загонами, вже при звичаєні до борні з козаками, а наші ще й пороху не нюхали. В тобі сила, князю, а не в нас. Ти перший лицар на всю Польщу. Твої жовніри не вбираються в дорогі шати, не звикли до ласих потрав, — говорив князь Заславський.

— Твій табір, князю, таким простим здався нам, що князь Домінік аж перелякався: думав, що наші провідці, хлопи, запровадили його в якийсь загін Кривоноса або Вовгури. На взір твій обоз — чистий хлопський загін: жовніри в простих жупанах чи в свитах, ночують в солом'яних куренях, їдять куліш з салом. Зовсім не по-шляхетському! — випалив, як з рушниці, дурний Лащ.

Єремія схопився з дзиглика, наче опечений, і неначе зашкварчав, як вишкварка на сковороді.

— На козаків-гайдамак і я гайдамака. Гайдамака князь не рівня князям гетьманам польського війська.

Єремія одкинув полотнище завіси до другої половини намету, вскочив туди, спустив завісу й сховався там.

Усі пани встали і витріщили очі. Лащ кинув ложку в куліш і вирячив з дива очі на завісу. Завіса ще хилиталась, але за завісою не чути було навіть духу.

Магнати постояли, подивились один на одного і мовчки вийшли з намету.

— Ну та й телепнув же ти, Лащу, неначе обухом по голові! — сказав князь Домінік.

— Ото "до сто дзяблув!" Вже був і залигав за роги князя, та не довів до Глинського табору. Не вдержав налигача. бо князь геть-то вже натурастий та брикливий. Хіба сам чорт залигає князя Єремію за роги. Якби він пив горілку! Оттоді я посадив би його в пляшку та й повіз в наш табір до Глинян, як Соломон чортів на вавілонське поле. Але цей князь хитріший за самих чортів. Треба премудрого Соломона, щоб його залигав та приволік до нашого табору в Глиняни, — промовив Лащ.

— А бодай нечистий був залигав тобі язика! — вилаявся Тишкевич та закректав з досади, лізучи в карету.

Пани сіли в карети і, похнюпивши голови, поїхали до Глинян. Навіть коні од великої спеки не бігли, а йшли підтюпцем. неначе знали, що везуть сумних панів.

Тим часом Адам Кисіль, виїхавши з комісарами на Україну ще дванадцятого серпня, блукав по усяких містах поміж козацькими загонами трохи не цілий місяць і не добрався ні до Богданового табору, ні до Києва. Загони зумисне не пускали Кисіля і чинили йому в дорозі усякі притичини, щоб не допустити його до Богдана. Комісари втямили, що їх тільки морочать, і вернулись до польського табору з порожніми руками. Пани постерегли, що вони пошилися в дурні, що Богдан і гадки не має миритись і тільки дляється з умовами, бо сподівається щодня татар.

Приводці зняли табір і рушили на Волинь назустріч Хмельницькому.

Польський табір йшов усіма шляхами до Старого Костянтинова, неначе Батієва орда на Київ. За табором тяглося більше як сто тисяч возів з вагою, навантажених усяким добром, усякими скарбами. Потяглися валками дорогі карети, запряжені впростяж дорогими кіньми. За обозом челядинці гнали цілу череду товару, овець та баранів на заріз для панського столу. Армія спинилась коло Старого Костянтинова й отаборилась над річкою Пилявкою недалеко од міста. Старий Костянтинів вже був в руках козацького загону. Але п'ять тисяч козаків виступили з міста й перейшли до Богданового табору. Князь Домінік бачив зруйновані й попалені костьоли, бачив пожарища, але простив міщан, котрі впустили в місто козаків, і заборонив карати їх, щоб не роздратувати українського народу й прихилити його до себе.

Польський табір розташувався над річкою понад берегами та по невисоких горбах, скільки можна було засягти оком. Здавалось, ніби над Пилявкою несподівано виросло в одну мить ціле здорове якесь чудне місто. Низина й горби неначе були закидані хурами, білими та квітчастими наметами. Скрізь ворушились жовніри в квітчастих кунтушах, вештались челядинці. Коло наметів скрізь куріло багаття: кухарі готували панам обіди. Коні іржали. За табором попід лісом паслися цілі череди товару, свиней та овець, неначе в якоїсь кочової орди. Пани з

нудьги бенкетували в своїх пишних наметах. Шум, гам, галас та крики п'яних, біганина та вештання челядинців, кінське іржання пригадували Батієву орду під Києвом, що за Дніпром отаборились з своїми возами, гарбами, верблюдами, з стадами коней, з чередами товару, жінками й дітьми. Здавалось, ніби якийсь цілий народ рушив з місця, перекочував з заходу на волинський широкий простір і отаборився обозом над річкою Пилявкою. Так він розкинувся і широко, і далеко!

В таборі князя Домініка набралось жовнірів тридцять шість тисяч. Але з слугами й челядинцями, здатними до війни, війська було втриє більше. Над Пилявкою стояло більше ніж сто тисяч польського війська.

Заславський став з своїм табором трохи не поруч з табором князя Єремії. Але князь Єремія і не думав, і не гадав, щоб Домініків табір поглинув його військо вкупі з ним самим. Князь Єремія був "упертий, як русин", як каже приказка, бо й справді він був русин.

Вже деякі пани загомоніли й почали ремствувати на князя Домініка, що він не мирить з Єремією. Старі жовніри вважали на князя Єремію як на першого лицаря в Польщі, хвалили його за прості нориви, за ласкавість до простих жовнірів, за панібратство й єднання з ними. Деякі старі шляхтичі жовніри ще з Глинян поперехоплювались потаємці до Єреміїного табору. Сам Тишкевич встоював за Єремію і, не погодившись з князем Домініком, перейшов з своїм полком до Єреміїного табору, а слідком за ним перейшов і молодший Калиновський та Конєцпольський, котрий держав Гризельдину сестру Варвару.

Тим часом Богдан, перечувши, що польське військо вже отаборилось над Пилявкою, посунув і свій табір ближче до Старого Костянтинова й став обозом коло села Пиляви в одному покинутому пилявецькому замку. До його табору сходились розкидані по Україні й Білій Русі козацькі загони. Прийшов з загоном славний Кривоніс з-під Кам'янця, Колодка з Мінщини од Слуцька, і Лисенко з своїми вовгурівцями, і Гайчура з степовиками з-понад берегів Росі та Собі, й Небаба та Головацький з Білої Русі од Могилева, і Ганжа з подністрианами; прибув і

Носач з галицькими втікачами од панів, і Тиша з Польщі з-під Варшави, і Нечай, і Морозенко: все то ймення, що стали славні в народних українських піснях. Од берегів Самари йшли до Богдана дикуваті лугарі та степовики, злітались вольні сини вольного Ташлика, неначе вольні степові орли. Загони йшли з усієї України до Пилявки проз самий польський табір, неначе степові орли злітались докупи. Все то були селяни, що почали козакувати, повтікавши од польських дідичів-панів, все то були втікачі, що шукали волі, спасали своє живоття й свою волю в лісах та нетрах та в розлогих лугах та степах. Йшли вони з мішками та з торбами, на плечах несли свою харч. Кругом Богданового табору неначе звідусіль насовувались чорні хмари, їх поглинав Богданів табір. І хмара все збільшувалась, все росла і заслала неначе півнебокруга на схід сонця од Пилявки.

Тиміш Хмільницький вже йшов з татарами. Богдан дожидав його щогодини, бо татари вже перейшли через Дніпро й наближались до Пилявець. Один польський жовнір прискакав у Єремійн табір і приніс Єремії звістку, що вже загони з усієї України збираються в Богданів табір, що татари вже наближаються. Єремія посатанів і так роз'ярився од такої неприємної для його звістки, що став ніби несамовитий, вихопив шаблю з піхов і порубав жовніра на смерть.

— Татари вже йдуть до Хмельницькою! Орда наступає! — крикнув Єремія до Тишкевича. — Орда сполохає наше військо. Пропаде наша справа! В шляхти впаде дух, військо втратить мужність, жовніри розлетяться з поля битви, наче сполохані кури з сідала, їдь, пане, зараз до князя Домініка! Я ладен йти з ним на мир і прилучити свій табір докупи. Але під його нікчемну руку я ніколи не підхилю своєї голови, їдь, пане, і мири нас, бо загине Польща й усі ми.

Гладкого, ситого Тишкевича підсадили попід пахви на коня, неначе кинули на сідло здоровий здір з салом, прикритий оксамитовим кунтушем. Тишкевич аж застогнав і закректав і покотив в табір до князя Домініка.

Усі пани пристали до князя Домініка, щоб він помирився з Вишневецьким якомога швидше. Заславський згодився. Єремія та Заславський з'їхались в урочищі Чолганський Камінь, поєднались, ніби помирилися і подали в знак згоди один одному руку. Вони постановили битись з козаками одноразно й одночасно. Заславський запросив Єремію приїжджати до його табору на військові ради.

Ні князь Домінік, ні Єремія ще не знали, що почати, що діяти. Коли це несподівано Заславському привезли лист од Хмельницького. Богдан писав, що козаки зовсім не мають охоти проливати братерську кров в битві, ладні й зараз йти на мир, і просив князя Домініка уладнати змагання та колотнечу між козаками та поляками, даючи обіцянку за усіх козаків пристати до присуду князя Домініка й скоритись його присудові.

Князь Домінік скликав значних панів на військову раду. Запросили й князя Єремію та Тишкевича.

В той час прибув до табору й Адам Кисіль з своїми корогвами, набраними з православних українських панів дідичів. В ті часи ще не всі українські пани покатоличились та спольщились. В Кисіля була думка помирити шляхту з козаками.

Рада розпочалася в Домініковому наметі. Домінік послав на запросини до князя Єремії верхівця, а тим часом звелів позаховувати в наметі срібло й золото і сам вбрався в старий кунтуш, щоб князь Єремія через свою вояцьку просту вдачу часом не спротивився й не втік з намету, як опечений. В наметі не стало видно ні срібла, ні дорогих перських килимів. Навіть пухові подушки та шовкові матраци прикрили повстяними килимами. Навет багато попростішав і був якраз до вподоби князеві Єремії.

Пани зішлися на раду. Увійшов Кисіль. Прискакав на чудовому коні і князь Єремія. Перший з промовою виступив Адам Кисіль. Він говорив довго і радив помиритись з козаками.

Багато панів згодилось на згоду й мир з козаками. І коли б їх думка здійснилась, може б Польща не впала так швидко і ще стояла б довго й довго.

Та не такої думки був князь Єремія. Він підвівся з стільця, злий, збурений. Думка Кисіля та князя Домініка помиритись з козаками збурила його й розлютувала. Він говорив і задихувався, неначе йому хто здушив груди, і в його не ставало духу говорити. Промова його лилась, як важке розтоплене залізо, не роблена, не книжна, а рвана, жвава й уривчаста.

— Я б згодився з вами, якби в козацької наволочі було стільки сумління, скільки таланту красномовності в тих, що говорили передніше за мене. Невже оті бунтарі вдоволяться нашою кров'ю, нашим лихом! Та це ж справдішня мрія, а не розумне міркування! Будьте певні, що розпочата справа скінчиться тільки погибеллю одного з ворогів. Що це таке? Нам дають раду воюватись без битви? А як самі вороги нападуть на нас?.. Хлопи нас тиснуть, а ми мусимо терпіти, згорнувши руки, та мазатимемо папір, а тим часом по українській землі литиметься шляхетська кров. Душа в мене кипить од безчесної гадки! Через якісь погані українські халупи хочуть оддати на руїну осередок держави! Я незугарний красно говорити та тепер і час не такий. Тепер можна виграти дійсним ділом, а не гострим словом... Треба зараз таки вдарити на козаків, доки орда не прийшла. Не давши битви, і не думайте про мир! — так скінчив свою промову Єремія. До його пристали пани з самої Польщі. Самійло Лаш і схожі з ним крикуни і усі польські ненависники українського плем'я, української віри й мови.

Чи тямив князь Єремія, що він тоді вирік присуд на смерть Польщі й присуд на велику руїну України?

Цілих два тижні стягувався князь Домінік, длялись і помирливі пани, його побічники. Єремія репетував, що вже настав саме добрий час вдарити на козаків. За ним потягли руку й інші пани, ненависники козаків та хлопів. Князь Домінік в кінець усього дав загад розпочинати битву. Полки й корогви знялись з обоза і рушили ближче до річки Пилявки.

Богданів обоз стояв далеченько за Пилявкою серед болота та мочарів в старому пилявецькому замку. Молоді козаки аж рвались в битву. Старі їх здержували.

— Чого ви рветесь, наче гарячі рвучкі коні? — гомоніли старі козаки. — Може й нам доведеться накласти головами і втішити панів. На все воля божа. Ондечки панів наступає велика незліченна сила! Коли в кого дуже сверблять руки, то усім буде об що їх почухати.

Щоб наглядати та кмітити над польським табором, Богдан посадив на засідки сторожу скрізь понад берегами Пилявки в верболозі та в очеретах. Тільки що польські полки раннім ранком рушили ближче до річки, сторожа прилетіла в козацький табір і крикнула:

— Гей, гей, браття молодці! поляки виступають з табору! вже наближаються до річки!

Затрубили в труби, забили в бубни по всьому таборі. Тривога пішла по цілому таборі од краю до краю. Осаули кричали по таборі:

— Хапайтесь! поспішайте! Звеселіть пана гетьмана Хмельницького!

Табір заворушився, заколивався, наче бір на вітрі. Сто п'ятдесят тисяч війська рушило над річку Пилявку. Опівдні поляки вгляділи, що з-за горбів та з переярків понад низинами неначе висунулась чорна хмара, скільки можна було засягти оком. Хмара росла, розкидалась і вздовж і впоперек, неначе полягла на пригорках і зайняла сливе половину небокруга. Чорні жупани та свити, чорні шапки, кінські голови наче

вкрили горби, сугорби й долини й переярки. Пригорки й долини ворушились, неначе живі. Не видно було ні возів, ні наметів. Скрізь одна суцільна й щільна чорна жива ворушка маса! Тут зібрались козаки та хлопці з усієї України, як в польський стан зійшлася шляхта з усієї Польщі. По один бік річки стояла шляхетська Польща, по другий бік — задавлена народна й козацька Україна, ладна битись на смерть з своїм ворогом.

Нігде не було чути ні крику, ні шуму. Козаки й селяни вгляділи за річкою пишний польський панський табір і з дива вирячили очі й розглядали його, неначе якийсь пишний квітник, якого нікому на віку не доводилось бачити, про який нікому навіть і в сні не снилось.

От з-за одного пригорка висунулось запорозьке військо в червоних, як жар, жупанах, в чорних шапках з високими червоними верхами, зігнутими набік. Зачервоніли запорозькі жупани та кунтуші, заманячили огнясті верхи шапок. На чорному фоні виступила довга червона смуга. Здавалось, ніби десь в хмарі промкнувся червоний промінь сонця і ніби облив кривавою смугою чорну хмару саме посередині. На другому пригорку піднявся білий Богданів намет, а за наметом з'явився Богдан на коні в запорозькому червоному кунтуші. Біле здорове перо заманячіло на червоній шапці. Кругом Богдана виступили полковники на татарських конях, виступили давні реєстрові козаки в червоних шапках. Піднялось здорове гетьманське знамено, червоне, лиснуче, з золотим хрестом зверху. Піднялись вгору усі червоні знамена, і золоті корогви, і червоні знамена маяли на вітрі, неначе над хмарами вилися червоні та золоті птиці. Піднялись парчеві корогви. Залисніли ризи на священиках, що правили молебінь. А з одного й з другого боку на пригорках скрізь лисніли золоті корогви, червоніли полкові знамена. Священики служили молебні й вговорювали козаків битись з ворогами до загины. Усе військо, усі полки поздіймали шапки і хрестились. Усе військо заворушилось, неначе тихий вітер в маї пролетів над вершиною лісу й заворушив і зашелестів вершечками дерева, зашумів в листі. Козаки й хлопці зашепотіли молитву. І скільки гарячих слів молитви про волю, скільки гарячого зітхання про свободу понеслося в той час до бога! Небо стало повне ними, як розкішний луг пахощами квіток перед косовицею в

гарячий літній вечір. Богдан літав поміж полками на коні, ставив козаків в ряди і вговорював не боятись поляків і до загибелі встоювати за Україну, за віру. За ним слідком скакали на конях полковники та українські пани, що пішли в козаки.

— Насунуло чорне пекло! — гомоніли польські пани за Пилявкою, оглядаючи незліченну силу Богданового війська. — Чорні чорти покинули пекло й злетілись до червоного сатани, свого гетьмана. Ось ми завдамо вам жару, якого ви і в пеклі не куштували.

По один бік Пилявки чорніло та червоніло пекло. Зате по другий бік річки неначе цвів рай. Польські полки виступали з табору одні за другими на лучану низину. Виступили гусари й улани на конях, виступили й піші полки, усі пишно убрані в ясні кунтуші, неначе пани прибрались не на битву, а на якийсь багатий бенкет. Гусари червоніли, неначе грядка півонії та польового маку, присипана золотою сухозліткою. Уланські полки мріли, неначе клумби розкішних рожевих троянд, саме в цвіту. Піші полки то жовтіли, то червоніли, неначе клумби якихсь тропічних жовто-гарячих, синіх та рожевих квіток. Уся низина, усі луки стали схожі на якийсь королівський пишний парк з незвичайно гарними квітниками, повними дивних квіток. А на ті квіти неначе якимсь дивом впав золотий та брильянтовий дощ і обсипав квітки і золотом, і сріблом, і перлами, і діамантами. Скрізь блиск, золото та срібло на панах і на конях. На вечірньому сонці усе те лисніло, блищало, миготіло, переливалось тисячами блискучих сутінків, неначе якась казкова золота й срібна роса впала на дивоглядні чудернацькі квітники, викохані багатством та розкішшю, порослі на грядках, вигноєних мужицьким потом та кров'ю.

— Ото рай! Ото пишний панський рай! Ой вшелепаються в тебе через тини та перетинки наші козаки і напелехають райських яблучок повні приполи й пазухи, — сміявся Кривоніс, оглядаючи ті прибрані панські полки, — ото насадила Польща на Україні квіток! А які намети! Ото цяця! Певно, дороженько коштують оті квітки для України! Наш табір чорніє, неначе поле після спашу. Вибили його й витолочили пани, але оце ж попадуться й самі вони в займану до нас. Заженемо їх на випас в Крим до

татар, щоб не брикались. Ви, козаки, не бійтесь отих цяцьок. Та там не самі пани! Там добра метка польських паннів та паній, що вбрались в лицарські оксамитові шати. Там такі білі та рум'яні личка, неначе вироблені з сахару. Вони одразу почадіють од порохового диму та й поховаються по золотих каретах.

— Не бійтесь, козаки, отих цяцьок! Вдарте сміливо. Між ними багато перебраних жидів, — жартував Богдан. — Не лякайтесь отих цяцьок. Над тими цяцьками верховодять та правують не лицарі: один перина, другий дитина, а третя латина, та ще й стара, як сторічна баба: їй тільки кахикати в запічку та дітей колихати, а не битись з козаками.

Маленька річка Пилявка текла по широкій розлогій долині і розділяла обидва ворожі табори. Понад берегами по обидва боки річки тяглася низина, подекуди вкрита багняними плесами, мочарами та калюжами. Саме проти середини таборів на Пилявці була гребля. Вже смерком Богдан вирядив за греблю козаків і звелів розмісити болотяний ґрунт кінськими копитами, повибивати бакаї, покопати широкі копанки та рови і понасипати вали.

— Та розбивайте ґрунт добре! Місіть глину та багно м'якенько, щоб було м'якенько ступати панським сап'янцям, — сказав Богдан і слідком за ними вислав Кривоноса на засідки з потилиці польського війська.

Обачний Кривоніс прошмигнув потоємці з полком поміж двома польськими таборами й засів в долинах та ярах між горбами, збоку великого Домінікового табору, щоб вдарити на панів навперейми, якби їм довелось втікати, оступившись од берега Пилявки.

Раннім ранком двадцятого сентября, в понеділок високо піднялося знамено над наметом князя Домініка: то був знак наступати на козаків. Затрубили в труби, загриміли в бубни. На пригорку вдарили музики. Польські полки кинулись до річки трьома лавами в трьох місцях. Пан Осінський перескочив з своїм полком через греблю й вдарив на полк

славного Івана Чорноти. Самійло Лаш та князь Корецький перейшли через Пилявку вбрід вище греблі. Пан Михайло Йордан перехопивсь з полком через річку нижче греблі. Чорнота не видержав натиску і оступився од греблі за лози, вільшину та верболіз. Битва розпочалась, по тодішньому звичаю, герцями. З польських полків вискакували жовніри, піші й кінні, й викликали козаків на герці. Козаки, позасідавши й поховавшись в кущах, несподівано виступали проти їх. На всю лінію війська вповдовж берегів почалися герці. Там вискакував з ряду шляхтич, а проти його з верболозу виплигував козак. Чорні жупани збігались з червоними та зеленими кунтушами, кидались один на одного, як два бадьористі роздратовані півні. Шаблі дзвеніли, блищали на сонці, аж скреготали, неначе в їх були зуби, і часом ламались. І несподівано вмить падав додолу або козак, або оксамитовий кунтуш. Де-не-де з кущів вискакував червоний запорожець на коні й махав кривою шаблею понад своєю червоноверхою шапкою. Проти його вискакував шляхтич на коні. Коні прихкали, неначе й вони брали спіл в герці, ставали гопки, били один одного копитами, кусались за вуха. А над кінськими головами миготіли дві напружені руки, два стиснуті здоровецькі кулаки. Цупкі пальці од напруги неначе одубли й заклакли на держалні шабель. Дві шаблі лисніли, неначе дві сплетені навхрест скалки блискавки, ніби два скажені вовки кусались, аж клацали та скреготали зубами. І падав з коня або кунтуш, або жупан в чорне багно. І кінь топтав копитами в багно дорогий оксамит.

Одні других викликали ущипливими словами і перекидались лайкою навіть ясновельможні шляхтичі, неначе дві ворожі улиці, дві юрби сьогочасних парубків з двох ворожих кутків на селі.

Чорнота подався далі з полком, не встояв проти густих куль з шляхетських рушниць. Позад пана Осінського зараз рушили жовніри через порожню греблю. Шляхта зраділа.

— Бийте разом! добувайте пилявецький Богданів курятник! — кричали шляхтичі, біжучи через греблю. — Ось ми перетremo вас на табаку! Ось незабаром чорти нюхатимуть з вас табаку в пеклі та

чхатимуть на усе пекло. Вашим гетьманом сам сатана наб'є завтра свої чорні волохаті ніздрі!

З передніх рядків польських полків шляхтичі раз у раз викликали козаків на герці, дражнили їх ущипливими словами та прикладали усякі погані прізвища.

— Гей ви, свинопаси! Чи вам же битись з нами! Ось ми зараз заберемо вас, як курей на сідалі, з вашими торбами та клунками з хлібом та цибулею. Заберемо в вас ці старцівські ваші ридвани. Пропасі ви з вашими ридванами! — гукали шляхтичі, виступаючи на герці.

— Гей ви, хлопи, голодранці, безштаньки, торботруси! — крикнув Самійло Лаш, вискочивши наперед на коні. — Гайда на панщину! Гайда до свиней! Вам, козакам, тільки свині заганяти в хліви та череду пасти, а не з нами, мосьцивими панами, воювати. Ви наші слуги, наші челядинці, наші наймити, а не лицарі.

— Он я бачу і свого конюха Стецька, і свого кухаря Пхайла! — крикнув один шляхтич з ряду. — То це ж вони повтікали до козаків ще з Глинян! Гей ви, наймити! Он там в таборі стоять мої срібні полумиски немиті, ложки та ножі нетерті! Гайда до роботи! Гайда виносити помії та сміття! Ану, до помийниці!

— Які ви в дідька пани! — кричав Ганжа на коні. — Які ви тепер лицарі! Ондечки на вас дівчачі спідниці та намиста на шиях! Повбирались, неначе дівки на музики. Вам тільки б з старими бабами вовну прясти, а не воюватись з нами. Ось пожене наш гетьман вас усіх в Крим. Будете ви там патинки татарам здійсмати, татар в п'яти цілувати, а татаркам патинки язиками чистити. Куди вже вам битись з козаками! Скубти б вам тільки вовну з татарками та пір'я дерти татаркам на перини та татарських дітей в колисках колихати! От які ви тепер лицарі! Ви вже зусім зам'якинулись і перевелись на іцькову сучку.

— Ви пастухи, гречкосії, чередники, погоничі, хлопи, харцизники, татарські наймити, татарські попихачі! — кричав чванько Лащ з коня.

— А ви всі пани куроїди, пани качкоїди, гусоїди, козоїди, свиноїди! Ще й до того жабоїди! ще й до того пани дерії й людоїди! Ви молодиці, ви баби, а не лицарі! — кричав Ганжа й вихав шаблею над головою.

З верболозу вискочив запорожець на коні й крикнув:

— Ось ми швидко пов'яжемо вам білі ручки сирицею та й поженемо в Крим. Ось дивіться, якої чудової сириці наготували вам козаки.

І козак зняв з сідла пучок сириці й замахав ним понад головою.

— Та й гарна ж китиця! Хоч на панську шапку чіпляй! Покуштуєте й ви турецької таволги на галерах. Там-то смачна, як венгерське вино! — крикнув Ганжа.

— Понастромлюємо ми вас на залізні палі, як настромлював козаків ваш дурний Потоцький, та обставимо шляхи од Києва аж у Крим. Ото будуть гарні віхи з вас на зиму!

— Та неважко на їх збавляти й паль! Ось ми поставимо оті червоні опудала по своїх городах лякати горобці та ворони, — крикнув один козак з хлопів. — Ось з вас зостанеться швидко сама мерва та переїди! сама непотріб та потерть. Ви приходьки на Україні, прибуди, а ми тут пани.

Один шляхтич, роздратований лайкою, не втерпів і вискочив на коні та й крикнув до Ганжі:

— Ти лайдак! ти мій "льокай"! На, здіймай мені чоботи! Оце твоя робота! Тобі сам бог призначив мені чоботи здіймати, а мене бог

призначив, щоб тобі в потилицю потилишники та в боки та в спину стусани давати.

— То й здійму! Думаєш не здеру з тебе сап'янців! — крикнув Ганжа й кинувсь, як опечений, на шляхтича.

Коні стали дибки і неначе обнялись за шиї цупкими ногами та копитами, вчепились один одному в морди зубами. Шаблі задзвеніли, заскреготали, неначе зубами. І шляхтич швидко одразу впав додолу і задриґав червовими сап'янцями. Ганжа крикнув на свого джуру, джура зняв сап'янці. До Ганжі прискочив ще один шляхтич. Знов злетілись докупи два коні, як два орли, ладні видерти лазурями один одному очі. І знов покотився шляхтич з коня й простягся в болоті. Прискочило ще кілька шляхтичів, і вони впали. Коли це несподівано з кущів вискочив на коні козак, родом волох, давній Ганжин ворог. Він вдарив Ганжу з потилиці списом в спину. І впав славний Ганжа од зрадницької руки, і поліг на траві рядком з оксамитовими кунтушами та червоними сап'янцями.

Герці розвинулись од краю козацького стану до краю. Од краю до краю лисніла лава, неначе довга стрічка, виткана з чорних та червоних ниток, обнизана золотими блискітками. Шаблі лисніли, кунтуші ворушились і метлялись, і козаки й пани на конях бились, то наскакували одні на других, то одскакували, неначе червоні та жовтогарячі птиці шугали низько понад землею й потім падали несподівано на зелені луки, щоб вже більше не здійматись і не літати.

До самого смерку бились козаки та пани на герцях. І тільки чорна ніч розвела ворогів на обидва боки. Польські полки оступились за річку. Козаки вернулись до свого стану.

Князь Єремія вислав і своїх жовнірів битись а козаками, що стояли на самому кінці козацького табору за Пилявкою. Цілий день гарцювали його жовніри, перейшовши річку вбрід, стикались з козаками, бились в густих

спотичках з ними на герцях. Багато впало Єреміїних хоробрих жовнірів, багато впало й козаків. Але князь Єремія не кинувся усім військом в битву; він боявся, що не його сила, і певно дожидався, поки князь Домінік не рушить усього свого війська на Богданів табір.

Другого дня польське військо знов полилось трьома лавами і перейшло Пилявку. Козаки раптом гаряче кинулись в битву. Довго войдувались козаки із жовнірами, тиснули їх до річки, бились завзято й таки одтиснули їх до самого берега. Пан Йордан мусив усе задкувати й подаватись назад, а далі й тікати назад через брід. Козаки захопили брід і обкопали береги шанцями. Ще сонце стояло високо на небі, як Богдан дав приказ покинути битву. Козаки зараз оступились: вони, очевидно, зумисне одникували од битви.

— Що це за знак? — говорили поляки. — Мабуть наші вороги щось недобре задумали проти нас, що ніби зумисне одникають од битви.

Поляки оступились до свого табору. В козацькому таборі стало тихо. Польські приводці дивувались, не вгадуючи, з якої причини козаки одхиляються та одникають од битви.

Настав вечір темний та чорний: вже лягома випав тучний дощ. В польському таборі стало тихо. Князь Домінік роздягся, ліг в пухову постіль у своєму наметі і вже почав дрімати. Коли це вже в пізні обляги в козацькому таборі піднявся страшний гам та галас: засурмили в сурми, затрубили в труби, загуркотіли в бубни. Вдарили в рушниць та гармат. Тисячі голосів крикнули: "Алла! Алла!"

— Що це таке? — крикнув князь Домінік і схопився в постелі. — Чого це такий ґвалт підняли козаки?

Поли намету одслонились. В намет убіг Остророг в латинською книжкою в руках. Слідком за ним вскочив Конецпольський, заспаний, в одному кунтуші, надітому наопашки.

— Що це за знак? — питали вони в князя Домініка, повитріщавши з дива каламутні од сонності очі.

— І сам я тому невідомий, — говорив сонний Домінік, кліпаючи та лупаючи очима та протираючи їх, неначе він запорошив їх чимсь.

А гармати ревли за річкою, рушниці лускали, неначе сипали горохом. Труби ревли, як несамовиті. Крики міцнішали, все дужчали та дужчали. До намету позбігались значні пани полковники, дуже стривожені та збентежені, неначе воли на ревищі.

— Може це хлопці задумали втікати, злякавшись наших списів? Недурно ж вони так зарані покинули битву, — говорив князь Домінік.

— Ні! це мабуть оте пекло збунтувалось проти свого сатани: певно козаки скинули з гетьманства Хмельницького та оце вибирають собі нового настоятеля на гетьмана або й нового гетьмана, — промовив Конецпольський.

— Ой ні! Ой ні! Чи не прийшли часом оце ввечері татари на підмогу козакам? — сказали наздогад декотрі пани.

Але в козацькому таборі одразу стало тихо. Гам та галас ущух одразу. Пани розійшлися по наметах з тяжким недомислом. Князь Домінік пірнув в подушки, але не міг заснути. Сумні думки ворушились в його голові й проганяли сон. Домінік був злий і на татар, і на козаків, і на панів за те, що стурбували його надаремно.

"Взяла б його лиха година! Чорт напав Єремію та панів! І чом би то було не помирितись з козаками? А тепер качайся в якомусь наметі під дощем та сльотою. І виспатись тобі не дадуть гаразд! Та ще може татари і в Крим поженуть, як погнали старих гетьманів. Лихий би взяв вас усіх з татарами вкупі!"

Не спали й інші пани тієї ночі. Навіть пан Остророг покинув Овідія, бо не міг читати, і так само не спав тієї ночі.

Не спав тієї ночі і князь Єремія: жовніри з Тишкевичевої корогви десь упіймали якогось попа й світом привели його в польський табір до князя Домініка. То був козацький шпигун, убраний в рясу і посланий Богданом в польський табір. Попові скрутили руки назад, зачепили руки налігачем і потягли на бантину, щоб через муки вивірити й допитатись в його правди.

— Не мучте мене! я вам розкажу усю щирю правду! — кричав козак в попівській рясі. — Хмельницький так перелякався вашої сили, що оце вже хотів тікати. Але вчора лягома прибув до його Карабча-Мурза й привів на підмогу козакам сорок тисяч татар. Швидко прийде й сам хан Кримський.

На панів найшов страх. Кожний з їх пам'ятав Корсунську битву, кожний знав, що татари погнали в Крим обох гетьманів і півшоста тисяч поляків.

Другого дня, в середу, тільки що піднялось сонце, Богдан рушив свої полки до Пилявки, а спереду виставив татар. Тиміш привів всього чотири тисячі татар. Щоб налякати панів, Богдан звелів одягти в татарську одягу ще кілька тисяч козаків. Татари кинулись до річки і крикнули: "Алла! Алла!"

Усі жовніри, усі пани кинулись до зброї, вхопились за шаблі та рушниці. На їх напав страх та жах. Вони збігались і хапком ставали в ряди, куди хто потрапляв. Ніхто не слухав ні команди, ні загаду. Полки похапцем рушили на татар та козаків. Вже татари й полк Чорноти перескочили через греблю і кинулись на передні польські полки. Поляки бились завзятуше. Але Чорнота зумисне буцім не встояв і подався од натиску жовнірів назад, за греблю, перейшов греблю і оступився далеченько за річку. За ним слідком оступились і татари. Палкий пан

Вітовський погнався слідком за ними з своїм полком через греблю, за ним слідком побігла шляхта Мінського полку. За нею Оссолінський та Корецький скочили через греблю з Волинським полком. А Чорнота оступався з своїм полком все далі та далі на широку низину, неначе тікав од панів з переляку. Але він заманював поляків хитрощами, щоб вони ввігнались в козацький табір. Польські пани думали, що козаки втікають, і гнались за ними, що було сили.

На низині стояв легкий туман. Пани зопалу гнались, доки в тумані не наткнулись на армію самого Хмельницького. Коли це несподівано з туману вони почули голос Хмельницького: "За віру, молодці, за віру!"

Тим часом нові польські корогви все набігали через греблю на мокру низину, сповпились на греблі і лились річкою на широкий плисковатий простір. Знамена манячіли і неначе летіли наперед над головами, неначе гнались за ними, як червоні птиці розчепірівши крила. Вже низина вкрилась польським військом, неначе червоним маком. Шаблі, підняті вгору, блищали й миготіли.

З туману з однієї долини в одну мить неначе з води вирнуло Богданове військо, крикнуло, грюкнуло разом, наче в один голос. Луна пішла понад берегами. Козаки кинулись битись рукошма. Залисніли козацькі шаблі, заблищали гострі списи. Козаки вдарили на польські полки заразом. І поліг в одну мить увесь полк Сендомирський, поліг і Волинський до останнього чоловіка. Впало два полки, неначе трава в лузі під гострими косами. Полягли дорогі кунтуші, неначе пишний квітник, скошений народною косою. Мочарі вкрились неначе червоними маківками. Оксамитові кунтуші забагнись грязюкою.

— Гей, молодці! добивайте до останку ясновельможних! Нема для їх жалю! — крикнув Богдан.

Козаки рушили по трупах до греблі, де стовпились пани. Пани од натиску посипались з греблі в воду, їх понесла й потопила Пилявка.

Оksamитові червоні та жовті кунтуші вкрили прудку річку, неначе квітчасте велетенське латаття гарячого краю. Багато полягло значних панів і на мочарах. Багато їх і потопилось. Впав у воду і пан Вітовський, шубовснув і пан Оссолінський, канцлерів небіж. Обидва якимсь дивом не потопились і вилізли на берег.

А козаки вже перескочили через греблю і врзались в польські полки, били, кололи, різали й топтали. "Тоді пани орали землю списками і устеляли болота прапорами, не чванились, що розженуть чорноту та голоту нагайками", — каже тодішній літописець Самовидець, що сам бачив на свої очі панську погибель.

Вітовський та Оссолінський якимось вилізли з води, сіли на коні й покотили до князя Домініка з страшною звісткою. Вже сонце стало на вечірньому прюзі, а козацькі шаблі все блищали. Багато полягло козаків, а ще більше впало додолу шляхетських голів на землю. На поляків напав жах і страх. Хто не впав додолу, кинувсь навітікача, скільки було сили. Вже козакам не було з ким і битись. Свіжі польські полки вже не виходили в поле на битву од страху.

Потопились козацькі руки. Поцербились шаблі об шляхетські шії. Козаки повернули назад до греблі. Уся низина сливе суспіль була вкрита шляхетським трупом. На греблі й за греблею трупи лежали покотом. Суспіль вкрили землю шляхетські оksamитові та шовкові кунтуші. Злітались гайворони, зачувши кривавий поживок. Багато сліз пролилось по всій Україні та Польщі після того страшного дня.

— А ба! чванились пани, що розженуть нагайками і пооднімають в нас наші ридвани, цебто клунки та торби з сухарями. А теперечки мосьциві пани устелили нам шлях до волі своїми саєтами, парчею та оksamитами. Кажи гоц, аж як перескочиш! — сміялись козаки, вертаючись до табору.

І потоптали козаки дорогі шляхетські саєти та оksamити чобітьми, потоптали хлопці постолами та босими порепаними ногами.

Дуже вже завзято рубали козацькі та хлопські сокири та колуні, гріючи зашпори в пальцях, що позаходили віками в козацькі руки од польських морозів.

І поліг пишний цвіт польської шляхти! поліг не за славу, добро й волю, не за високу ідею, а за зло й кайдани, й неволю і те пекло для України, в котрому вони й надалі бажали смажити та шкварити народ на Україні.

А скільки поміж мосьцивими панами полягло й українських перевертнів, що наклали головами за пишний шляхетський рай, до котрого вони так спочували, і заводили пекло для своєї колишньої України! Скільки їх запагубило там своє живоття, і честь, і шану, і славне імення своїх предків, що захищали й боронили Україну од усяких напасників! Марно загинула й сила, й міць України!

Як Вітовський та Оссолінський вигреблись з бистрини і принесли страшну звістку на далекий кінець табору, до князя Домініка, пани трохи не зомліли од страху та жаху.

Князь Домінік тільки що всмак пополуднував з значними панами і ще сидів за столом. Стіл був заставлений срібним посудом, срібними блюдами, тарілками та мисками з усякими наїдками. Неподопивате вино блищало в золотих та срібних кубках та пугарях.

Вітовський та Оссолінський вскочили в намет мокрі, як хлющ, аж одежа на їх хлющала, подали страшну звістку і побігли далі, щоб оповістити других приводців війська. Князь Домінік схопився з місця, несамохіть вихопив шаблю з піхви і підняв її вгору, неначе для оборони. Йому чогось здалося, що козаки і татари вже недалечко, от-от незабаром вскочать в його обоз, в його намет. Він зблід, неначе здеревенів і заляк на місці з піднятою вгору шаблею. Перед ним майнули дикі татари, страшні козаки з шаблями, перед його очима ніби зблищали криві шаблі, блиснув пучок сириці: йому вже здавалось, що

його ніби в'яжуть сирицею, скручують назад руки. Князь Домінік стояв і не ворухився. Вій нічого не примічав, нічого не бачив, нічого не чув. Страшна прийдешня доля неначе приголомшила йому памороки.

Поли намету одслонились. В намет вскочив жвавий Конецпольський, білий, як крейда, за ним вступив Остророг з каламутними, ніби згаслими очима, а позад їх стовпились натовпом усі значні пани, перелякані, непритомні.

Князь Домінік швидко опам'ятався, побачивши, що то були не татари і козаки, а його колеги, і заворушився.

— Що нам тепер чинити? Що почати? — крикнули пани до Домініка.

— Оступатись! тікати! — промовив ніби крізь сон князь Домінік.

— Треба зібрати військову раду і передніше ще порадитись, — тихо обізвався Остророг.

— Треба зібрати військову раду і порадитись, — механічно промовив князь Домінік за Остророгом.

Усі три приводці, усі найзначніші пани звеліли конюшим сідлати коні, скочили на коні й покатали на раду далеко за обоз, в чисте поле. Їм усе здавалось, що козаки й татари от-от незабаром набіжать на їх обоз, вже слідкують за ними навздогінці.

— Що тепер, "мосьці панове", нам чинити? — спитав князь Домінік в панів на раді.

— Треба доконче тікати, бо це непереливки! — крикнув дехто з панів.

— Треба тікати якомога швидше! — раяли усі пани і постановили передати верховенство й приводництво над військом князеві Єремії, а самі аж тряслися та все поглядали на обоз, чи не шугнули вже туди козаки й татари. Усім панам не бажалось їхати до Криму на одвідини гетьмана Потоцького та Калиновського.

Рада скінчилась. Пани поскакали в свій обоз і зараз послали верхівця в Єреміїн табір з листом, у котрому доручали Єремії приводництво над усім військом взагалі. Усі приводці й найзначніші пани зараз кинулись втікати, давши загад вирядити уперед ридвани з пожитками. Челядинці запрягли коні в карети. Пани метушились, бігали з переляку по наметах, сновигали, неначе козаки вже й справді нападали на самий обоз. Князь Домінік з переляку неначе остовпів, стояв в наметі й неначе нічого не бачив. Срібний посуд валявся на столі, а князь не примічав його; не примічали його й слуги і покидали на столі срібні тарілки, вази, жбани, неначе то були лопати або ночови та корита, не варті того, щоб їх забирати. Домінік вхопив в руки скриньку з червінцями, вийшов з намету й ждав, доки подадуть йому карету. Непосидящий Конецпольський вскочив в свій намет і з переляку не знав, що хапати, неначе його намет навкруги вже обняла пожежа. Хапкий, верткий, в'юнкий та спішний на вдачу, він і в звичайний час все чогось ніби кудись хапався, кудись поспішав, вертівся, метушився: і їв швидко, і пив ніби нахильці, і говорив, то запикувавсь, ніби нитки рвав. Тепер в цей страшний час Конецпольський метушився по наметі, крутився, як муха в окропі, не знав, що хапати, що кидати, брав одне й кидав на стіл, брав друге й кидав додолу. В його руки трусилась, неначе в пропасниці. Він вхопив капшук з червінцями і навіщось кинув на стіл. Червінці брязнули і розкотились та розсипались по столі, по неприбраному срібному посудові. Дрижачими руками він хапав розсипані червінці й ховав їх в кишені. Йому в руки влізла золота сільничка з сіллю: він убгав в кишеню й сільничку, потім вхопив разом з червінцями срібну чарку і засунув її в другу кишеню, а далі наляпав окраєць паляниці, й паляниця опинилась в кишені. Повернувшись назад, він кинув оком на дорогий кинджал з золотим держалном, вхопив його й засунув туди ж таки, в кишеню. Кинджал штрикнув гострим кінчиком в ногу. Конецпольський крикнув,

вихопив кинжал з кишені, пожбував його додолу, а сам вискочив надвір, покинувши на столі капшук з червінцями.

За порогом він наткнувся на Остророга. Остророг, вхопивши в своєму наметі тільки оберемок латинських книжок, вискочив з намету й стояв непорушно, ждучи карети.

Конюхи подали карети. Приводні повскакували в карети без тями, без жодної свідомості в головах і кинулись навтеки до Старого Костянтинова. Князь Заславський тікав поперед усіх. За ним рушили навіткача усі значні пани. Лащ не діждався й карети. Накинувши на плечі наопашки кунтуш навиворіт і забувши надіти шапку, він вскочив на коня й шугнув конем, неначе птиця: він тямив, що козаки, впіймавши його, одразу розшматували б або й справді гепали б ним об палі.

Втікаючи самі перед вечором з обоза, приводці не подали навіть до військового табору загаду оступатись.

В тон саме час князь Єремія сидів коло свого намету й задумався, дивлячись на противний височенький берег Пилявки, де ворухився козацький невеличкий обоз. Єремія виряджував своїх жовнірів на герці з козаками, але не рушив усього свого війська в битву. Він певно ждав, який буде кінець баталії.

"Теперечки в цей час я й сам не вгадаю, кого я більше ненавиджу: чи козаків, чи магнатів, — ворухилась думка в Єремїїній голові. — Було б добре, якби пани побили козаків. Але було б ще краще, якби й козаки дали прочуханки отим нікчемним Домінікам, Конецпольським, Корецьким. Оссолінським. Нехай би знали, як нехтувати мною. Поминули мене! Вирвали з моїх рук честь, славу побідника! Вирвали з моїх рук може скипетр і корону! Але доведеться їм і поклонитись мені!"

Коли це вже смерком прискакав верхівець і подав Єремїї листа од Домініка. Єремія прочитав лист і раптом підвівся на ноги, неначе його хто

шпигонув під бік. Він почував, що зрадив, зрадив так, що в його захопило дух, а серце скажено загало, неначе скрипка на весіллі.

— А що? А що? Отак вам і треба! Як тривога, то й до бога! От тепер я стану вам за бога!

Єремія трохи не крикнув на радощах, звелів посланцеві підождати в обозі, а сам скочив в намет і не знав, що діяти, бігав, метушивсь, никав по наметі й місця собі не знаходив.

Але та нервова радість так швидко згасла, як і прилила. Єремія впав на ліжко й вхопивсь за виски. Несподівано налягла на серце туга, неначе з-за лісу zarazом насунула чорна хмара.

"Козаки взяли перевагу! пройдисвіти, харцизи, "льо-три",
пройдисвіти, хлопці побили шляхту! Боже мій милий, боже великий! Що ж тепер станеться з Польщею, з Україною? Невже пропали навіки усі мої маєтності, моя дорога Лубенщина, мій квіт, мій перл дорогий та коханий! Невже пропала й Вишневещина? Невже пропаде й панщина, і хлопці будуть вольні? Шляхту потоптали в болото, в багно!! І хто потоптав? Мої закатовані вороги, козаки та мої панщанники хлопці. Який сором! В польському війську безладдя та безглуздя. Що то буде, що то вийде?"

І Єремія дуже задумався, що то буде, що далі з того вийде. Силкувалась, вгадувала це його здорова тьма в голові, і... не могла вгадати.

Він впав перед образом і почав промовляти молитву, щоб бог дав силу шляхті й неволю Україні, щоб не губив шляхти до кінця, щоб не попустив волі козакам, щоб вернув панам панщину. Грішна була та молитва! То була молитва убійника, злодія й великого проступця, котрий баблявся в проступствах, убійництвах та в українській крові за усе своє життя. Не дійшла вона до неба!

Чорні хмари заступили їй небо: і розвіяв її буйний вітер разом з хмарами в небеснім просторі.

Не спав князь Єремія цілу ніченьку. Чорні думи облягли хмарами горде чоло.

"Що там станеться в обозі цієї ночі? Що мені діяти з своїм табором? Коли б швидше знати! Коли б швидше світало! Змучилась моя душа до краю. Нема мені полегкості. Нема вже сили терпіти далі. І чому це сонце так забарилось? Цій ночі неначе й кінця не буде!" — думав Єремія, стоячи в своєму наметі.

Він схопився з місця, вискочив з намету й оглядався кругом на всі боки, чи не закрадаються часом звідкільсь козаки, чи не йде часом з-за гори страшний Кривоніс з татарами. І знов він вернувся в намет з важкими думами в голові, з муками в серці.

А світ не світав. Ранок не наставав. Довга осіння ніч тяглася тихо, неначе лиха доля та нещастя. Знов якась важка туга та сумні думи насувались одна за одною, неначе кат за катом входили в намет і катували його душу. І Єремії в нестямі, неначе у важкій дрімоті, здавалось, що він не в наметі, а десь в Немирові на майдані. Кругом його страшні козаки й міщани з дикими мстивими очима крутяться, в'ються, неначе гайвороння грає. І в його вухах задзвеніло, потім зашуміло і знов задзвеніло. Він підвів голову і почав прислухатись.

Єремія знестямки вискочив з намету. Але надворі було тихо. як в усі. Нігде не було чути ні найменшого шелесту. Єремія втямив, що йому той крик почувся й знов вернувся в намет. І знов заворушилися в голові страшні картини.

"Господи! Коли ж буде кінець цій ночі? Невже вона тягтиметься до віку — до суду? Невже це починаються мої вічні муки? — молився Єремія. — Як мені важко, душа в мене болить, серце ниє. Господи! Змилосердсья

надо мною! В мене ніби камінь наліг на серце й душить мене, душить, от-от задушить мене на смерть".

Князь Єремія сів на своє тверде повстяне ліжко, сперся ліктями об коліна й похилив гарячу голову. Голова впала, як мертва, на долоні. Щоки аж пекли в долоні. Знов задзвеніло у вухах, а потім зашуміло й загуло, неначе на млинових лотоках. Знов заворушились важкі думи і низались одна до одної, неначе намистини довгого без кінця разка.

"Чи я в наметі, чи в степу? Ні, не в наметі. Це дикий степ, вкритий чорною ніччю. Мене везуть татари в Крим, взяли в полон. Чи це мій намет, чи татарська тюрма?"

І Єремія знов втратив од великої туги памороки. Йому уявлялось, що він вже в татарській неволі, сидить у тюрмі. Тюрма малесенька. Одним одне маленьке віконце, прорізане в стіні, і блимає, ніби маленьке очко під самою стелею проти темно-синього неба. В тюрмі поночі, ледве мріють чорні забагнені муровані стіни.

В тюрмі погас останній світ. Вже смерклося. І в тюрмі стало темно й чорно. Єремію неначе вже обняла смерть. Ще за жизності смерть живцем в домовині, закопаній глибоко в могилі.

Несподівано у віконце блиснула зоря з високого неба, зайнялась і замигала ясним різким світом. Зоря збільшувалась, мигала перед самісінькими очима, яснішала і все більшала. Гостре проміння різало очі безперестанку, неначе кололо ввічі гострим промінням. Єремія не видержав і повернув голову до другої стіни. І віконечко повернулось туди ж, а зоря все миготіла й різала очі уперто й навратливо. Куди не повертав він очі, поверталось і віконце, і знов дивилась на його гостра ясна зоря й різала йому очі.

Єремія підвів очі й вступив їх у віконце. Вже не зірка там мигала: в віконце дивились чийсь пишні чорні очі. Він впізнав ті очі. То були Тодозині

ясні очі. В одну мить у віконці над очима залисніло біле Тодозине чоло, червоніли рожеві уста. З'явився увесь її вид, ясно освічений, наче живий, але незабаром на голові зачорніла чернеча чорна висока шапка.

"Алла! Алла!" — знов почув Єремія крик за товстими стінами тюрми так виразно, що йому здалось, ніби в татарському місті на майдані крикнули татари, вертаючись з Пилявців.

Єремія скочив з місця. Надворі вже свінуло. Вже розвиднювалось. Десь далеко було чуть галас та крик. Єремія вискочив з намету. Табір заворушився й загув. Прибіг до Єремії Тишкевич, за ним Конецпольський. Прибігли й інші пани.

— Усе пропало! Усе загинуло! Домініків табір тікає! — крикнули пани до Єремії. — Один жовнір прибіг оце звідтіль і подав страшну звістку. Князю Єреміє, що нам тепер чинити? Що діяти? Порадь нас! Ти одна наша порада, наша надія!

— Треба довідатись передніше, що там дійсно скоїлось, — промовив Єремія.

А там і справді скоїлось велике лихо. Вже лягома по усьому польському таборі пройшла чутка, що усі три приводці й усі значні пани крадькома повтікали з табору. В глупу ніч усе військо й собі рушило навтеки, наче перелякана отара овець, або череда без чередника. Заворушився табір, неначе два десятки здорових українських ярмарків, котрі несподівано разом насторочились тікати од татар. В таборі піднявся крик та галас. В ридвани, у вози запрягали коні. Жовніри хапались, метушились по таборі. Більше сотні тисяч возів рушили з місця й посунулись масою не по битих шляхах, а полями, сугорбами та переярками. І люде й вози збились в одну купу. Повернутись було нікуди. Коні наскакували на вози, брикали, спихали копитами з возів усяку вантагу. Ніхто й гадки не мав хапати й спасати своє добро й усякі свої

пожитки з наметів. Усей табір неначе обняла в одну мить пожежа. Люде й коні вискакували з табору, неначе з пожежі.

Вранці вдосвіта козацьке військо виступило за річку через греблю, щоб доконати табір. Але битись було ні з ким. Табір був порожній. Між наметами нікали й гавкали собаки, витаскуючи з наметів шматки м'яса та кістки, що позоставались од панської вечері на столах.

— В погоню, молодці, за панами! Навздогінці за ворогами! — скомандував Богдан.

Козаки кинулись і швидко наздогнали польське військо. Військо заметушилось і змішалось. Шляхта дійшла до такого безладдя, що покидала ридвани й вози, шаблі та рушниці й тікала світ за очі. Кожний кричав "стійте!", а сам, як каже літописець, "аби коня допався, летів без огляду, аби не зостався".

День був ясний. Надворі пекло сонце. Шляхтичі скупчились, стовпились, падали додолу од переляку, од духоти й натовпу в тісних стовпищах. Тікаючи, вони спинялись на полі, щоб втерти піт з чола, одсапати й звести дух і прикласти хусточку до серця. Тоді козаки хапали їх, в'язали сирицею й брали в полон. А там далі з долини вискочив з козаками Кривоніс, що кмітив за рухом війська, і вдарив навперейми. З війська, з цілого табору козаки зробили кашу та кисіль. Покинули шляхтичі й своїх поранених і слабих, покинули усе своє добро і тільки спасали свої животи.

Хмельницький не довго гнався за ними і повернув військо назад до польського табору. Побідники забрали весь польський табір з усім добром. Скрізь на полі і в наметах валялись знамена, дорогі гнзздечки, щити, срібний посуд, шаблі, соболячі шуби, блаватні сукна, перські шалі, килими, срібні вмивальники, срібні вази й полумиски, варення, усякі ласощі та конфети. Валялись на полях ванни, в котрих може ще напередодні купались пани. На неприбраних столах валялись срібні

тарілки, полумиски, срібні жбани, навіть шматки м'яса та скибки й окрайці паляниць, валялись усякі ласощі, стояли вина й горілка.

Голодна чорнота та голота кинулась на збитки їжі й усякого поживку, на потрави, на вина й швидко спожила й поховала їх в свої порожні шлункові ридвани, а потім кинулась хапати погублені срібні тарілки, жбани, вази, збирала по полях погублені дорогі шаблі, рушниці, списи, шуби, саєти. Конфети в наметах валялись долі й на землі купами. Усякого добра в наметах було так багато, що козаки й мужики не знали, що хапати, що кидати. Богдан заздирив панів, чи не зумисне вони порозкидали срібло й золото та усякі ласощі, щоб спокусити голоднечу й чорноту і вдержати її в таборі од погону, доки вони встигнуть повтікати?

Добра зосталось козакам так багато, що вони продавали базарникам оксамитові шуби або срібні кубки за півкварти горілки.

Чотири дні бенкетували козаки в польському обозі. Горілки, пива, усяких медів та вин було так багато, що їх стало б на цілий місяць для цілої армії.

По засвідченню тогочасних літописців, побідникам дісталось сто двадцять тисяч возів з кіньми, з усякою дорогою вантагою, вісімдесят гармат і, цінуючи скарби на гроші, на десять мільйонів срібла, золота та усякого цінovitого скарбу.

— Добре, добре пани вибрались на весілля й бенкет на славу вчинили, тільки кошту багацько положили: сто тисяч скарбу процвиндрили і сирицю здорожили, — казали тоді козаки після побіди.

Вранці Вишневецький послав вістовика довідатись, що таке скоїлось в Домініковому обозі. Верхівець дізнався про все лихо і приніс страшну звістку, що усе польське військо втекло, а весь обоз захопили й заграбували козаки. Єремія здійняв руки до бога й крикнув:

— Боже мій! невже це така твоя воля, щоб покарати нашу отчину через цей нікчемний народ? Господи! поверни на його свої перуни, але скарай і тих, що сталися причиною такого сорому!

Тишкевич впав навколішки і промовив крізь сльози:

— Господи милостивий! завіщо ти наслав на нас таке горе?

— Завіщо ти, господи, наслав на нас таке горе? Чим ми согрешили перед тобою? — крикнули й інші значні перевертні, похнюпивши голови.

Польським панам та українським перевертням і на думку не спадало, скільки вони нагрішили проти України. Усі стояли мовчки, неначе прибиті громом. Усі перевертні почували своє велике горе, що вони вже втратили усі "рухомі й лежачі добра" та маєтності на Україні, може й навіки, втратили народний ґрунт під ногами, zostались ні з чим і зависли на Україні, неначе в порожньому просторі, як блукаючі метеори між небом та землею... і з порожніми кишнями. Тепер вони постерегли, що вони не зразці для усієї України, а сліпі проводирі, за котрими Україна не пішла слідком і зреклась їх, як своїх ворогів з їх нащадками й сім'янем.

Князь Єремія кинувся з усіма своїми полками навперейми польським втікачам, багато догнав їх, вмовляв вернутись і битись з козаками. Але він нічого не вдіяв. Козаки гнались за шляхтою до Старого Костянтинова.

Під шляхтичами од натовпу провалився міст на Случі. І багато панів шубовснуло шкереберть у воду й потонуло в Случі. Хто виліз з води, тікав далі. Козаки несподівано налетіли на самого Єремію. Довго він одбивався, але не мав сили дати їм одтиск. Козаки тисли звідусіль Єреміїне військо. Єремія, поміркувавши, що може попастись в полон та в неволю до татар, здійняв усей свій табір з місця, рушив далі й втік слідком за втікачами.

Необачна безглузда шляхта тікала так прудко, що добігла до Львова за три дні, тоді як передніше в безпечні часи інший польський пан плуганився б туди сливе з півроку, як казали всмішки тодішні польські літописці. Декотрі польські полковники та жовніри засіли в Львові, щоб чигати на козаків та обороняти місто од козацького нападу, а декотрі тікали далі в Польщу. Князь Домінік дав драла аж в свою польську маєтність, в місто Ржешів, і одпочивав там в своєму палаці.

Князь Вишневецький прибіг до Львова й вже застав там Остророга з недобитками війська. Городяни просили Єремію взяти спіл в обороні міста, просили його прийняти приводництво над усім військом. Але Єремія добре тямив, що козаки от-от незабаром набіжать і нападуть на місто, що він не встоїть з своїми недобитками і не спроможеться захистити місто. Він зараз поїхав у Варшаву, де йшло обрання нового короля, не добувши собі ніякісінької слави в битві з козаками.

А його завзятий запеклий ворог Богдан підступив до Львова, розбив замок на горі й взяв з міста великий викуп. Звідтіл він рушив на Замостя, розіслав поперед себе загони до Луцька, Звягеля, Бреста викореняти шляхту і руйнувати маєтності. Один загін захопив Самійла Лаща в його селі, куди він втік. Козаки вбили його й зруйнували його палац до решти.

Богдан дійшов до Замостя. Козаки й селяни вимагали й кричали, щоб він вів їх за Віслу на саму Варшаву. Але Іван Виговський і інші православні пани, що служили в Богдановому війську, розраля йти на Польщу. Як пани, вони трохи спочували до польських панів, до Польщі. Богдан повернув своє військо на Україну, а сам поїхав до Києва після Ордані 1649 року. Він в'їхав у Київ з великою пишністю, проїхав через Золоті ворота до святої Софії. Перед брамою його встрів з процесією митрополит Сільвестер Косов з усім духовенством, з силою городян як побідника й визволеника України з польського ярма. Студенти Київської колегії промовляли перед ним похвальні українські й латинські вірші.

Минула зима. У Варшаві пани вибирали короля. Козаки послали од себе посланців і просили вибрати за короля меншого Владиславового брата Яна Казиміра. Князь Єремія і його побічники подали голос проти королевича. На сеймі обібрали таки за короля того, кого бажали козаки, але миру та злагоди все-таки не було між козаками та Польщею. І польські пани, й козаки лагодились до нової війни. Влітку Ян Казимір вирядив проти Богдана нове військо до Збаража. І Єремію знов не обібрали за приводця війська.

Ян Казимір не любив гордовитого Єремії ще передніше. Він знав, що Єремія мав стосунки з трансільванським князем Ракочієм, небезпечні для самого його. Єремію заздрили в зраді Польщі, заздрили, що він робить підступ під короля, прямує до трону, що він ладен сісти й на трон. Двірські магнати ненавиділи Єремію. Король не йняв йому віри і вибрав за приводців війська Остророга, старого Фірлея та Ландскоронського.

Нове польське військо стало станом коло Збаража. А Єремія знов став з своїм військом окремо побіч нього, як і під Старим Костянтиновим. Але старий поважний Фірлей сам поїхав прохати Єремію прилучити своє військо до купи, просив навіть взяти команду ради добра для Польщі. Єремія заплакав і згодився прилучити свій табір до купи.

Серед літа саме в спеку козаки й татари хмарами облягли навкруги польське військо. Поляки обкопали свій табір валами. Козаки насипали вали навкруги ще вищі й поставили тамечки гармати, і палили з гармат в табір, влучаючи в жовнірів та в коні без помилки й промаху. В такій облозі козаки держали панів сім неділь. В таборі почалася пошесть, почався голод. Поїли усю харч, яка була, а вийти з табору було неможна. Пани почали їсти конятину, пили гнилу воду з боліт. Пішла пошесть по панах, почався упадок на коні. Пани вже хотіли здатись. Один нездатливий Єремія затявся й встояв до кінця: вмовляв панів терпіти голод і підкидав підроблені листи, що буцімто вже король веде військо на поміч, що військо вже недалечко. Єремія раз вчинив вискок з лагера, одбив один козацький полк. Але це нічого не допомогло. Єремія попався, як кіт у мішок, як вовк в яму.

Тим часом Богдан пішов з військом навперейми королеві, розбив його військо під Зборовим, вирубав у пень кілька польських полків і ввігнався в осередок табору, обгорнув козаками намети короля, але не схотів гнати його в полон. Король мусив постановити мир з козаками, відомий Зборовський, і дав їм великі привілеї. Козаки випустили панів з окопів, випустили й князя Єремію. За сім неділь в окопі перемерло од голоду сім тисяч панів, а слуг їх то й без ліку. З шестидесяти тисяч коней зосталось тільки три тисячі. Змарнілих, виснажених од голоду панів виводили з окопів попід руки. Змучений голодом, вийшов звідтіля і князь Єремія, неначе тінь давнього гордого князя Вишневецького.

Зате ж, як Єремія вернувся до Варшави, його встріла Варшава з тріумфом не по заслuzі: вийшли йому назустріч міщани цілими стовпищами аж за містом вкупі з духовенством та простими жовнірами. Єремію встріли, як стрічають побідників королів. Стовпище плескало в долоні й кричало: "От він, оборонець нашої віри, один єдиний захист нашої волі!". Але ні один магнат, ні один значний пан не привітав його на зустрічі. Городяни привітали його тільки за те, що він не втратив мужності й завзяття в борні з козаками і коли тікав од козаків, то принаймні тікав не першим, а останнім. Шляхта й великі пани тоді так впали, так розм'якинулись од розкоші через панщину й неволю хлопів, що між ними князь Єремія був герой, бо ще вдержав прості українські давні нориви. Польща оборонялась українською головою й завзяттям простого на вдачу українського князя, завзяттям давніх українських козаків. Чи таких же тріумфів, чи такої ж слави сподівались палкі мрії князя Вишневецького? Не таких тріумфів сподівався Єремія, в'їжджаючи у Варшаву. Не для таких міщанських тріумфів він забув прохання й благання матері, зрадив Україну, став перевертнем, одступив од своєї віри й мови. Не того він сподівався.

1652 року, як Хмельницький ставив з поляками Білоцерківський мир, князь Єремія був в польському війську. Тоді була холера. Князь Єремія напився ввечері меду, заслаб, а вночі й помер ще не в старих літах. Пішли щирі прокльони на той світ слідком за його душею од усього українського народу.

Після Білоцерківського миру Хмельницький мусив дати королеві згоду пустити визначних польських та українських перевертнів панів в їх українські маєтності. Але він не вернув маєтностей усім польським магнатам, котрі силою позахоплювали в свої руки незліченну силу землі, і повернув їх на козацькі скарбові. Не вернув він і Лубенщини та Вишневеччини Гризельді та її синові Михайлові, пропало усе надбання князя Єремії! Гризельда проживала з сином в своїй невеличкій маєтності, що зосталась в Галичині.

Зате ж син Єремії Михайло був вибраний за короля. Нездужний на розум, слабкий на здоров'я, він швидко й помер. З ним погас і рід князів Вишневецьких, колись славний на Україні.

1897 року, 4 ноября.

Київ.